

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

5

1962

НОВІ КНИГИ

- БЕГМА В., КИЗЯ Л. — Шляхи нескорених. Вид-во «Радянський письменник», К., 1962, 503 с.
- БЕЛЯВЕЦ В. Ф. — Донецькі мсти-тели. Записки партизана. Книжне изд-во, Донецьк, 1962, 167 с.
- «В огне гражданской войны. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции, 1918—ноябрь 1920 гг., Сборник документов и материалов», Книжне изд-во, Одесса, 1962, 503 с.
- ГРИГОРОВИЧ Д. Ф. — Киев — город-герой. Воениздат СССР, М., 1962, 110 с.
- ДИДЕНКО Г. Д. — Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925). Вид-во АН УРСР, К., 1962, 375 с.
- ЖЕБОКРИЦКИЙ В. А. — Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг. Изд-во Киевского ун-та, К., 1962, 300 с.
- ИВАНИЦКИЙ М. Н. — Путь к независимости. Из истории решения вопроса о судьбе бывших итальянских колоний (1945—1950). Изд-во АН УССР, К., 1962, 135 с.
- «Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов», Госполитиздат УССР, К., 1962, 443 с.
- КНЫШЕВ И. Н., ЖИГУЛИН В. И., ГАВРИЛОВ А. М. — Лицом к огню. Книжне изд-во, Днепропетровск, 1962, 431 с.
- «Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959—1961)». Вид-во АН УРСР, К., 1962, 422 с.
- МАРКИНА В. А. — Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). Изд-во Киевского ун-та, К., 1961, 236 с.
- МАТВИЧУК М. М. — Вісімнадцятий з'їзд КП України. Держполітвидав УРСР, К., 1962, 151 с.
- МОЛЬНАР Михайло — Тарас Шевченко у чехів та словаків. Словацьке педагогічне видавництво. Відділ української літератури, Пряшів, 1961, 285 с.
- ПЕТРЕНКО В. С. — Історико-краєзнавча позакласна робота в школі. Вид-во «Радянська школа», К., 1962, 130 с.
- ПЕТРОВ В. — М. И. Калинин на Украине. Госполитиздат УССР, К., 1962, 71 с.
- САБУРОВ О. М. — Таємничий капітан. Вид-во «Радянський письменник», К., 1962, 339 с.
- САРБЕЙ В. Г. — Релігія в країні долара (США). Держполітвидав УРСР, К., 1962, 96 с.
- СЕМІН Г. И. — Оборона Севастополя. 1854—1855. Воениздат, М., 1962, 107 с.
- СКОВорода Г. С. — Твори. В 2-х томах. Т. 2. Вид-во АН УРСР, К., 1961, 623 с.
- СОЛОШКО Д. П., МАКЕЄВА Г. І. — Трудовий шлях колективу ХТЗ. Держполітвидав УРСР, К., 1962, 143 с.
- СОХАНЬ М. Д. — Перекоп. Історико-краєведческий очерк. Крымиздат. Симферополь, 1962, 94 с.
- «Спогади про Михайла Коцюбинського». Держлітвидав УРСР, К., 1962, 430 с.
- СТРЯПКИН П. В. — Балта. Очерк. Книжне изд-во, Одесса, 1962, 143 с.
- ХМІЛЬ І. С. — З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920). Вид-во АН УРСР, К., 1962, 355 с.
- ЮЩЕНКО М., ХАНЕНКО В. — КПРС в період розгорнутого будівництва комунізму. Держполітвидав УРСР, К., 1962, 130 с.

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ—
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

№ 5

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1962

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖІЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО, С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИ-
П'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВРОВ, В. І. ПЕТРОВ, А. В. САНЦЕВИЧ
(заст. відповідального редактора), М. В. ЧЕРНЕНКО,
В. А. ЧИРКО, П. М. ШМОРГУН (заст. відповідального
редактора)

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал № 5, 1962

(На украинском языке)

Технічний редактор *О. М. Лисовець*

Коректор *С. С. Гудімова*

БФ 01815. Зам. № 1555. Вид. № 74. Тираж 4969. Формат паперу 70×108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 9,5.
Обл.-видавн. аркушів 16,33. Умовн. друк. аркушів 13. Здано на виробництво 31.VII 1962 р.
Підписано до друку 24.IX 1962 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Реєна, 4.

СТАТТІ

До 45-річчя Великого Жовтня

Т. М. КОЛІШЕР

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ КАЛЕДИНА

(ЛИСТОПАД 1917 — ЛЮТИЙ 1918 рр.)

Питання боротьби з каледінською контрреволюцією вже певною мірою висвітлені в радянській історіографії. Але автори розв'язували це завдання або в плані дослідження воєнних дій проти каледінщини у масштабах усєї Росії¹, або обмежувались показом боротьби з донською контрреволюцією лише робітників Донбасу і Дону². Побіжно розглядається боротьба з Каледіним і в ряді праць, які розповідають про встановлення Радянської влади на Україні, зокрема в Донбасі³. Проте ще й досі немає жодної монографії, в якій було б узагальнено діяльність більшовицьких організацій України по мобілізації трудящих і керівництву ними в розгромі кадетсько-каледінської контрреволюції.

Радянська влада, що перемогла в центрі у жовтні 1917 р., почала швидко поширюватися по всій Росії. Однак встановленню влади Рад на місцях перешкоджали виниклі ще до Жовтня різноманітні буржуазно-націоналістичні уряди і обласні об'єднання, які створювали контрреволюційні вогнища на окраїнах Росії. Одним з таких найнебезпечніших вогнищ були контрреволюційні банди на Дону, очолювані військовим отаманом Каледіним. Їх соціальною базою були верхи козацтва, які мали найкращі землі й користувалися великими привілеями. Козацтво було організовано у військовий стан. Усе це дало внутрішній і зовнішній контрреволюції можливість перетворити область Війська Донського в плацдарм для боротьби з Радянською владою. «Тут можна побачити, — писав В. І. Ленін ще у вересні 1917 р., — соціально-економічну основу для російської Вандеї»⁴. Як тільки 25 жовтня в Новоросійську, ставці Каледіна, було одержано з Петрограда телеграму про повалення влади Тимчасового уряду, Каледін беззастережно висловився за підтримку Керенського і оголосив війну Радянському урядові. На Дон почали стягуватися контрреволюційні сили поміщиць-

¹ А. М. Федоров. Разгром контрреволюционных очагов Красной гвардией (ноябрь 1917 г.— февраль 1918 г.), М., 1940; И. Разгон. Орджоникидзе и Киров и борьба за власть Советов на Северном Кавказе. 1917—1920 гг., М., 1941.

² Г. Малашенко. Шахтеры Донбасса в борьбе за разгром калединской контрреволюции (ноябрь 1917 г.— февраль 1918 г.), «Труды Новочеркасского политехнического института», т. 110, 1961.

³ И. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Донецк, 1961; К. Лукьянов. Красная гвардия Донбасса, Донецк, 1958.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26. стор. 15.

ко-буржуазної Росії. Сюди утекли царські генерали Корнілов, Алексеєв, Денікін. До Каледіна прибули Мілюков, Родзянко, Савінков.

Велику допомогу контрреволюційним силам на південному сході країни подавали американські, англійські та французькі імперіалісти. За вказівкою президента Вільсона американський національний банк передав Каледіну 500 тис. доларів⁵. Франція запропонувала йому позику в 100 млн. крб.⁶ Англійські імперіалісти асигнували на підтримку контрреволюційного руху на півдні Росії понад 20 млн. фунтів стерлінгів⁷. Контрреволюційну боротьбу Каледін почав, маючи такого союзника, як Центральна рада, що віроломно захопила в свої руки владу на Україні в листопаді 1917 р. Лицемірно заявляючи про неутручання у внутрішні справи Радянської Росії, вона допомагала контрреволюціонерам стягувати сили на Дон і всіляко затримувала радянські війська, що рухалися на боротьбу з каледінщиною. Водночас Центральна рада вживала усіх заходів до якнайшвидшого просування козачих частин. По всіх залізничних станціях була розіслана телеграма командуючого військами Капкана, де позначалися вузлові станції, через які мали проходити козачі ешелони. Донські частини з півдня України повинні були переправлятися через Катеринослав, Синельниково, Павлоград, Лозову, Харків, а з Київської, Чернігівської та Полтавської губерній — через Бахмач, Ворожбу, Полтаву⁸. З свого боку Військовий уряд Дону наказав козачим частинам, що йшли через Україну, всіляко підтримувати боротьбу Центральної ради з Радянською владою. Рада, за змовою з Каледіном, заборонила вивіз хліба з України в північні райони Радянської республіки і прийняла рішення про передачу деяких районів Катеринославської губернії області Війська Донського. Вона докладала величезних зусиль, щоб зірвати на Україні організацію і посилення червоногвардійських і матроських загонів для боротьби з каледінщиною.

Маючи підтримку з боку зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, Каледін перейшов у відкритий воєнний наступ. На початку грудня 1917 р. він захопив Ростов, а потім — Таганрог. У цих містах були розгромлені Ради і встановлено кривавий режим військової диктатури. Наступний удар кадетсько-каледінської контрреволюції був спрямований проти Донбасу. Каледін намагався захопити його, щоб позбавити молоду Радянську республіку палива, ослабити її економічно і, забезпечивши свої фланги, рушити свої сили далі. 8 грудня контрреволюціонери розгромили Боково-Хрустальську Раду, а наступного дня напали на Макіївську Раду. Проте втримати надовго зайняті населені пункти Донбасу у Каледіна не вистачало сил. Лише на кінець грудня йому вдалося захопити майже весь Юзівсько-Макіївський район. Водночас з діями в Донецькому басейні Каледін посилено готувався до походу на Москву і Петроград. Радянській республіці загрожувала смертельна небезпека. Треба було будь-якою ціною придушити контрреволюційне вогнище на південному сході. В. І. Ленін вказував: «Або перемогти Каледіних і Рябушинських, або здати революцію»⁹.

Натхненниками і організаторами розгрому кадетсько-каледінської контрреволюції були В. І. Ленін, Комуністична партія. 25 листопада 1917 р. Рада Народних Комісарів звернулася з відозвою «До всього

⁵ «История СССР. Эпоха социализма», М., 1957, стор. 87.

⁶ «История дипломатии», т. 2, М., 1945, стор. 316.

⁷ «История гражданской войны в СССР», т. 3, М., 1957, стор. 47.

⁸ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 658, оп. 1, спр. 3, арк. 18—19.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 388.

населення», в якій дала оцінку того складного становища, що склалося в зв'язку з виступом козачої контрреволюції. Радянський уряд закликав трудящих до рішучої боротьби проти ворогів народу, ще раз заявивши, що розгром кадетсько-каледінської контрреволюції та Центральної ради є спільною справою російського, українського та інших народів нашої країни. За вказівкою В. І. Леніна для об'єднання всіх сил Радянської республіки і розгрому заколотників був створений штаб по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії. 5 грудня В. І. Ленін дав розпорядження ставці обговорити питання про кандидатуру на пост головнокомандуючого військами, що будуть вести боротьбу на півдні Росії¹⁰. 8 грудня головнокомандуючим було призначено видатного діяча більшовицької партії В. О. Антонова-Овсієнка. Йому було видано посвідчення за підписом В. І. Леніна, в якому говорилося, що він за згодою з головою М. В. Криленком і комісаром М. І. Подвойським та всією колегією у військових справах уповноважений здійснювати загальне керівництво операціями проти каледінських військ та їх підсобників¹¹. В. І. Ленін особисто займався розробленням плану розгрому білокозачої контрреволюції. Вже 8 грудня Володимир Ілліч заслухав повідомлення В. О. Антонова-Овсієнка про розроблені ним плани боротьби проти контрреволюції на півдні Росії, уважно проглянув усі записи про підготовку до воєнних дій і зробив у них свої помітки¹². З метою особистого контролю за підготовкою і ходом боротьби з контрреволюцією В. І. Ленін запропонував В. О. Антонову-Овсієнку по прямому проводу щодня інформувати Радунрадних Комісарів про призначення відповідальних осіб для керівництва окремими операціями та про інші питання, зв'язані з переміщенням і збором військ, з командуванням військами¹³. Виконуючи вказівку вождя, В. О. Антонов-Овсієнко надсилав велику кількість телеграм і звітів з фронту на ім'я В. І. Леніна, в яких докладно інформував про стан справ. Такі телеграми і звіти були ним надіслані 19 і 31 грудня 1917 р., 8 січня, 16, 17, 19, 23, 24 лютого 1918 р.¹⁴ та ін.

На заклик більшовицької партії та Радянського уряду весь радянський народ піднявся на боротьбу проти кадетсько-каледінської контрреволюції. Більшовики України, очолюючи боротьбу трудящих мас за встановлення Радянської влади на Україні, уважно стежили за розгортанням подій на Дону і в Донбасі. Вони викривали Каледіна як запеклого ворога Радянської влади та трудящих Росії і України, закликали український народ до пильності та збройної відсічі ворогу. Харківські більшовики писали: «Хіба перемога Каледіна не загрожує й українському народу! Перемога Каледіна загрожує українському народу не менше, ніж усім іншим»¹⁵. «Товариші робітники і солдати України, — закликали більшовики Києва, — всім треба бути готовими дати належну відсіч каледінсько-корніловському контрреволюційному походу»¹⁶.

Велику роль у мобілізації трудящих України на розгром контрреволюції відіграла більшовицька преса. В газетах «Донецкий проле-

¹⁰ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 6, стор. 137.

¹¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 2, оп. 1, од. зб. 4917.

¹² Журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 6, стор. 142.

¹³ В. І. Ленін. Военная переписка 1917—1920 гг., М., 1956, стор. 17.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. тимчасова, воєнна група, 1917, од. зб. 1 (893); ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 5, арк. 73; спр. 12, арк. 220; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 461, оп. 1, од. зб. 40 757, 29 865, 29 870, 29 873, 29 871, 40 755.

¹⁵ Газ. «Донецкий пролетарий», 10 грудня 1917 р.

¹⁶ Газ. «Пролетарская мысль», 26 листопада 1917 р.

тарий», «Звезда», «Голос пролетария», «Пролетарская мысль» та ін. систематично висвітлювалися події на Дону і в Донбасі, викривалися контрреволюційний характер каледінщини, зв'язки Каледіна з іноземними імперіалістами, зрадницька роль буржуазно-націоналістичної Ради. В статті «З Каледінім чи з революцією?» газета одеських більшовиків «Голос пролетария» писала: «Підтримувати революцію — це означає боротися проти Каледіна, а якщо Центральна рада підтримує Каледіна, то боротися і проти Ради в ім'я самовизначення України»¹⁷.

Хвиля протесту проти дій контрреволюції прокотилася по всій Україні. Гнівні резолюції були прийняті на багатолюдних зборах і мітингах робітників Донбасу. «Боротьба з Каледінім є черговим завданням усіх робітників, солдатів і селян, бо панування Каледіна несе з собою загибель революції, гніт капіталістів і поміщиків»¹⁸, — говорилося в резолюції трьохтисячного мітингу робітників вугільного і ртутного рудників на ст. Микитівка, що відбувся 14 грудня. Трудящі викривали антинародні дії Центральної ради, яка допомагала Каледіну, і закликали всіх робітників, солдатів і селян згуртуватися навколо Радянської влади.

Припинити безчинства банд Каледіна і негайно вивести їх з Донецького басейну рішуче вимагали на півторатисячному мітингу 10 грудня робітники-шахтарі Щербинівського рудника¹⁹. Вимога ліквідувати контрреволюційний уряд на Дону була записана в наказах, що їх зачитували представники військових частин на Надзвичайному фронтовому з'їзді армії Південно-Західного фронту, що відбувся з 18 по 24 листопада 1917 р. в Бердичеві²⁰. Після обговорення питання про становище на Дону військово-революційний комітет фронту поставив вимогу перед Центральною радою припинити пропуск козацьких частин на Дон і не перешкоджати пересуванню радянських військ²¹. Крім того, Комітет почав розробляти план організації революційних сил для боротьби з контрреволюцією. Рішення про необхідність посилити озброєння робітників і створити Червону гвардію для боротьби з контрреволюцією прийняли у грудні 1917 р. збори робітників катеринославських заводів Стелла, Гантке та ін.²² Гнів і обурення серед трудящих України викликало рішення Центральної ради розчленити Катеринославську губернію. За пропозицією більшовицької фракції, 24 листопада 1917 р. Харківська Рада висловила протест проти передачі частини Донецького басейну на поталу Каледіну і заявила, що вона підтримає, якщо це буде необхідним, навіть із зброєю в руках трудівників шахт в їх боротьбі з Каледінім²³.

На заклик більшовицької партії на Україні почали терміново створюватися озброєні загони, здебільшого на базі загонів Червоної гвардії, для боротьби з каледінщиною. В жовтні в Червоній гвардії Харкова було понад три тисячі бійців, Одеси — 3200. До середини грудня в Катеринославі налічувалося близько п'яти тисяч червоногвардійців²⁴. Першими почали формувати червоногвардійські частини для боротьби з каледінщиною більшовики Криму. Питання про контр-

¹⁷ Газ. «Голос пролетария», 9 грудня 1917 р.

¹⁸ Газ. «Звезда», 24 грудня 1917 р.

¹⁹ Газ. «Донецкий пролетарий», 24 грудня 1917 р.

²⁰ Газ. «Известия ЦИК», 30 листопада 1917 р.

²¹ «Борьба за власть Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов», К., 1957, стор. 453.

²² Газ. «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 13 грудня 1917 р.

²³ Газ. «Донецкий пролетарий», 26 листопада 1917 р.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 5, арк. 221.

революційний заколот на Дону обговорювалося 6 листопада на I загальночорноморському з'їзді військових моряків, який відбувся 6—8 листопада 1917 р. у Севастополі. Незважаючи на шалений опір з боку командуючого флотом адмірала Немітца, угодовських партій меншовиків і есерів, а також українських націоналістів, з'їзд прийняв запропоновану більшовиками резолюцію про посилку в Ростов бойових кораблів і загону матросів. 12 листопада два міноносці, два тральщики і кілька допоміжних суден вийшли з Севастополя в Ростов. Слідом за цим більшовики Севастополя сформули сухопутний загін у складі двох з половиною тисяч чоловік на чолі з матросом-більшовиком А. В. Мокроусовим, який був відправлений з міста в кінці листопада²⁵. Збройні загопи Чорноморського флоту на Дон прибували і в наступні місяці.

Велику роль у мобілізації сил усього українського народу на боротьбу з буржуазно-націоналістичною і кадетською контрреволюцією відіграв обласний з'їзд більшовицьких організацій Південно-Західного краю, який відбувся в Києві 3—5 грудня 1917 р. Викривши справжнє обличчя Центральної ради, яка в тайній змові з Каледіним розпочала відкриту боротьбу з соціалістичною революцією, з'їзд закликав робітників, селян і солдатів України об'єднатися з трудящими інших частин Росії для спільної боротьби з ворогами народу. Майже одночасно з обласним з'їздом 5—6 грудня 1917 р. у Харкові відбулась більшовицька конференція Донецько-Криворізького басейну. Вона намітила ряд практичних заходів по подоланню економічних труднощів у басейні, заклікала трудящі маси України дати рішучу відсіч контрреволюційним силам Центральної ради і Каледіна.

Вирішальне значення в ході боротьби українського народу проти контрреволюції мав I з'їзд Рад України, який відбувся в Харкові 11—12 грудня 1917 р. Проголосивши Україну Радянською республікою, з'їзд закликав українських робітників, солдатів і селян до нещадної боротьби з Центральною радою і Каледіним. Обраний на з'їзді Центральний Виконавчий Комітет Рад України 17 грудня повідомив про створення першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату. В складі уряду був утворений Народний Секретаріат у військових справах, а 18 грудня було прийнято рішення про створення Крайового військово-революційного комітету по боротьбі з контрреволюцією. Спеціальною постановою від 25 грудня того ж року Народний Секретаріат зобов'язав Крайовий військово-революційний комітет приступити до організації Червоної гвардії для боротьби як проти Центральної ради, так і проти Каледіна. Радянський уряд, крім того, ухвалив створити на Україні, в протигагу націоналістичним частинам Центральної ради «вільного козацтва», частини Червоного козацтва. 31 грудня 1917 р. в газеті «Вестник УНР» була опублікована відозва Народного Секретаріату у військових справах до всіх воїнів українців, де ще раз підкреслювався контрреволюційний характер Центральної ради і Каледіна, які вступили у відкриту боротьбу з робітничо-селянським урядом України, і вказувалося, що для боротьби з ворожою збройною силою Радянський уряд вирішив «організувати такий революційний загін, який, як одна людина, стане на боротьбу з контрреволюцією на Дону і Україні»²⁶.

Мобілізуючи свої сили на розгром ворога, український народ повсякденно відчував піклування Комуністичної партії, Радянського

²⁵ С. С. Хесин. Матросы революции, М., 1958, стор. 224.

²⁶ Газ. «Вестник УНР», 31 грудня 1917 р.

уряду і особисто Володимира Ілліча Леніна. В. І. Ленін уважно стежив за ходом подій на Україні й Дону. 25 листопада 1917 р. Володимир Ілліч писав фабрично-заводському комітету Тульського збройового заводу: «Дорогі товариші, Рада Народних Комісарів просить Вас негайно забезпечити гвинтівками, наганями, патронами та ін. озброєнням Червону гвардію Боковського гірничого району Донської області. Зброї потрібно на п'ятсот чоловік»²⁷. За вказівкою ЦК партії, В. І. Леніна зброю одержали червоногвардійці Луганська, Єнакієво, Рутченківки, Маріуполя та інших міст України, яким загрожували банди Каледіна.

В. І. Ленін особисто приймав представників багатьох делегацій, які приїжджали в Петроград по допомогу. На початку грудня 1917 р. Володимир Ілліч прийняв представника Юзівської організації РСДРП(б) і Юзівської Ради П. Алферова. Після розмови з П. Алферовим про становище в Донбасі він дав вказівку Тульському збройовому заводу відпустити озброєння для червоногвардійських загонів Юзівки²⁸. В. І. Ленін закликав командирів частин, які відправлялися на Україну для боротьби з ворогами революції, дбайливо ставитися до суверенних прав українського народу. Коли між урядом Радянської України і головою В. О. Антоновим-Овсієнком виникли деякі суперечності, оскільки останній не завжди діяв у контакті з Українським урядом і призначав комісарів від свого штабу на залізничні станції та в окремі міста Донецького басейну, В. І. Ленін у телеграмі на ім'я В. О. Антонова-Овсієнка 21 січня писав: «Ради бога, докладіть всіх зусиль, щоб усі і всілякі тертя з ЦВК (харківським) *усунути*. Це архіважливо в державному відношенні. Ради бога, помиряться з ними і визнайте за ними *всілякий* суверенітет. Комісарів, яких Ви призначили, дуже прошу Вас зняти»²⁹. В. О. Антонов-Овсієнко врахував вимоги В. І. Леніна і в дальшому його взаємовідносини з Українським Радянським урядом налагодилися. При штабі В. О. Антонова-Овсієнка був постійний представник Народного Секретаріату України С. Бакинський.

Яскравим свідченням повсякденної допомоги В. І. Леніна, Комуністичної партії та Радянського уряду Україні є листування Центрального Комітету РКП(б) з більшовицькими організаціями України. Крім систематичної інформації більшовиків про дії центру боротьби з Каледіним, листи ЦК містили практичні поради щодо організації розгрому контрреволюції. «Найважливіше, звичайно, розв'язати питання з Червоною гвардією»³⁰, — писала О. Д. Стасова 4 січня 1918 р. комітету більшовиків заводу «Русское общество» на ст. Ветка, Катеринославської губернії, у відповідь на повідомлення про стан справ на місці. З свого боку більшовицькі організації України, особливо Донбасу, регулярно повідомляли Центральний Комітет про хід боротьби з каледінською контрреволюцією. На Україну Центральний Комітет послав як Надзвичайного комісара Півдня Росії Г. К. Орджонікідзе, що подав велику допомогу більшовицьким організаціям у мобілізації сил на розгром ворога.

З утворенням Української Радянської Республіки боротьба з буржуазно-націоналістичною і каледінською контрреволюцією вступила

²⁷ В. І. Ленін. Военная переписка 1917—1920 гг., стор. 16.

²⁸ Ф. Зайцев. Большевики Юзовки в 1917 г. В кн. «Рассказы о великих днях», Донецк, 1957, стор. 93.

²⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 426.

³⁰ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. Ноябрь 1917 г.— февраль 1918 г.», М., 1957, стор. 130.

ла у вирішальний етап. Посилилося формування збройних загонів для боротьби з ворогом. Особливо інтенсивно воно проходило під керівництвом більшовицьких організацій у сусідніх з Донбасом і Донською областю районах.

У грудні на вимогу більшовиків Виконком Харківської Ради прийняв рішення перетворити Харків в опорну базу боротьби проти Каледіна і всіх контрреволюційних загонів, що виступали проти Радянської влади на Україні. Організацією і відправкою на каледінський фронт харківських червоногвардійських загонів займався Військово-революційний комітет на чолі з Ф. А. Сергеевим (Артемом) та М. О. Рудневим і Центральний штаб Червоної гвардії. У Харкові був створений і 28 грудня відправлений на фронт Перший Харківський пролетарський полк у складі 700 чоловік. Командиром його було призначено більшовика М. Л. Рухимовича; політичне керівництво здійснював більшовик Ю. Д. Тиняков. Основний кістяк загону становили робітники харківських заводів «ВЕК», Герлях-Пульст, Лейтнера, Фенія, Шпільберга, Паровозбудівного, Гельферіх-Саде, південних залізничних майстерень, а також латиські більшовики, які працювали в той час у Харкові³¹. У складі загону була група санітарок, створена з робітниць заводів міста. З Харкова також були направлені на боротьбу з Каледіним 1-й броньовий революційний дивізіон, 7-а і 8-а артилерійські батареї та партизанський загін чисельністю 150 чоловік³².

Велику допомогу харківським більшовикам в організації озброєних загонів подали революційні частини, послані Радянським урядом на Україну для спільних дій з українським народом проти контрреволюції. У Харків на початку грудня 1917 р. прибули 1-й Петроградський зведений загін, що складався з матросів Балтійського флоту і червоногвардійців Путилівського заводу, Північний летучий загін на чолі з Р. Ф. Сіверсом, сформований переважно з солдатів революційних частин Новгородської губернії, загін московських червоногвардійців під командуванням П. В. Єгорова, 2-й і 3-й Петроградські зведені загони та ін. Після перетворення і поповнення радянські війська відправлялися на каледінський фронт. Значну роботу по формуванню загонів для боротьби з каледінщиною провели Катеринославські більшовики. 3—4 грудня 1917 р. у Катеринославі відбувся губернський з'їзд Рад депутатів робітничих і солдатських депутатів, який закликав усіх трудящих до негайної організації сил для відсічі ворогові. «Справа миру і землі в смертельній небезпеці! Ніяких вагань і сумнівів. Усі як один проти Каледіна, за революцію»³³,— говорилося в рішенні з'їзду, прийнятому за пропозицією більшовиків.

Уже на початку грудня в Катеринославі були створені перші невеликі озброєні загони для боротьби з Каледіним³⁴. Тут мобілізація сил на розгром з контрреволюцією проходила у гострій боротьбі з меншовиками і есерами. Намагаючись зірвати відправлення загонів на Дон, угодовці заявляли, що з Каледіним не можна вести боротьбу «силою зброї і кулеметів», а всі питання слід розв'язувати лише шляхом переговорів. Меншовиків і есерів підтримували українські та єврейські буржуазні націоналісти. Запеклі суперечки по цьому питанню розгорілися на розширеному пленумі Ради 19 грудня. Незважаючи на

³¹ П. Павлюк. Харківська Червона гвардія, К., 1948, стор. 76, 83.

³² А. П. Лещенко. Борьба за установление Советской власти в Харькове. В кн. «Установление Советской власти на местах в 1917—1918 гг.», М., 1953, стор. 461.

³³ Газ. «Звезда», 5 грудня 1917 р.

³⁴ Журн. «Архів Радянської України», 1932, № 4—5, стор. 171.

опір угодовців і націоналістів, Рада прийняла резолюцію, запропонувану більшовиками, в якій заявила про «тісне єднання з усіма військовореволюційними силами, що ведуть боротьбу проти Каледіна», і оголосила Катеринослав військово-революційною базою трудящих³⁵. Крім Харкова і Катеринослава, революційні частини для боротьби з каледінщиною створювалися в Павлограді, Ізюмі, Бердянську та інших містах України³⁶.

Перед більшовиками Донбасу особливо гостро стояло питання про негайну мобілізацію сил для відсічі донській контрреволюції, що наступала, оскільки від успіхів цієї боротьби залежали встановлення і зміцнення Радянської влади в Донецькому басейні. Велике значення для створення нових і посилення існуючих червоногвардійських загонів мала конференція рудничних і заводських комітетів Донбасу, що відбувалася 25—27 листопада в Дебальцевому. Конференція прийняла постанову, запропоновану представником Катеринославського військово-революційного комітету більшовиків Т. Л. Бондаревим, про негайне створення загонів Червоної гвардії при місцевих Радах і революційних комітетах. Для забезпечення зброєю окремих революційних штабів Червоної гвардії конференція створила особливий штаб з п'яти чоловік³⁷. За пропозицією більшовиків Юзівки був утворений військово-революційний штаб Юзівсько-Макіївського району на чолі з більшовиком Я. Залмаєвим. 2 грудня 1917 р. у зв'язку з прибуттям в Юзівку кількох ешелонів козаків комітет прийняв рішення негайно організувати нові загони Червоної гвардії в Юзівці³⁸.

Незважаючи на великі втрати, завдані внаслідок нападу банд каледінського осавули Чернецова на початку грудня, зміцнів червоногвардійський загін Макіївки. 15 грудня в Макіївці відбулися загальні збори більшовиків, на яких були присутні близько 300 чоловік. У прийнятій постанові збори закликали всіх більшовиків і робітників Макіївки «не допускати торжества контрреволюції..., боротися до останньої краплі крові»³⁹.

Значно зросли червоногвардійські загони в Рутченковому і на Ясиноватському руднику. Сильний загін був створений на Берестово-Богодухівському руднику. Тут, як заздує старий більшовик Р. Я. Терехов, червоногвардійці навіть у шахтах працювали з гвинтівками⁴⁰. Червоногвардійські загони були створені на Риковському, Смолянинівському рудниках, у Трудівській економії, Лозово-Павлівці, на ст. Ханженково та ін.⁴¹ Інтенсивно організовувалися нові загони в Єнакіївському, Краматорському, Дружківському, Лисичанському, Гришинському та інших районах⁴².

У Донбасі, як і по всій Україні, створення збройних сил відбувалося в гострій боротьбі з меншовиками, есерами, бундівцями. Сподіваючись з допомогою Каледіна повалити Радянську владу, зрадники

³⁵ Газ. «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 21 грудня 1917 р.

³⁶ А. Швед. Революционные события в Павлограде. Журн. «Летопись революции». 1927, № 4, стор. 112; ПА ІП ЦК КП України, Спогади М. П. Попова.

³⁷ Газ. «Донецкий пролетарий», 30 листопада 1917 р.

³⁸ «Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.)», К., 1962, стор. 345.

³⁹ Газ. «Пролетарская мысль», 31 грудня 1917 р.

⁴⁰ Р. Терехов. Берестово-Богодухово-Кальмиусский район. Журн. «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 155.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

⁴² Л. Рожков. Шахтеры Донбасса в борьбе с каледінщиной. Сборник воспоминаний «Борьба за Октябрь на Артемовщине», 1929, стор. 286.

намагались відвернути трудящих від збройної боротьби і доводили, що всі питання можна розв'язати шляхом скликання Установчих зборів.

Швидко зростання червоногвардійських загонів і небезпека з боку контрреволюції, що дедалі збільшувалася, поставили більшовиків Донбасу перед необхідністю об'єднати революційні сили пролетаріату всього басейну. З цією метою вночі з 3 на 4 грудня 1917 р. у Микитівці була скликана конференція з представників Рад і революційних комітетів Донбасу. Конференція обрала Центральне бюро військово-революційних комітетів, якому було доручено керувати справою організації та озброєння Червоної гвардії й боротьбою з контрреволюцією. До складу бюро ввійшли більшовики Ш. А. Грузман, Д. І. Пономарьов та ін.

Велике значення для дальшої мобілізації робітників і шахтарів Донбасу на боротьбу з каледінщиною мала нарада більшовиків-делегатів III обласного з'їзду Рад і обласної конференції більшовиків Донецько-Криворізького басейну, що відбулася на початку грудня 1917 р. у Харкові. Нарада одностайно відзначила готовність трудівників басейну боротися до останньої краплі крові за справу революції.

Створюючи і зміцнюючи загони Червоної гвардії для боротьби з каледінською, а також з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією, більшовики України велику увагу приділяли озброєнню цих загонів. Зброю на Україну привозили, головним чином, з Петрограда, Москви, Тули, Воронежа, Курська та інших міст, куди відряджалися спеціальні делегації. Багато озброєння і боеприпасів було передано українським трудящим революційними частинами, які прибували на Україну з Росії для боротьби з донською і буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. Тільки частини П. В. Єгорова, що перебували в середині грудня у Лозовій, передали робітникам Донбасу 10 тис. гвинтівків і шість кулеметів. Таку саму кількість зброї було відправлено в басейн із загоном під командуванням Р. Ф. Сіверса⁴³. Збирали зброю і боеприпаси також на місцях. У Луганську працював патронний завод. За три місяці завод видав військово-революційним комітетам Донбасу близько 18 млн. патронів⁴⁴. Зброя купувалася на кошти, зібрані місцевим населенням. Крім цього, червоногвардійці діставали озброєння та інше військово-спорядження, обеззброюючи військові частини, які були на боці Каледіна або Центральної ради. Так, 20 січня 1918 р. на ст. Верховцево катеринославські червоногвардійці захопили 19 вагонів із снарядами і один вагон з ручними гранатами та гвинтівками⁴⁵. Дуже багато зброї добували червоногвардійці, захоплюючи козачі ешелони, що направлялися на Дон. Лише з 2 по 6 січня в Олександрівську було обеззброєно 20 таких ешелонів, а в ніч з 9 на 10 січня — 14⁴⁶.

Велику роботу провели більшовики України по постачанню продовольства і обмундирування озброєним частинам, що боролися проти контрреволюції. В січні народний секретар по продовольству Української Радянської республіки В. Е. Лугановський розіслав по всій Україні телеграми з вимогою поліпшити постачання хліба військам, що перебували на каледінському фронті⁴⁷. Спеціальну делегацію з

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. тимчасова, військова група, 1917, од. зб. 1 (893).

⁴⁴ О. Кричевська. Боротьба за перемогу соціалістичної революції в Донбасі. «Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Збірник статей», К., 1949, стор. 138.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 22, арк. 69.

⁴⁶ Там же, спр. 4, арк. 77.

⁴⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 10, арк. 153.

продовольством і обмундируванням направили на каледінський фронт робітники Слов'янська⁴⁸. Випікання хліба для фронту організували робітники Ізюма⁴⁹.

4 січня 1918 р. Народний Секретаріат України наказав військам перейти в рішучий наступ проти Центральної ради і закликав робітників, солдатів і селян підтримати загони Червоної гвардії і Червоного козацтва⁵⁰. Трудящі республіки палко відгукнулися на заклик уряду.

У січні остаточно були сформовані великі озброєні загони в Катеринославі. Перший загін налічував 300 чоловік. Він був сформований і відправлений з Катеринослава 11 січня. Командував загоном Гессе, його комісаром була Л. Макіївська-Зубок. Разом з загоном з міста вийшов бронепоезд з двома гарматами, обладнаний робітниками Брянського заводу⁵¹. Загін катеринославців за вказівкою В. О. Антонова-Овсієнка виїхав із Синельниково до Р. Ф. Сіверса. Дещо пізніше в Катеринославі був створений ще один загін під командуванням Павелайтиса. 28 січня загін у двох ешелонах прибув до Гришина, де взяв участь у обеззброєнні 3-ої кавалерійської дивізії⁵², посланої у Донбас для придушення робітничого руху ще Тимчасовим урядом. Наприкінці січня в Донбас був посланий новий великий загін чорноморських моряків, сформований А. В. Мокроусовим⁵³.

День у день збільшувалися ряди Червоної гвардії Донбасу. Тільки Юзівсько-Макіївський район мав близько 3800 червоногвардійців⁵⁴. Усього в січні в басейні налічувалося близько 15 тис. червоногвардійців⁵⁵. З дрібних розкиданих загонів у Донбасі почали створюватися великі червоногвардійські частини. Одним з них був Ясинівський загін під командуванням Д. П. Жлоби. Робітники Макіївки ввійшли до загону Риклюса. Ядро цих загонів становили робітники рудників і шахт Юзівсько-Макіївського району. На початку січня, після виконання ряду воєнних операцій у Донбасі, обидва ці загони були влиті в частини П. В. Єгорова, що вели наступ з боку Катеринослава на Київ, де засіли контрреволюційні війська Центральної ради. Наприкінці грудня 1917 р. і на початку січня 1918 р. завершилося формування «Першого Червоної гвардії Донецького басейну полку» в кількості близько двох тисяч чоловік. До полку входили переважно робітники і шахтарі Горлівсько-Щербинівського та інших районів басейну. Червоногвардійський загін у складі 700 чоловік до 19 січня був організований у Луганську⁵⁶. Щоб координувати організацію і керівництво червоногвардійськими загонами, більшовики Донбасу 5 січня 1918 р. прийняли рішення створити Центральний штаб Червоної гвардії басейну. В штаб були включені, крім представників місцевих загонів, представники загонів Москви і Петрограда, що прибули на боротьбу з каледінцями. Начальником Центрального штабу Червоної гвардії Донбасу був призначений Д. І. Пономарьов. Центральний

⁴⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 21, арк. 225.

⁴⁹ Там же, спр. 10, арк. 106—107.

⁵⁰ «Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.)», стор. 34.

⁵¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 49, арк. 107.

⁵² Там же, спр. 26, арк. 597—598.

⁵³ Там же, спр. 4, арк. 86.

⁵⁴ Там же, спр. 7, арк. 1.

⁵⁵ М. Я. Онуфриенко. Красная армия в борьбе за установление Советской власти на Украине. Автореферат, 1955, стор. 14.

⁵⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 22, арк. 53.

штаб, як і штаб В. О. Антонова-Овсієнка, що приїхав з Харкова, містився до лютого в Микитівці, а потім обидва штаби передислокувалися в Юзівку.

Підготувавши сили для вирішального удару в тісній взаємодії з революційними частинами, що прибули з Москви, Петрограда, Воронежа, Іваново-Вознесенська, Тули, Новгорода та інших міст, червоногвардійці України вступили в збройну боротьбу з каледінськими бандами. Загальний наступ проти Каледіна почався 27 грудня⁵⁷. Головний удар вирішено було завдати силами трьох колон. Колона Р. Ф. Сіверса мала наступати з району Микитівки на ст. Зверєво, потім — на Міллерово, московська колона Г. Сабліна — від Луганська до Лихої, воронезька колона Д. Ф. Петрова — від ст. Чертково на Міллерово.

Після виконання цих завдань усі війська намічалось повернути на південь до Ростова і Новочеркаська. Цей план наступу був докладно викладений у телеграмі В. О. Антонова-Овсієнка, надісланій 22 грудня 1917 р. Р. Ф. Сіверсу. Однак, незважаючи на героїзм радянських воїнів, перший наступ революційних частин зазнав невдачі. Скориставшись розривом між колонами Р. Ф. Сіверса і Г. Сабліна, загін осавули Чернецова завдав удару по Дебальцево, де була вчинена жорстока розправа над шахтарями і червоногвардійцями. В числі інших загинув начальник Червоної гвардії Дебальцево Коняєв. Запеклі триденні бої між Донецькими шахтарями і білокозаками Чернецова розгорнулися за Ясинівський рудник, який кілька разів переходив з рук в руки. Лише одержавши підкріплення, каледінці зуміли захопити рудник, де вчинили жорстоку розправу.

Проте ніякі репресії не змогли зламати волю революційних робітників, солдатів і селян до боротьби з ворогами. Мужність і героїзм виявили червоногвардійці Берестово-Богодухівського рудника тт. Ракутін, Лособика, Соприкін, Мурзін і Коломійцев, які потрапили у полон до білокозаків. Їх катували, били, але вони не дали будь-яких відомостей про розташування революційних військ. Особливо знущалися білогвардійці над Ф. Ракутиним, який заявив ворогам, що він член партії більшовиків і не боїться вмерти за справу революції. «Ви мене б'єте, катуєте, і, напевно, вб'єте, але ідею більшовизму вам ніколи не вбити, вона восторжествує в силі і славі своїй», — гордо заявив він⁵⁸.

Зробивши перегрупування і підтягнувши свіжі сили, радянські війська скоро знову перейшли в наступ. У ході успішних боїв уже на кінець січня Донецький басейн був повністю визволений від білогвардійців. Революційні частини вступили в Таганрог. Усвідомлюючи провал своєї авантюри, генерал Каледін застрелився.

Серед радянських військ, що наступали, героїчно билися українські червоногвардійські загони. В колоні Р. Ф. Сіверса діяв «Перший Червоної гвардії Донецького басейну полк» з трьома батареями⁵⁹. Всього під командуванням Р. Ф. Сіверса билось близько чотирьох тисяч червоногвардійців Горлівсько-Щербинівського та Юзівсько-Макіївського районів Донбасу. З частинами Р. Ф. Сіверса взаємодіяла Червона гвардія Мелітополя⁶⁰. 11 січня у розташування військ Р. Ф. Сіверса прибув Катеринославський червоногвардійський загін. Крім цього, до частин Р. Ф. Сіверса була відряджена одна з харків-

⁵⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 4, арк. 74.

⁵⁸ Р. Я. Терехов. Так починалась боротьба, Донецьк, 1957, стор. 82—83.

⁵⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 4, арк. 78.

⁶⁰ Х. Лукьянов. Красная гвардия Донбасса, Донецьк, 1958, стор. 82.

ських батарея. Харківський червоногвардійський полк і друга харківська батарея входили до складу московської колони Г. Сабліна. Тут же воювали загони Бердянська, Луганська, Дебальцево, Рудаковска, Алчевська, Кадіївки та інших міст Донбасу з загальною кількістю 5 тис. чоловік⁶¹. 23 січня до Г. Сабліна прибув загін чорноморськими матросів під командуванням А. В. Мокроусова⁶². Тисяча чоловік загонів Луганська, Міллерово і Глибокої входили в колону Петрова. Можна припустити, що в боротьбі з Каледіним брав участь червоногвардійський загін Сум. У телеграмі М. Л. Рухимовича від 21 січня 1918 р. в Центральний штаб Червоної гвардії Харкова говориться про необхідність послати йому підкріплення для взяття Звереве об'єднатися з сумськими робітниками⁶³.

Після закінчення боїв проти Центральної ради з-під Києва на каледінський фронт повернулися загони Д. П. Жлоби і Риклюса. У вказівці даній Д. П. Жлобі 2 січня 1918 р. командуючим 1-ою революційною армією П. В. Єгоровим, говорилося: «Наказую Вам негайно після одержання цього відправитися із своїм загоном у Микитівку в розпорядження народного комісара Антонова разом з загоном макіївських робітників тов. Риклюса»⁶⁴. Після короткого відпочинку в кінці лютого загони Д. П. Жлоби і Риклюса влилися в колону Р. Ф. Сіверса.

Героїчну славу здобула Червона гвардія України в боях за Дебальцево, Звереве, в розгромі банд Чернецова під Глибокою, в боях під Матвійовим Курганом. Не раз водив в атаку червоногвардійців під Караванною командир Рутченківського загону М. С. Хрущов. Крім безпосередньої участі в боях, українські червоногвардійці за наказом В. О. Антонова-Овсієнка несли в Донбасі охорону тилу і контролювали роботу залізничного транспорту. Член Бюро військово-революційних комітетів Донбасу Ш. А. Грузман був призначений комісаром тилу⁶⁵.

Проте перед українськими червоногвардійцями, як і перед усіма радянськими військами, стояли завдання не тільки по розгрому збройних сил противника. Вони допомагали відбудовувати шахти і заводи, організовували нові червоногвардійські загони у визволених містах і селищах Донбасу. Як тільки харківський загін під командуванням М. Л. Рухимовича визволив на початку січня район Дебальцево-Петровеньки-Штерівка, тут почали налагоджувати роботу шахт і відправляти паливо, що нагромадилося в Криндачевському районі, в центр країни⁶⁶.

Із визволенням Донбасу війна проти кадетсько-каледінської контрреволюції ще не була закінчена. Потрібно було відбити Ростов і Новочеркаськ. 23 лютого В. І. Ленін телеграфував В. О. Антонову-Овсієнку: «Сьогодні ж що б то не стало взяти Ростов»⁶⁷. Виконуючи наказ вождя, радянські війська того ж дня оволоділи Ростовом, а через два дні вступили у Новочеркаськ.

Трудящі України з величезним задоволенням зустріли звістку про розгром запеклого ворога революції. Народний секретар Українського Радянського уряду М. О. Скрипник у телеграмі на ім'я В. О. Антонова-Овсієнка, звертаючись до військ, що визволили Ростов, писав: «Одержали звістку про визволення Ростова від контрреволюційних військ. Шлемо привіт героїчним військам, що борються за

⁶¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 4, арк. 78.

⁶² Там же, спр. 26, арк. 63.

⁶³ Там же, спр. 17, арк. 191.

⁶⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 17, арк. 18.

⁶⁵ Там же, од. зб. 6, арк. 383.

⁶⁶ Газ. «Донецкий пролетарий», 25 січня 1918 р.

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 434.

владу робітничого класу, селянства і трудового козацтва»⁶⁸. Український народ у тісному союзі з російським народом під керівництвом Комуністичної партії, В. І. Леніна розгромив найнебезпечніше вогнище всеросійської контрреволюції, запеклого ворога робітників, селян і солдатів України і Росії — Каледіна. Більшовицькі організації України в боях з Каледіним нагромадили значний досвід організації мас на розгром ворога. Цей досвід відіграв велику роль у дальшій боротьбі за зміцнення Радянської влади на Україні.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

ПРО ЧИСЕЛЬНИЙ СКЛАД БІЛЬШОВИКІВ НА УКРАЇНІ В 1917 Р.

Питання про кількість комуністів у 1917 р. зустрічається майже в кожному дослідженні, присвяченому діяльності більшовицьких організацій України в період підготовки і проведення соціалістичної революції. І це закономірно, оскільки найбільш точне визначення цієї кількості допомагає глибше з'ясувати вплив більшовиків на трудящі маси України, а також конкретно уявити місце українських більшовицьких організацій в РСДРП(б), невід'ємною частиною якої вони були.

Проте, незважаючи на значні досягнення історико-партійної літератури останніх років, дослідники і на сьогоднішній день не мають вірогідних даних з цього питання. Тільки протоколи VI з'їзду РСДРП(б) відносно повно відтворюють чисельність більшовиків України на липень 1917 р. Зведені відомості про стан більшовицьких організацій України в другій половині 1917 р. в документах не зустрічаються, тому що всеукраїнського партійного центру тоді ще не існувало.

Перші дослідники діяльності більшовицьких організацій на Україні в 1917 р. обмежувались, звичайно, тим, що наводили окремі уривчасті дані про кількісний склад найбільших організацій. Узагальнюючі цифри по Україні вперше подав М. Волін: на час VII (Квітневої) Всеросійської конференції — 7 тис. членів партії, а на період скликання VI з'їзду РСДРП(б) — 22 553 комуніста⁶⁹. Правильність його підрахунків для квітня 1917 р. важко перевірити, бо він не посилається на джерела. Протягом певного часу ці цифри постійно наводились в історичній літературі (з незначними відхиленнями). Тільки в 1948 р. М. І. Супруненко ввів у науковий обіг нові дані: 8 тис.— для квітня і 33 тис.— для липня 1917 р.⁷⁰ Ці дані згодом набули значного поширення в літературі. Проте більшість авторів, обмежуючись першою половиною 1917 р., залишали осторонь питання про чисельність більшовицьких організацій в період Жовтневої революції і боротьби за Радянську владу на Україні. В зв'язку з відзначенням 40-річчя утворення Комуністичної партії України і 90-річчя з дня народження В. І. Леніна з'явився ряд досліджень, автори яких намагаються заповнити цю прогалину. Водночас серед них існують значні розходження щодо кількості більшовиків у період проведення Жовтневої ре-

⁶⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 20, арк. 189.

⁶⁹ М. Волін. Історія КП(б)У в стислому нарисі, 2-е перероблене і доповнене видання, Харків, 1931, стор. 70.

⁷⁰ М. Супруненко. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, К., 1948, стор. 34.

волюції на Україні. Так, Є. М. Склярєнко твердить, нібито більшовиків на Україні в жовтні було 35 тис.⁷¹, О. Т. Юрченко — 40 тис.⁷² Г. М. Мултих — 50 тис.⁷³, С. П. Кіхтев — 55 тис.⁷⁴, а У. І. Ряднін вважає, що в кінці 1917 р. на Україні було близько 40 тис.⁷⁵ комуністів.

В результаті значної роботи, проведеної останнім часом радянськими істориками по вивченню діяльності більшовицьких організацій України, створилась реальна можливість більш точно визначити кількість більшовиків України в 1917 р. Велику допомогу в цьому подають, насамперед, документи і матеріали, вміщені у збірнику «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.)», а також деякі інші документальні збірники, видані на Україні в 1957 р. Чисельність ряду більшовицьких організацій наводилась в «Историческом архиве» (1956, № 5, 6) і в додатку до першого тома «Репериски Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.)». Більш докладні дані про розвиток більшовицьких організацій країни з березня по грудень 1917 р. навів журнал «Вопросы истории КПСС» (1958, № 2, 3). Деякі відомості про чисельність партійних організацій України містяться в наукових записках, виданих у Харківському і Київському університетах⁷⁶. Ці, а також ряд інших праць дозволяють уточнити число більшовиків України у другій половині 1917 р., а також доповнити наявні дані для весни того ж року.

Визначаючи кількість більшовиків у період підготовки і проведення соціалістичної революції в нашій країні, дослідники брали за вихідний пункт квітень 1917 р., тобто час скликання Квітневої конференції більшовиків. Тому залишалось поза увагою число більшовиків, які вийшли з підпілля. Тільки С. П. Кіхтев зовсім довільно пише про наявність 8 тис. більшовиків у парторганізаціях України після Лютневої буржуазно-демократичної революції⁷⁷. Невмотивованим є також твердження Г. Я. Ємченка про те, що в лютому 1917 р. тільки в Донбасі налічувалось 3 тис. комуністів⁷⁸.

Єдина спроба певного наукового узагальнення належить М. С. Климку, який нарахував у перші дні березня 1917 р. в п'яти най-

⁷¹ Є. М. Склярєнко. Утворення Комуністичної партії України та її керівництво боротьбою трудящих проти австро-німецьких окупантів у 1918 р., К., 1958, стор. 19.

⁷² О. Юрченко. Ленін і утворення Комуністичної партії України, К., 1958, стор. 28.

⁷³ Г. Мултих. Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української Радянської держави. «Ленінським шляхом. Збірник статей», К., 1960, стор. 157.

⁷⁴ С. П. Кіхтев. Великая Октябрьская социалистическая революция и образование Коммунистической партии Украины. «Труды Киевского института физкультуры», вып. 4, К., 1958, стор. 17, 19.

⁷⁵ У. І. Ряднін а. Перший з'їзд Комуністичної партії України та його історичне значення. «Український історичний журнал», 1958, № 3, стор. 4.

⁷⁶ Ю. В. Шиловцев. Данные об отдельных организациях РСДРП(б), действовавших на Украине в период борьбы за установление Советской власти. «Ученые записки Харьковского университета, т. 88, труды кафедры истории КПСС», т. 6, 1957, стор. 511—521; А. В. Калініченко, Ф. П. Остапенко. Список більшовицьких організацій і фракцій при Радах робітничих солдатських і селянських депутатів, профспілках, які існували з березня 1917 р. до березня 1918 р. «Наукові записки Київського державного університету», т. XVI, вип. XI, 1957, стор. 253—330.

⁷⁷ С. П. Кіхтев. Великая Октябрьская социалистическая революция и образование Коммунистической партии Украины. «Труды Киевского института физкультуры», вып. 4, К., 1958, стор. 22, 23.

⁷⁸ Г. Я. Ємченко. В. И. Ленин и донецкий пролетариат, Донецк, 1959, стор. 16.

більших більшовицьких організаціях України (Київ, Катеринослав, Луганськ, Макіївка, Харків) 900—950 членів партії⁷⁹. Ці дані більш-менш правильно відображають кількісний склад більшовицьких організацій України в період здійснення Лютневої буржуазно-демократичної революції, про що свідчать факти. Катеринославська більшовицька організація на час виходу з підпілля налічувала 400 членів партії⁸⁰. 5 березня в Катеринославі відбулась конференція більшовиків міста, на якій були присутні представники від 500 організованих більшовиків Донбасу⁸¹. В Луганську в той час було 90—100 більшовиків⁸², у Горлівці—70⁸³. Безумовно, наведеними даними не охоплені всі більшовики Донбасу в березні 1917 р., але, безперечно,— їх переважна більшість. У Києві в той час налічувалось 200 більшовиків⁸⁴. Щодо Харкова—відомості суперечливі. В історичній літературі число комуністів міста коливається від 70 до 150⁸⁵. Така розбіжність, мабуть, пояснюється швидким щоденним зростанням числа більшовиків на Україні після перемоги Лютневої революції. Однак напевно, що в перші дні після виходу з підпілля більшовицькі організації України були нечисленними. В їх рядах налічувалось не більше 1200—1400 членів партії.

На час Квітневої конференції (24—29 квітня) в Києві було 1900 більшовиків⁸⁶. З матеріалів Квітневої конференції видно, що в Донбасі налічувалось 5423 більшовики⁸⁷. В Катеринославі було 1500 комуністів⁸⁸, Луганську—1500⁸⁹, Макіївці—1500⁹⁰, Горлівсько-Щербинівській парторганізації—1450⁹¹, на ст. Ветці, Бахмутського повіту, Катеринославської губернії,—250—300⁹², у Гришино—200⁹³. Крім того, до більшовицьких організацій Харкова входило 1100—1200 ко-

⁷⁹ М. С. Климко. В. И. Ленин и борьба за победу Советской власти на Украине. «Научные записки кафедры марксизма-ленинизма Киевского института инженеров водного транспорта», вип. 1, К., 1959, стор. 23.

⁸⁰ «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.)», К., 1957, стор. 9. На 6 квітня більшовиків у Катеринославі стало 654 (там же, стор. 91).

⁸¹ «Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов», Днепронетровск, 1957, стор. 35.

⁸² «Большевистские организации Украины...», стор. 9.

⁸³ К. Т. Семенов. Рост и укрепление большевистских партийных организаций в марте—апреле 1917 года. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1957, № 2, стор. 142.

⁸⁴ «Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції», К., 1957, стор. 15, 59. А. П. Лещенко. Борьба за установление Советской власти в Харькове. «Установление Советской власти на местах в 1917—1918 годах», М., 1953, стор. 414.

⁸⁵ А. П. Коротенко, Большевики Харьковщины в борьбе против царизма в период первой мировой империалистической войны и второй революции в России (1914—март 1917 г.). Кандидатская диссертация, К., 1954, стор. 249; «Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции», Харьков, 1957, стор. 8; У. І. Рядніна. Більшовицькі організації України у Жовтневій революції, К., 1958, стор. 40; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харькова в борьбе за победу Октября, Харьков, 1957, стор. 35; Є. І. Мошняга. Більшовики Харкова в Жовтневій революції (березень 1917—лютий 1918 р.), Харків, 1959, стор. 32.

⁸⁶ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.)», М., 1957, стор. 492.

⁸⁷ «Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы», М., 1958, стор. 149.

⁸⁸ Там же, стор. 159.

⁸⁹ Там же.

⁹⁰ Там же, стор. 160.

⁹¹ «Літопис революції», 1929, № 4, стор. 122.

⁹² «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)», стор. 495.

⁹³ С. Кихтев. Коммунисты Донбасса в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954, стор. 23.

муністів⁹⁴, Конотопа — 207⁹⁵, Білої Церкви — 20⁹⁶, Вінниці — 12 більшовиків⁹⁷.

Підсумовуючи наведені дані, можна твердити, що на Україні на час Квітневої конференції було близько 10 тис. більшовиків, що становило приблизно восьму частину всіх комуністів країни. Сюди не включені більшовики, які перебували в об'єднаних групах. Дальший вияв і облік цих більшовиків уточнять у напрямі збільшення загальне число комуністів України на квітень 1917 р.

Крім вищезгаданих, В. В. Анікеєв називає ще ряд більшовицьких організацій, які діяли в той час на Україні. На його думку, більшовицькі організації були в Ходоркові (7 чоловік), Василькові — (12—15), Чернігові — (50), Острі — (100), Брусиліві — (300)⁹⁸. Він налічив також на 15 травня 45 більшовиків у Білій Церкві, 60 — у Малині і 300 — у Клинцях⁹⁹. Переважну частину цих даних (про Остер, Білу Церкву, Малин та Клинці) взято з доповіді Обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю¹⁰⁰. Не викликає сумніву той факт, що в цій доповіді йдеться про стан більшовицьких організацій в області на липень 1917 р.¹⁰¹

Що ж до Ходоркова, то там у перші дні після Лютневої революції утворилась ініціативна група з 7 чоловік. До її складу входили чотири більшовики, один меншовик і дві особи невизначеної партійної належності¹⁰². Більшовицька організація утворилась там лише в кінці червня 1917 р.¹⁰³ Васильківська, Брусилівська організації тоді також були об'єднаними¹⁰⁴.

Порівняно краще склалися справи у Чернігові, де існувала група з 50 більшовиків, яка до травня перебувала у складі об'єднаної організації¹⁰⁵. Якщо ж виходити з даних, наведених В. В. Анікеєвим, то можна прийти до помилкового висновку про те, що згадані вище організації на квітень 1917 р. були суто більшовицькими.

Отже, немає ніяких підстав вважати зазначені об'єднані організації суто більшовицькими і включати весь їх склад у загальну кількість більшовиків України. Крім того, не можна переносити кількісний склад деяких організацій з одного періоду в інший. Це веде до перекручення історичної правди.

Наведені раніш дані про кількість більшовиків України на час VI з'їзду РСДРП(б) (26 липня — 3 серпня) свідчать про різке збільшення рядів партії у той період. Так, М. Волін називає цифру — 22 553¹⁰⁶, М. М. Попов — 22 тис.¹⁰⁷, Т. Д. Бондар і В. І. Пустогаров —

⁹⁴ «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции (февраль 1917—апрель 1918). Сборник документов и материалов», Харьков, 1957, стор. 50.

⁹⁵ «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920). Сборник документов и материалов», Сумы, 1957, стор. 125.

⁹⁶ «Большевистские организации Украины...», стор. 203.

⁹⁷ Там же, стор. 206.

⁹⁸ В. В. Анікеєв. Сведения о большевистских организациях с марта по декабрь 1917 года. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 97, 101, 102.

⁹⁹ Там же, стор. 97, 98, 101.

¹⁰⁰ «Большевистские организации Украины»... стор. 372.

¹⁰¹ Там же, стор. 671.

¹⁰² Там же, стор. 337.

¹⁰³ Там же, стор. 331, 336—337.

¹⁰⁴ «Большевистские организации Украины...», стор. 201, 207.

¹⁰⁵ Журн. «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 89; «Большевистские организации Украины...», стор. 194, 196.

¹⁰⁶ М. Волін. Назв. праця, стор. 70.

¹⁰⁷ Н. Н. Попов, Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины, пятое исправленное и дополненное издание, Партиздат ЦК КП(б)У, 1933, стор. 102.

22 402¹⁰⁸. Переважна більшість дослідників, визначаючи кількість більшовиків у липні 1917 р., не посилається на документи, але, безумовно, всі вони мають на увазі матеріали VI з'їзду РСДРП(б). З цих матеріалів видно, що від України на з'їзді було 15 делегатів, що представляли 22 303 більшовики, тобто ту кількість, яку раніш наводила У. І. Рядніна¹⁰⁹. М. Волін до цієї кількості додав ще 250 більшовиків Миколаївської партійної організації¹¹⁰. Однак відомо, що тоді Миколаївська організація була ще об'єднаною, а розкол у ній відбувся тільки 16 серпня¹¹¹. До того ж, делегат від Миколаєва не міг бути присутнім на з'їзді, тому що, як писав голова Миколаївського більшовицького Комітету в ЦК РСДРП(б) 27 серпня 1917 р., «телеграму з запрошенням на з'їзд ми одержали з запізненням»¹¹². Виявляється в матеріалах VI з'їзду йшлося не про Миколаїв, а про Ніколаєвськ (теперішній Пугачов, Саратовської області).

Отже, число, одержане М. Воліним, відповідає. Залишається також незрозумілим, чому деякі автори налічують на кінець липня 1917 р. 22 402 більшовики. Не вносить у це ясності і посилання В. І. Пустогарова на «Протоколи VI съезда», видані в 1934 р.¹¹³, де наводяться такі дані, які є в протоколах, виданих пізніше.

Крім того, до числа 22 303 випадково включено Гусь-Хрустальненську більшовицьку організацію (помилково записана як Гусевська), яка входила в Московську обласну партійну організацію¹¹⁴. А без цієї організації (584 чоловіки) кількісний склад більшовиків України становитиме 21 719 чоловік, які були представлені на з'їзді 14 делегатами.

Безумовно, це число не є повним, тому що ряд організацій через свою нечисленність не могли послати делегатів на з'їзд. Можливо також, деякі делегати з України були затримані в дорозі і не змогли прибути на з'їзд.

В організаційному звіті Центрального Комітету РСДРП(б), з яким на з'їзді 27 липня виступав Я. М. Свердлов, містяться більш повні дані. «Донецький басейн у цей час представлений 16 000 членів. Київ з районом¹¹⁵ налічує до 10 000. Все це мінімальні цифри», — підкреслював Я. М. Свердлов. Він наводив дані і про кількість більшовиків Одеси, де з районом (Херсон, Севастополь) налічувалось близь-

¹⁰⁸ Т. Д. Бондар. Утворення Комуністичної партії України. «Наукові записки Київського фінансово-економічного інституту», К., 1958, стор. 23; В. І. Пустогаров. Борьба Коммунистической партии Украины против буржуазного национализма за установление Советской власти на Украине. «Труды Одесского сельскохозяйственного института, т. XIV, Общественные науки», Одесса, 1958, стор. 23.

¹⁰⁹ «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 — лютий 1918 р.). Збірник статей», К., 1957, стор. 91. В монографії «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції» (К., 1958, стор. 190), У. І. Рядніна наводить уже число 33 тис.

¹¹⁰ М. Волін. Назв. праця, стор. 69.

¹¹¹ «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 — март 1918 г.), Сборник документов и материалов», Николаев, 1957, стор. 85.

¹¹² Там же, стор. 89.

¹¹³ «Протоколы шестого съезда РСДРП(б), август 1917 г.», 1934, стор. 195.

¹¹⁴ «Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 г. Протоколы», М., 1958, стор. 205, 303, 451.

¹¹⁵ І. Премислер помилково ототожнює поняття «район» з Київською губернією і, таким чином, одержує 10 тис. комуністів в одній тільки Київській губернії (І. Премислер. «Більшовики Києва в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні». Журн. «Партійне життя», 1948, № 1, стор. 47; І. Премислер. Більшовики Київщини в боротьбі за встановлення Радянської влади. «Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Збірник статей», К., 1949, стор. 50).

ко 7 тис. комуністів¹¹⁶. Неповнота даних по Донбасу відзначалась в інформації представника донецьких більшовиків А. З. Каменського¹¹⁷. Про винятково швидке зростання більшовиків у Донбасі свідчить інформація газ. «Пролетария» від 26 липня 1917 р. про загальноміську конференцію Харківської організації РСДРП(б). В інформації відзначалось, що «всього організованих членів у Донецькому басейні налічується 17 000»¹¹⁸.

Враховуючи неповноту даних про кількісний склад більшовицьких організацій у липні 1917 р., більшість істориків як у спеціальних дослідженнях, так і в популярних нарисах найчастіше наводять число 33 тис.¹¹⁹

Проте й ці дні свідчать про бурхливе зростання більшовицьких організацій України, що збільшила свої ряди з часу Квітневої конференції більш ніж у три рази.

В період підготовки і проведення соціалістичної революції ряди більшовиків України значно поповнились революційно настроєними робітниками, солдатами та селянами. Проте при розгляді кількісного складу більшовицьких організацій України в період підготовки і проведення Жовтневої революції слід було б розмежувати період безпосередньої підготовки Жовтневої революції (вересень — жовтень) і період боротьби проти сил української і російської контрреволюції. Такий поділ дасть можливість більш конкретно простежити неухильне зростання рядів більшовицьких організацій України.

На історичному засіданні Центрального Комітету РСДРП(б) 16 жовтня 1917 р. Я. М. Свердлов доповідав від Секретаріату ЦК про становище на місцях. «Зростання партії,— сказав він,— досягло гігантських розмірів; можна вважати, що зараз вона об'єднала не менше 400 тис.»¹²⁰. Значно зросли більшовицькі організації і на Україні. В найбільшій губернській організації — Катеринославській — на початку жовтня було 22 тис. членів партії¹²¹. Київський комітет РСДРП(б) за станом на 16 вересня об'єднував близько 4 тис. комуністів¹²², більшовицькі організації Південно-Західного фронту на 27 вересня налічували 7 тис.¹²³, в Одесі на початку жовтня було 3400 більшовиків¹²⁴, Харкові — 2400¹²⁵, Макіївці — 1000¹²⁶, Миколаєві — 900¹²⁷. У 24 корпусі 4-ї армії Румунського фронту налічувалось 400 більшовиків¹²⁸, у Євпаторії — 250¹²⁹, Севастополі — 220¹³⁰, Херсоні —

¹¹⁶ «Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы», стор. 36.

¹¹⁷ Там же, стор. 51, 363.

¹¹⁸ «Большевистские организации Украины...», стор. 440.

¹¹⁹ О. К. К а с и м е н к о. Історія Української РСР. Популярний нарис, К., 1960, стор. 224; «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 168.

¹²⁰ «Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). (Август 1917—февраль 1918)», М., 1958, стор. 94.

¹²¹ «Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов». Донецк, 1957, стор. 133.

¹²² «Перенеска Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.)», стор. 236, 239.

¹²³ П. Г о л у б, Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года — февраль 1918 года), К., 1958, стор. 131.

¹²⁴ «Одесса. Очерк истории города-героя», Одесса, 1957, стор. 134.

¹²⁵ «Шестой съезд РСДРП (большевиков), Протоколы», стор. 356.

¹²⁶ «Большевистские организации Украины...», стор. 623.

¹²⁷ Там же, стор. 819.

¹²⁸ «Солдатские письма 1917 года», М.-Л., 1927, стор. 147. До серпня 1917 р. 24 корпус входив до складу 9-ї армії Румунського фронту.

¹²⁹ «Большевистские организации Украины...», стор. 860.

¹³⁰ Там же, стор. 896.

120¹³¹, Сімферополі — 112¹³², Слов'янську — 100¹³³, Полтаві — 90¹³⁴, Бердянську — 45¹³⁵.

Отже, за існуючими даними, в період безпосередньої підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції в більшовицьких організаціях України було понад 42 тис. комуністів.

Ще більше зросли більшовицькі організації республіки в листопаді — грудні 1917 р. Це можна простежити по наведених нижче даних. Правда, в ряді випадків не вдалося визначити кількісний склад більшовицьких організацій на кінець року і тому іноді довелось користуватись даними попередніх місяців, а це дещо зменшує загальну кількість. Однак й ці неповні відомості переконливо свідчать про надзвичайно бурхливе зростання більшовицьких рядів у період боротьби за Радянську владу на Україні.

Обласний Комітет більшовиків Південно-Західного краю об'єднував на початок грудня 14 021 члена партії¹³⁶. Сюди входили такі партійні організації: Київ — 5 тис., Полтава і південно-західна частина губернії — 1800, Шостка — 1476¹³⁷, Поліська організація — 1050, Кременчук — 900, дві військові організації (Заамурський залізничний та 3-й тепловозний батальйони) — 800, Козятин — 500, Вінниця — 500, Клишів — 500, Проскурів — 400, Чернігів — 300, Конотоп — 220, Житомир — 150, Радомишль — 120, Ходорків — 100, Новозибків — 60, Черкаси — 60, Брусилів — 50, Фастів — 35.

В число 14 021 увійшли тільки ті організації, представники яких брали участь у роботі обласного з'їзду в Києві. Більшовицькі осередки Соснівки, Семенівки, Остра, Білої Церкви¹³⁸, Городища, Звенигородки, Малина, Новгород-Сіверська, Ропська, Корюківки, Злинки, Василькова, Бердичева, Ніжина, Умані, Новоград-Волинська, Ольгополя сюди не включені.

Слід також відзначити, що складачі підбірки документів про обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю, опублікованої в журналі «Літопис революції» (1926, № 5), допустили помилку, переплутавши три населених пункти Чернігівщини — Семенівку, Соснівку і Сосницю. Зустрічаючи в протоколах з'їзду Соснівку або Семенівку, редакція їх незмінно виправляла на Сосницю¹³⁹.

Проте відомо, що в Семенівці на початку грудня було 50 більшовиків¹⁴⁰, а на 28 грудня більшовицька група збільшилась до 58 чоловік¹⁴¹. Що ж до Соснівки, то її представник В. Я. Бабко брав участь у роботі з'їзду. На жаль, невідомо, скільки членів налічувалось в організації у грудні 1917 р., але можна припустити, що Соснівська група, створена Конотопським комітетом РСДРП(б), була менше конотоп-

¹³¹ «Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов», Херсон, 1957, стор. 84.

¹³² «Большевистские организации Украины...», стор. 86.

¹³³ Там же, стор. 478.

¹³⁴ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.)», стор. 371.

¹³⁵ «Большевистские организации Украины...», стор. 858.

¹³⁶ «Журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 65—66, 89—90.

¹³⁷ В матеріалах з'їзду зустрічається інше число більшовиків у Шостці — 2472 (Журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 70). Така невідповідність пояснюється тим, що протоколи, як зазначала редакція, «складені надто недбало, рясніють пропусками, неясностями, містять помилки і протиріччя».

¹³⁸ Делегат від Білої Церкви був присутнім на з'їзді, але від якої кількості більшовиків — невідомо.

¹³⁹ Журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 65, 70.

¹⁴⁰ Там же.

¹⁴¹ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов», М., 1957, стор. 362.

ської організації і не могла мати 1476 чоловік, як помилково зафіксовано в таблиці про кількісний склад з'їзду¹⁴². Представника від Сосницької організації на з'їзді не було. Необхідно також зауважити, що Чернігівщина була репрезентована 7 делегатами від шести організацій, а в таблиці вказано тільки 6 делегатів і п'ять організацій¹⁴³. Як видно з списку делегатів, у таблиці пропущено Шостку¹⁴⁴.

Таврійська губернська організація РСДРП(б) у листопаді 1917 р. об'єднавала 1821 члена партії¹⁴⁵. В Євпаторії на той час було 570 більшовиків, Севастополі — 350, Мелітополі — 207, Сімферополі — 180, Великому Токмаку — 109, Бердянську — 108, Феодосії — 100, Ялті — 77, Керчі — 60, Алупці — 60.

В Одесі за станом на 1 грудня налічувалось 4 тис.¹⁴⁶ більшовиків, у Миколаєві на 14 грудня — 1600¹⁴⁷, Херсоні — 120¹⁴⁸. У Катеринославі у грудні було 4 тис. членів партії¹⁴⁹, Славянському повіті, Катеринославської губернії в жовтні — 8 тис., у тому числі в Луганську — 4 тис.¹⁵⁰ Горлівсько-Щербинівський комітет у грудні об'єднав 4 тис. членів партії¹⁵¹, Харків — 3 тис.¹⁵², Єнакієво з районом на кінець жовтня — 2884¹⁵³. В Дружківці в кінці листопада було 2560¹⁵⁴, у Юзівці (жовтень) — 2 тис.¹⁵⁵, Гришино (грудень) — 2 тис.¹⁵⁶, на ст. Лозовій з районом (грудень) — 2 тис.¹⁵⁷, у Макіївці (грудень) — 1500¹⁵⁸, у Маріуполі (жовтень) — 1000¹⁵⁹, Костянтинівці (початок січня 1918 р.) — 800¹⁶⁰. Більшовицькі організації, Верхньодніпровського повіту, Катеринославської губернії, у жовтні об'єднували 700 чоловік¹⁶¹, Кривого Рогу в грудні — 300¹⁶², Олександрівська (в жовтні) — 200¹⁶³, Павлограда (у листопаді) — 120¹⁶⁴, Бахмута (в жовтні) — 100¹⁶⁵.

Більшовицькі організації Південно-Західного фронту налічували 7 тис.¹⁶⁶, 9-а армія Румунського фронту — 6546 членів партії¹⁶⁷. У зв'яз-

¹⁴² Журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 65.

¹⁴³ Там же.

¹⁴⁴ Там же, стор. 89.

¹⁴⁵ «Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы (март 1917—апрель 1918 гг.)», т. I, Симферополь, 1957, стор. 115—116.

¹⁴⁶ Газ. «Донецкий пролетарий», 8 грудня 1917 р.; журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 99.

¹⁴⁷ «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине», стор. 201.

¹⁴⁸ «Победа Советской власти на Херсонщине», стор. 84.

¹⁴⁹ Журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 65.

¹⁵⁰ «Большевистские организации Украины...», стор. 408.

¹⁵¹ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917—апрель 1918). Сборник документов и материалов», т. 2, К., 1957, стор. 306.

¹⁵² Газ. «Донецкий пролетарий», 12 січня 1918 р.

¹⁵³ «Большевистские организации Украины...», стор. 657.

¹⁵⁴ «Борьба за власть Советов в Донбассе», стор. 207.

¹⁵⁵ «Большевистские организации Украины...», стор. 408.

¹⁵⁶ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. 2, стор. 308—309.

¹⁵⁷ Там же, стор. 308.

¹⁵⁸ Там же, стор. 306.

¹⁵⁹ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.)», стор. 325.

¹⁶⁰ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917—февраль 1918)», стор. 383.

¹⁶¹ «Большевистские организации Украины...», стор. 407.

¹⁶² Газ. «Донецкий пролетарий», 8 грудня 1917 р.

¹⁶³ «Большевистские организации Украины...», стор. 407.

¹⁶⁴ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 108.

¹⁶⁵ «Большевистские организации Украины...», стор. 407.

¹⁶⁶ П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 131.

¹⁶⁷ «Из истории борьбы за установление Советской власти (ноябрь 1917—февраль 1918 г.). Сборник исторических документов и материалов», М., 1943, стор. 63.

ку з визначенням кількості більшовиків в армії В. В. Анікеєв допускає таку неточність. «На партійній конференції Південно-Західного фронту в вересні, — пише він, — було представлено 7 тис. членів партії, а на листопад 1917 р. тільки в IX армії цього фронту перебувало вже більше 6500 членів партії та 1800 співчуваючих»¹⁶⁸. Справді, у листопаді 1917 р. в ЦК РСДРП(б) було відправлено повідомлення про першу конференцію більшовиків району 9-ї армії, де налічувалось 6546 членів партії і 1875 співчуваючих¹⁶⁹. Проте 9-а армія входила до складу Південно-Західного фронту тільки до грудня 1916 р. Весь 1917 р. вона діяла на Румунському фронті¹⁷⁰.

Наведені дані дають можливість зробити висновок, що більшовицькі організації України в період збройної боротьби за перемогу Радянської влади на Україні налічували понад 71 тис. членів партії. Проте, крім перелічених організацій, існували більшовицькі групи і осередки в ряді населених пунктів Київщини, Полтавщини, Чернігівщини і Подолії, про які згадувалось вище, а також у Чугуєві, Білополлі, Охтирці, Сумах, Слов'янську, Єлисаветграді, Тирасполі, Ананьєві, Вознесенську, Джанкої, Пришибі, Молочанську, Алушті, Гурзуфі та інших місцях України.

Отже, більшовицькі організації України за дуже короткий період з нечисленних груп перетворилися в справді масові, ширококорозгалужені організації, які очолили боротьбу українського народу проти сил внутрішньої і міжнародної контрреволюції.

Завданням дальшого дослідження є виявлення нових більшовицьких груп невеликих міст і селищ, а також сільських партосередків, визначення їх чисельності, максимальне уточнення існуючих даних, встановлення кількості більшовиків у тих організаціях, які деякий час були об'єднаними. Все це дасть можливість більш точно визначити кількість комуністів на Україні в 1917 р.

¹⁶⁸ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 2, стор. 132.

¹⁶⁹ «Из истории борьбы за установление Советской власти», стор. 63.

¹⁷⁰ «Россия и мировая война 1914—1918». М., 1925, стор. 27; Х. И. Муратов. Революционное движение в русской армии в 1917 году, М., 1958, стор. 159—160.

Г. Ю. ГЕРБІЛЬСЬКИЙ

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 Р.

Історичний розвиток українського народу невіддільний від розвитку всіх народів Радянського Союзу. Сьогоднішня щаслива доля українського народу прийшла завдяки його спільній боротьбі разом з усіма народами нашої країни проти іноземних загарбників і внутрішніх ворогів — поміщиків і капіталістів. Віками складалась і міцніла його дружба з російським народом, з усіма трудящими нашої неосяжної Батьківщини.

Яскравим прикладом спільної боротьби проти іноземних загарбників російського та українського народів була Вітчизняна війна 1812 р. проти нашестя 500-тисячної армії французького імператора Наполеона, яка несла тяжке іноземне ярмо для російського, українського, білоруського та інших народів Росії.

Війни наполеонівської Франції були спрямовані на перетворення європейських держав у залежні від Франції країни, на поневолення народів Європи. В. І. Ленін говорив з приводу цього: «...коли Наполеон створив французьку імперію з поневоленням цілого ряду давно сформованих, великих, життєздатних, національних держав Європи, тоді національні французькі війни перетворились в імперіалістські, які породили в свою чергу національно-визвольні війни проти імперіалізму Наполеона»¹. Такою визвольною війною була Вітчизняна війна російського народу і всіх народів Росії проти наполеонівської навали. У 1812 р. йшлося про саме існування незалежної Російської держави, у складі якої знайшов порятунок від іноземних загарбників український народ.

Наполеон мав намір розчленувати Росію, а її народи поневолити. За його планами українські землі розривалися на шматки. Правобережну Україну, тільки 20 років тому визволену від гніту польських панів, Наполеон обіцяв віддати тим самим панам. На Волинь претендувала союзниця Наполеона — Австрія. З Лівобережної України передбачалось створити дві залежні від Франції території — «наполеоніди». Уже початковий період наполеонівської навали, становище в окупованих Білорусії, деяких російських губерніях та західних повітах Волині показало, яким було б життя у цих «наполеонідах». Сучасники малюють жахливі картини сваволі німецьких частин наполеонівської армії у тимчасово окупованих районах України².

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 286.

² Журн. «Киевская старина», 1886, кн. IV, стор. 819.

З початком війни і вторгненням наполеонівської армії безпосередня загроза нависла над українськими губерніями — Волинською, частково окупованою французами, а також над Київською і Чернігівською. У Чернігівську губернію ворог намагався вдертися з боку окупованої ним Білорусії. Протягом довгого часу Наполеон загрожував Києву. Після Бородінської битви і московської пожежі, під час відступу, Наполеон пробивався до Калуги з тим, щоб вийти у південні губернії. Саме тоді відчувалася на Україні реальна загроза вторгнення у Слобідсько-Українську губернію. Отже, деякі українські губернії або були театром воєнних дій (Волинська), або становили прифронтову смугу (Чернігівська і Київська), або знаходились у близькому тилу.

Вороже вторгнення викликало на Україні величезне патріотичне піднесення. Разом з російським народом на захист батьківщини став український народ. Яскраво розповідає про це великий український поет Т. Г. Шевченко у своєму творі «Близнець»: «Нарешті розродився від тягару своїми дивовижними чадами страшний 12 рік. Як жертва всеспалення спалахнула свята білокамінна, і з кінця у кінець по всьому царству рознісся клич, щоб виходили і старий, і малий заливати вражою кров'ю великий пожар московський.

Досяг цей судорожний клич і до меж нашої мирної України. Заворушилась вона, моя рідна мати: заворушилось охочекомонне і охочепіше ополчення малоросійське»³.

Найбільш активну участь в організації козачих полків взяло Лівобережжя — Чернігівська і Полтавська губернії, де збереглося козацтво як суспільний стан. Ось чому на Лівобережжі населення з радістю вітало урядовий указ про відродження козацького війська. За повідомленням генерал-губернатора, чернігівські і полтавські козаки «зобов'язались озброїти тепер 18 тис., а по першій вимозі бути і всією масою готовими»⁴. Відомий український поет І. П. Котляревський, який формував у містечку Горошині, Хорольського повіту, 5-й Полтавський козачий полк, доповідав: «Люди, прийняті мною, хороші... вступають у козаки з задоволенням, охотністю і без будь-якого смутку»⁵. Усього на Лівобережжі було створено 15 козачих полків: 9 на Полтавщині і 6 на Чернігівщині.

Водночас йшла організація ополчення. У дворянсько-буржуазній історичній літературі це ополчення одержало назву «дворянського». Проте історія ополчення 1812 р. доводить, що така назва не відповідає ні складу, ні характеру дій цих селянських загонів, по-селянському одягнених і озброєних. Що ж до дворянства, то, хоч окремі його представники і керували ополченськими загонами, у цілому воно активної участі в ополченні не брало. Участь дворян полягала, головним чином, у тому, що вони санкціонували вступ до лав ополчення своїх кріпаків і визначали кількість ополченців по губерніях. Центральною фігурою полтавського і чернігівського ополчення був мужній і хоробрий український селянин, рідний брат козака. Чимало тут було і міщан, жителів Остра, Козельця, Пирятина і багатьох інших міст і містечок Лівобережної України. По кількості ополченців Чернігівщина зайняла друге місце після Московської губернії.

На Полтавщині ополченців (спочатку їх називали «козаками», а пізніше за ними закріпилася назва «захисники») налічувалося 16 123 чо-

³ Т. Г. Шевченко. Повна збірка творів, т. II, стор. 307 («Охочекомонні» полк — кіннота, «охочепіші» — піхота).

⁴ «Матеріали Военно-ученого архива. Отечественная война 1812 года», (далі — «Матеріали...»), т. XVII, стор. 365.

⁵ Журн. «Киевская старина», 1905, июнь, стор. 315.

ловіки (9560 піших, 6563 кінні) ⁶. Полтавське ополчення складалося з 6 піших та 5 кінних полків, у 1813 р. в ньому було 4 піших і 7 кінних полків ⁷. Чернігівське ополчення формувалося по повітах. Загальна кількість захисників становила 26 тис. чоловік. Утримання ополчення було справою усього населення Чернігівщини і Полтавщини. Тут були зібрані значні суми грошей, багато провіанту і фуражу, потрібного для великого війська. Обидва ополчення налічували більше як 40 000 воїнів, а разом з козачими полками — близько 60 000 чоловік.

З піднесенням ішли на боротьбу проти наполеонівських загарбників і селяни та міське населення Правобережної України. Бойові козацькі традиції були живі й тут. Російський уряд врахував це, видаючи указ про створення чотирьох козачих полків, які разом становили Українське козацьке військо (дивізію). Урядовий указ оголошував: «З селян українських, що жили в Київській і частково у Кам'янець-Подільській губерніях, відомих здавна нахилом і навиками до служби такого роду, створити козацьке у чотирьох полках військо» ⁸. В іншому документі вказувалося, що після війни козаки «назавжди залишаться приналежними до війська, ... звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх... належати також будуть йому. Тим же з них, яких би поміщики не вважали б для себя вигідним прийняти у поселення свої, відведуться для оселення землі державні, про що тоді зроблено буде окрему постанову» ⁹.

Отже, хоч і в дуже неясній формі, царський уряд обіцяв козакам правобережних полків визволення від кріпацтва. Ця обіцянка, звичайно, не була виконана. Незабаром після закінчення війни козаки були перетворені в уланів і зазнали жорстокого пригнічення у «військових поселеннях». Однак у 1812 р. селяни охоче йшли в козацькі полки і на початок вересня останні мали майже повний комплект ¹⁰.

Разом із створенням козачих полків була покликана на військову службу так звана «лісова сторожа». Указ, виданий з цього приводу, прирівнював її до козаків. Завдання цього зовсім нового роду війська — «лісових козаків», як стали їх офіційно називати — полягало в проведенні розвідки, конвойній службі та службі зв'язку. У Волинській губернії було мобілізовано 150 лісових козаків, у Подільській — 354, у Київській — 391. Разом з командирами, колишніми урядовцями лісного відомства, вони становили загін кількістю близько 1000 чоловік ¹¹.

Певні заходи проводилися на Київщині щодо створення ополчення. На заклик першими відгукнулися Київ та міста Київської губернії. Київський магістрат ухвалив постанову, в якій відзначалась готовність захищати рідне місто за прикладом предків, які, «створивши з себе ополчення, одягнувшись у всеозброєнні брані, з воєводами своїми від навали іноплеменників це місто Київ захищали і, ніякими зрадницькими приладами не спокушаючись, ворогів батьківщини мужньою силою поражали» ¹². Однак правобережні губернії не увійшли в число тих, де було створено ополчення.

⁶ Павло Клепацький. Дворянське земське ополчення (козаки) 1812 р. на Полтавщині, «За сто літ. Збірник», кн. V, Харків—Київ, 1930, стор. 15.

⁷ М. Богданович. История Отечественной войны 1812 года, т. II, стор. 86; Київський обласний державний архів, ф. Київського губерньського управління, спр. 4272, арк. 231.

⁸ «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів», К., 1948, № 8, стор. 15.

⁹ Там же, № 7, стор. 13—14.

¹⁰ «Матеріали...», т. XXI, стор. 52—53.

¹¹ Там же, стор. 11.

¹² ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, спр. 42, 1812, арк. 10.

Населення Києва взяло активну участь в оборонних роботах у міс-ті: в реконструкції Печерської фортеці і Звіринецького укріплення. На укріплення і оборону Києва звертав увагу командуючий 2-ю армією П. І. Багратіон. Було розроблено план оборони на випадок ворожої облоги¹³, здійснено будівництво важливого стратегічного моста через Дніпро. На мосту щоденно несли вахту київські ремісники — ковалі, шевці, кравці та ін.¹⁴

Рух за створення ополчення охопив також Слобідсько-Українську, Катеринославську і Херсонську губернії. Однак тут ополчення не було створено. На Слобожанщині, у Чугуївському окрузі, комплектувався один з кращих полків російської легкої кінноти — Чугуївський уланський полк. Протягом 1812 р. Слобожанщина систематично надсилала поповнення до цього полку¹⁵.

На Херсонщині, завдяки заходам поміщика Скаржинського, під його командуванням було створено загін, який налічував до 180 бійців-«козаків». Скаржинський сплачував утримання своїм «козакам»: рядовий одержував 13 крб. на рік, унтер-офіцер — 120 крб.¹⁶ Справжніми козачими полками на Херсонщині були три полки. Бузького козачого війська, представники, так би мовити, козацтва Південної України.

Бузьке козацьке військо утворилося в XVIII ст., за часів другої турецької війни з запорозьких козаків, а також із втікачів з Туреччини, переважно молдаван. Перебувало воно тоді на території сучасної Одещини. За Павла I військо було розформоване, але відновлене за Олександра I в 1803 р., причому до складу його увійшло багато українських селян і колишніх козаків. У Вітчизняній війні брали участь усі три п'ятисотенні Бузькі козацькі полки. Найбільше відомий з них перший полк, який діяв у з'єднанні славного Дениса Давидова.

Значним вкладом українського народу в справу перемоги над ворогом було постачання російських армій засобами транспорту, тягловою силою, провіантом і фуражем. Одна тільки Київська губернія дала для потреб фронту сім тис. волів, 2250 підвід¹⁷. Англійський воєнний агент при Головній квартирі російської армії Вільсон доносив у Лондон, що на Правобережній Україні всі шляхи покриті худобою і хлібом, які слідують до армії¹⁸. Як свідчать численні рапорти, київські гурти худоби доходили до Головної армії.

Зрозуміло, що для супроводження величезних гуртів худоби потрібні були відповідні особи, так звані «гайдаї», а для обслуговування возів — візники-погоничі. Для цього на Правобережжі було мобілізовано 5204 чоловіки. Подібну картину можна було бачити в Чернігівській і Полтавській губерніях. І тут для «продовольства хоробрих наших воїнів» зібрано було 11 тис. волів. Разом з гуртами йшли до армії 2500 фур у супроводі 1819 погоничів під начальством урядовців або відставних офіцерів. Гайдаї і погоничі нерідко ризикували життям, зустрічаючи на своєму важкому шляху ворожі загони. Деякі з транспортів-гуртів потрапили до рук противника, інші — їх було більшість — безперервно змінювали маршрути і щасливо прибували до армії¹⁹.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. Київського міського магістрату, спр. 29, 1812, арк. 10—11.

¹⁴ «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року», № 86—89, стор. 73—74.

¹⁵ Харківський обласний державний архів, ф. Слобідсько-Українського губернатора, спр. 129.

¹⁶ «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року», № 38, стор. 39.

¹⁷ Там же, №№ 85, 93, стор. 72, 76.

¹⁸ Н. Дубровин. Отечественная война в письмах современников, СПб, 1882, стор. 205—206.

¹⁹ «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року», № 75, стор. 65—66; В Б у р-

Не було такого куточка на Україні, де б люди так чи інакше не зробили свого вкладу в справу оборони Батьківщини від наполеонівської навали. Навіть у далекій Галичині, загарбаній Австрією в 1772 р населення вітало боротьбу Росії проти наполеонівських військ. Волинський губернатор повідомляв Кутузова, що редактори львівських газет їздять на російський кордон, щоб мати правдиву інформацію про становище на фронті. «Завжди наших відомостей з надзвичайним нетерпінням чекають, — писав губернатор, — і коли їх читають, навіть у прилюдних місцях, а особливо у Львові, п'ють за здоров'я росіян»²⁰.

В час, коли сформовані на Україні військові частини готові були вирушити в похід, війна проти наполеонівських загарбників ішла на кількох фронтах. Головні сили французької армії під командуванням Наполеона, окупувавши Білорусію і деякі російські губернії, прямували до серця Росії — Москви. Керована Кутузовим російська армія завдала французькій армії смертельної поразки під Бородіно. Наполеонівська армія втратила тут 40% свого складу. Стікаючи кров'ю, вони встигала дійти до Москви, але через кілька тижнів примушена була залишити російську столицю і розпочати загальний відступ.

Якраз у той час, збираючи всі сили на вигнання ворога з російської землі, Кутузов дав наказ полтавським козачим полкам вирушити з України і наблизитися до Калуги. Це місто було вибрано не випадково. У Калюзі знаходилися великі провіантські магазини російської армії. Через Калугу йшов шлях до Тули з її важливими збройовими заводами, в південні багаті хлібом губернії і далі на Україну. Кутузов цілком вірно передбачав, що саме на шляху до Калуги відбудеться боротьба, і скупчував у цьому районі свої головні сили, збільшуючи їх за рахунок нових поповнень. Про намір Наполеона прорватися на південь Кутузов не раз рапортував у Петербург. «Противник мав намір обійти мене і пройти до Калуги, — писав Кутузов, — щоб таким чином вдертися в багаті наші губернії»²¹.

В кінці вересня і на початку жовтня, коли французька армія залишила Москву, в районі Калуги почали підходити дев'ять козачих Полтавських полків. Наполеон вирушив по новій Калузській дорозі і наблизився до Малоярославця. Тут зустрів його з своїми головними силами М. І. Кутузов. 12 і 13 жовтня відбувся запеклий Малоярославецький бій. Шостий козачий Полтавський полк почав негайно бойову службу. З допомогою цього полку Калузський губернатор Каверін організував розвідку на шляху від Калуги до Малоярославця²².

Після відступу французів від Малоярославця Каверін дав наказ Свічці рушити до Головної армії, але, одержавши відомості про появу ворога на Мединському шляху, запропонував Свічці організувати пікети в бік Медини. Можливо, що Полтавський козачий полк був саме тим козачим загonom, поява якого примусила французів швидко залишити Мединський шлях. Один ескадрон шостого полку був використаний для конвоювання транспортів і розвідки.

Свічка, його офіцери й козаки були незадоволені такою службою. Від імені полка Свічка просив чергового генерала штабу Кутузова Ко-

ма н. Дело о сборе с малороссийских губерний... 11 000 волов, 2500 фур..., «Журнал Императорского Русского Военно-исторического общества», 1914, № 2, стор. 164–170, 176.

²⁰ «Материалы...», т. XXI, стор. 71.

²¹ «Известия о военных действиях российской армии в 1812 году», СПб, 1813, стор. 179. Деякі з сучасників вважали, що Наполеон буде пробиватися на Україну. Див. Н. Дубровин. Отечественная война в письмах современников, стор. 103, 208.

²² «Материалы...», т. XIX, стор. 37.

новіціна і самого М. І. Кутузова дозволу приєднатися до Головної армії²³. Але 6-й Полтавський козачий полк та інші полтавські полки одержали нове призначення. Загроза Калусі минула. За наказом Кутузова більшість козачих полтавських полків вирушила на з'єднання з Чернігово-Полтавським ополченням, яке розпочало операції по визволенню Білорусії і гостро потребувало кавалерії. Проте кілька полків залишилися при Головній армії.

Ворог відступав. Треба було переслідувати його, руйнувати ворожі комунікації, знищувати бази постачання. Ще під час руху наполеонівської армії на Москву в тилу у французів успішно діяли партизанські загони Давидова, Сеславина та ін. Тепер же фронт партизанської боротьби поширився. Створювалися нові армійські загони з партизанськими завданнями.

За наказом Кутузова був створений «летючий корпус» генерал-ад'ютанта Ожаровського, до якого увійшли 3-й та 9-й Полтавські козачі полки, два донські козачі полки, Маріупольський гусарський полк, 19-й егерський полк, 6 гармат кінної артилерії²⁴. Наприкінці жовтня загін Ожаровського успішно атакував французький гарнізон у с. Хмарі і взяв у полон 2 офіцери і 102 солдати.

Активну участь брав загін у битві під Красним. У донесенні про цю битву М. І. Кутузов називав серед активних її учасників «загін генерал-ад'ютанта Ожаровського і генерал-майора Бороздіна, що разом становили 8 козацьких полків, яким на підкріплення були дані полки Маріупольський і Ніжинський драгунський при 19 егерському полку». Кутузов зазначав, що саме ці легкі загони «довершили повну поразку»²⁵. Отже, і Полтавські полки внесли свою частку в перемогу під Красним. Ця битва мала велике значення в справі остаточної перемоги над загарбником і вигнання його з Росії. Ворожа армія втратила близько половини свого складу убитими, пораненими, полоненими і майже всю артилерію.

Після Красного шлях загону Ожаровського лежав до Білорусії. Росіяни і українці визволяли своїх братів білорусів від окупантів. Загін Ожаровського прямував до м. Горок і далі через Шклов до Могильова. По дорозі на Горки відбулася сутичка з великою ворожою колоною. Незважаючи на гарматний вогонь, козаки сміливо атакували колону, знищили більше як 1000 ворожих солдатів і офіцерів, а 600 взяли у полон, захопили 4 гармати. 12 листопада загін виконав особисте розпорядження Кутузова — оволодів значним білоруським містом Могильовим з усіма його великими продовольчими запасами²⁶.

Бойовим сусідом загону Ожаровського по операціях у Білорусії був загін славнозвісного Дениса Давидова, підполковника Охтирського гусарського полку. У складі цього загону був 1-й Бузький полк — один з кращих полків російської кінноти, укомплектований, як нам уже відомо, на Одешині. Сам Давидов був високої думки про нього і просив, щоб М. І. Кутузов дав «писемну ласку (тобто відзначив у наказі по армії. — Г. Г.)... Бузькому козацькому полку, відмінно під час мого командування у всіх справах діявшому»²⁷. Через багато років згадував Давидов хоробрих бужан. Переглядаючи давидовський «Дневник партизанских действий 1812 года», ми знаходимо багато згадок про 1-й Бузь-

²³ «Материалы...», т. XIX, стор. 37.

²⁴ Там же, стор. 135—136.

²⁵ Там же, т. XX, стор. 248—249.

²⁶ Там же, т. XIX, стор. 84.

²⁷ Там же, стор. 85—86.

кий полк²⁸. За дії під Вязьмою 1-й Бузький козачий полк одержав Героївське знамено, «на знак особливих подвигів»²⁹.

Поруч з бужанами у загоні Давидова билися їхні земляки-українці з команди Охтирського гусарського полку — одного з найстаріших і найславніших кавалерійських полків російської армії. Ще в битві під Бородніним охтирці діяли на найвідповідальніших ділянках. Вони мужньо захищали Багратіонові флеші, блискуче контратакували французів. Згадуючи найкращих воїнів свого загону, Давидов називає Скрипку, Маципуру, Фороста, Мацирюка, Крутя, Куценка, Примака та інших гусарів Охтирського полку. Прекрасні вірші присвятив загону Давидова революціонер і поет, славний декабрист К. Ф. Рилев³⁰.

Воїни-українці входили до складу інших партизанських загонів російської армії. Так, у загоні Фігнера були козаки-бужани з 2-го Бузького полку, команди охтирських гусар і харківських драгун. Команда охтирських гусар була також у загоні партизана Сеславина. Високий патріотизм воїнів цих загонів — яскраве свідчення братерської співдружності російського та українського народів, які завжди з'єднувались для боротьби проти класового ворога та іноземної навали.

Шляхи загонів Ожаровського і Давидова зійшлися в Білорусії із шляхами Чернігово-Полтавського ополчення і козачих полтавських і чернігівських полків, які просувалися до Могильова з кордонів України. Одночасно з рухом головних сил французької армії на Москву окремі частини її окупували Білорусію, яка мала важливе стратегічне значення, бо через її територію проходили французькі комунікації на Смоленськ і далі на Москву. В Білорусії, наприклад, у Могильові, французи створили великі «магазини» — склади провіанту, фуражу, боєприпасів. Білорусія для ворожих частин була плацдармом для нападу на Україну — Чернігівську і Київську губернії.

Російське командування міцно тримало Бобруйську і Мозирську фортеці, які по суті були укріпленими районами з досить значними військовими частинами. Мозир мав велике значення для оборони України. На це звертав увагу і дбав про озброєння Мозирської фортеці командуючий 2-ю армією П. І. Багратіон³¹. Обидві фортеці зазнавали постійно тиску з боку ворога, а Бобруйська фортеця витримала довгу блокаду. Проте противнику так і не вдалося захопити ці опорні пункти, які брали дедалі більшу участь у воєнних діях, переходили до наступу, надсилали свої рухомі частини для переслідування і вигнання загарбників.

Крім Бобруйської і Мозирської фортець, на території Білорусії знаходилися менш укріплені пункти, містечка, такі, як Чечерськ з російськими гарнізонами, які, незважаючи на свої невеликі можливості, виконали значну оборонну роль. Приймаючи на себе удари ворога, вони не давали змоги французьким військам поширювати район окупації, зокрема на південь — у напрямі на Чернігівську і Київську губернії.

Проте ворожі загони з'явилися на кордонах України. Тому уже в кінці серпня окремі загони з Чернігівського ополчення зайняли бойові пости на кордонах губернії. В середині вересня майже всі захисники були зібрані і зайняли призначені для них місця. В листі до Коновніцина начальник ополчення писав: «Гляньте на карту Чернігів-

²⁸ Д. Давыдов. Сочинения, т. I, СПб, 1860, стор. 45; «Материалы...», т. XIX, стор. 85—86.

²⁹ Г. Рабаев. Роспись русским полкам 1812 года, К., 1912, стор. 127; «Ежегодник русской армии на 1869 год», стор. 259.

³⁰ Журн. «Русская старина», 1877, февраль, стор. 361.

³¹ «Из боевого прошлого Русской армии», М., 1947, стор. 197.

ської губернії і ви побачите, що від пункта Бранського п., де сходяться на розі Орловська, Смоленська і Могильовська губ., тримаю цей аж до Київської губернії, більш ніж на 700 в. віддалі»³².

З рапорту начальника ополчення і багатьох інших документів видно, що захисники були досить погано озброєні. Справді, головною зброєю селянина-ополченця був спис та сокира, лише деякі з них мали і вогнепальну зброю. Ополчення було допоміжним військом. Проте ополченцям доводилось не тільки пильно стежити за ворожими операціями на кордоні, а й допомагати регулярній армії. Велику допомогу, зокрема, ополченці подали гарнізонам білоруських міст. В кінці жовтня Чернігівське ополчення одержувало завдання разом з Полтавським взяти участь у визволенні Білорусії. Коновніцин повідомляв начальника Чернігівського ополчення про бажання М. І. Кутузова, «щоб ополчення Чернігівське і Полтавське були в команді одного начальника..., і про те, що Чернігівському ополченню і Полтавському, з'єднуючись, слід наблизитись до Білорусії»³³. Шість полтавських козачих полків повинні були створити головні кавалерійські сили об'єданого ополчення. Вказуючи на збільшення ополчення «знатним числом кавалерії», Коновніцин передав наказ Кутузова використати усі засоби, щоб «зайняти м. Могильов без найменшої втрати часу, якщо тільки буде можливо». «Цей важливий успіх,— писав Коновніцин,— прославляючий ополчення Малоросійське, залежить від швидкості і рішучості»³⁴.

На жаль, саме «швидкості і рішучості» начальник об'єданого ополчення виявив недостатньо. Багато часу пішло на підготовку до виступу. Тільки 4 листопада виступили в похід загони Чернігівського ополчення, які займали пости на кордонах Мглинського, Суразького і Новозибківського повітів. Повідомляючи про це штаб головнокомандуючого, начальник ополчення писав, що частинам цього ополчення, що стояли від Києва до Лоева, наказано йти до Могильова³⁵. Через кілька днів після одержання наказу до Чернігівського ополчення приєдналось Полтавське. В той час, мабуть, шість козачих полків уже знаходилися (разом з деякими Чернігівськими полками) у складі об'єданого ополчення. 9 листопада об'єдане ополчення і приєднані до нього козачі полки включилися у загальний план операції в Білорусії.

Загін Ожаровського, визволивши 12 листопада Могильов, рушив далі. Операцію Ожаровського підтримало українське ополчення, 10-тисячний загін якого підійшов до Могильова з півдня. Незабаром було визволено Білиничі і багато інших населених пунктів. Прибуття до Могильова українського ополчення і козачих полків було визначною подією. Англійський військовий агент при штабі Кутузова Роберт Вільсон писав 27 листопада 1812 р.: «Щоб дати уявлення про силу держави, скажу, що фельдмаршал дав наказ малоросійській міліції наблизитись до Могильова і передбачав, що прийде тільки 15 000 чоловік, але замість того з'явилося 20 000 кінноти і 20 000 піхоти»³⁶. Справді невичерпними були сили народу, який повстав проти іноземної навали.

Чернігівсько-Полтавське ополчення виконувало дуже важливу роль, захищаючи північні кордони України від ворожих нападів і звільняючи братню Білорусію. Подібну роль на західних і північно-західних кордонах України виконували полки українського козачого

³² «Матеріалы...», т. XIX, стор. 75—76.

³³ Там же, стор. 146—147.

³⁴ Там же, стор. 117—118.

³⁵ «Матеріалы...», т. XX, стор. 35.

³⁶ Н. Дубровін. Назв. праця, стор. 377.

війська, сформовані на Правобережжі. Тут діяли два корпуси наполеонівської армії — австрійський Шварценберга і саксонський Реньє, які налічували разом 55 тис. солдатів. Проти них виступала 3-я російська армія генерала Торماسова, в якій було не більше як 40 000 бійців. Спочатку вона досить вдало діяла проти Реньє. Проте в дальшому Тормасову довелося битися проти з'єднаних корпусів Реньє і Шварценберга, які переважали російську армію у кількісному відношенні. 31 липня відбувся бій під м. Городечним. Росіяни тримались дуже добре, але Тормасов вирішив відступати, боячись, очевидно, флангового оточення. 3-я російська армія відійшла до Кобріна і далі через Волинь — до Луцька. Ворожі війська окупували західні повіти Волині, захопили міста Ковель і Володимир-Волинський. Лінія фронту встановилася на р. Стир. Таке становище тривало до початку вересня, коли на допомогу 3-й армії прибула з Дунаю так звана Дунайська армія Чичагова. Об'єднані російські війська перейшли в наступ і визволили Волинь. Генерала Тормасова було відкликано у розпорядження головнокомандуючого. На чолі з'єднаних 3-ї та Дунайської армій став адмірал Чичагов.

У жовтні більша частина армії Чичагова вирушила до Березини, щоб перехопити там французьку армію, очолювану Наполеоном, яка тікала на захід.

На кордоні Білорусії, України і герцогства Варшавського Чичагов залишив невеликий загін Сакена для спостереження за військами Шварценберга і Реньє. Сакен повинен був ізолювати ці корпуси від головних ворожих сил, прикрити марші Чичагова з тилу і флангу, і, головне, захистити Волинь і Поділля. Інструкція передбачала, що цей захист повинен бути активним, і визнавала за можливе «самим посилати у герцогство Варшавське (тобто на територію, зайняту ворогом.— Г. Г.) невеликі загони» для партизанських дій проти ворожих частин.

Відкривається ще одна славна сторінка в історії Вітчизняної війни — походи і битви загону Сакена проти німецьких найманців Наполеона, сили яких вдвоє переважали сили Сакена. У цих походах і битвах добре проявили себе полки Української козачої дивізії, сформовані на Київщині та Поділлі. На іншій ділянці діяв ополченський загін Скаржинського з Херсонщини.

В кінці жовтня, тобто саме в той час, коли полтавські 3-й та 9-й полки почали в складі «летючого корпусу» Ожаровського бойові дії на комунікаціях головних ворожих сил, подібне ж завдання виконували кияни. Об'єднаний загін у складі 1-го, 2-го і 3-го полків киян та Донського козачого полку Ісаєва форсував р. Буг і вирушив на територію, зайняту ворогом,— герцогство Варшавське. Козаки знищували провіантські склади противника, громили ворожі загони, захоплювали в полон ворожих солдатів і офіцерів³⁷.

В той час Сакен з головними силами свого загону, в складі яких був 4-й український козацький полк (Подільський), вирушив назустріч Шварценбергу і Реньє. Із значно меншими силами Сакен розпочав активні дії проти ворожих корпусів, які намагалися перешкодити руху Чичагова на Березину. Бої, що почалися в районі Волковиська, тривали з 22 жовтня по 11 листопада. Частини Сакена завдали кілька поразок ворожим військам, а головне відтягли сили Шварценберга і Реньє від армії Чичагова, не дали їм змоги діяти проти нього в тилу. Виконавши

³⁷ Н. Похвляев. Журнал или записки войны, открытой французами в России 1812 года июня 12 дня и прекращенной россиянами в Париже 1814 марта 18 дня. Писанные на маршах и бивуаках Украинской казачьей дивизии, ч. I, М., 1830, стор. 300.

це завдання, Сакен відступив у напрямку на Волинь, не забуваючи головного завдання — оборони Волині і Поділля.

11 листопада загін Сакена підійшов до Бреста, «несучи на своїх плечах», за виразом одного офіцера загону, «численного неприятеля». На допомогу вирушили три полки Української козачої дивізії. Вони зайняли важливий стратегічний міст через р. Мухавець і робили заїзди вверх по річці, розвідуючи противника. Далі ворог не пішов.

Пізніше загін Сакена розташувався в районі Ковеля. Ворожі війська займали квартири в районі Брест-Литовська. 10 грудня 1812 р., у зв'язку з масовим вигнанням ворожих військ, загін Сакена знову вирушив у похід.

13 грудня 4-й український козацький полк під командуванням підполковника Міницького атакував ворожий гарнізон Брест-Литовська і після короткого бою оволодів містом, захопивши в полон понад 100 ворожих солдатів. 2-й Український козацький полк увійшов в авангард, яким командував генерал-майор Лисаневич. У складі авангарду, крім 2-го полку, був Чугуївський уланський полк, весь час знаходився в загоні Сакена, 2 донських козачих і 4 гармати кінної артилерії. Ранком 14 грудня полки авангарду оточили Білосток і, атакувавши ворога, зайняли місто, захопивши в полон 400 солдатів і 16 офіцерів. 30 грудня 1812 р. відбувся один з останніх боїв Вітчизняної війни — бій під Венгровим. Учасник цього бою розповідає: «Вороги зазнали цілковитої поразки і швидко тікали. Українські козаки, не даючи йому (ворогові.— Г. Г.) зупинитися, врізалися в колони, рубали, кололи і брали в полон»³⁸.

* * *

Участь українців у боях Вітчизняної війни 1812 р. виявилася і в тому, що тисячі синів України служили в полках російської армії, значна частина легкої кінноти складалася з уродженців українських губерній. Цікавим у зв'язку з цим є свідчення відомого партизана 1812 р. Д. Давидова. У своїй праці «Опыт теории партизанских действий для русских войск» Давидов писав, що саме з жителів України «складалась уся наша кавалерія»³⁹. У цьому твердженні є певне перебільшення. Однак вірно, що так звані рекрутські депо для комплектування легкої кінноти створювалися переважно на території України.

Воїни-українці, гусари, драгуни, улани російської армії відзначилися в боях Вітчизняної війни 1812 р.

У списку унтер-офіцерів і рядових Охтирського гусарського полку, нагороджених орденами за подвиги, виявлені в Бородинській битві, ми знаходимо імена Йосипа Василенка, Конона Клименка, Івана Бойченка, Андрія Завертайла, Івана Знахаренка, Івана Шкоду та Івана Омеляненка, які «першими врізались у ворожі колони і тим подали приклад мужності своїм товаришам»⁴⁰. Поряд з охтирцями билися доблесні воїни Чернігівського драгунського полку. Драгуни Тарас Харченко, Сидір Шило, Микита Власенко, Петро Мелешко атакували ворожу батарею, захопили гармати і відкрили з них вогонь по противнику. В Бородинській битві унтер-офіцер Київського драгунського полку Роман Ігнатюк першим врубався у ворожу піхоту, що оточила батарею, і визволив російських артилеристів⁴¹.

³⁸ И. По х в и с н е в. Назв. праця, стор. 347—348.

³⁹ Д. Д а в ы д о в. Сочинения, т. I, СПб, 1860, стор. 76.

⁴⁰ «Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов», т. XXVII, стор. 63—64.

⁴¹ Т а м ж е, стор. 66.

Хоробрі вчинки українців — солдатів піхотних полків — відзначаються у кутузівських наказах по армії. Так, у наказі М. І. Кутузова від 10 листопада йдеться про подвиг російського солдата, організатора загону Степана Єрем'єнка, який у боях за Смоленськ був тяжко поранений і опинився в тилу ворога. Вилікувавшись, Єрем'єнко створив партизанський загін, який нещадно нищив ворога. За виявлену відвагу і мужність Єрем'єнку було присвоєно звання унтер-офіцера і видано нагороду — «Знак відзнаки військового ордена»⁴².

Рядовий Єлісаветградського гусарського полку Самусь, за словами одного з офіцерів полку, був людиною незвичайною. Поранений у Бородинській битві, Самусь попав у полон. Звідти він швидко утік і знайшов притулок у селян в районі Колоцького монастиря. Тут Самусь організував спочатку невеликий загін, з яким робив перші напади на ворожі обози і окремі частини. Зброю партизани здобували у противника.

Офіцер, який бачив Самуся і його воїнів, розповідає зі слів Самуся: «...коли зброї і патронів було достатньо і загін його зріс до 3000 ратників, то він, зосередивши війська свої по звону колоколів, нападав уже на значні команди і одного разу розбив наголову цілий батальйон. Найсуворіша дисципліна була ним запроваджена і непокірність не мала місця»⁴³. Командир-самородок, людина з народу Самусь за клопотанням генерала Милорадовича одержав офіцерське звання.

Є. В. Четвертак (Четвертаков) походив з села Нефедівки, Новгород-Сіверського повіту. У 1804 р. почав солдатську службу в Київському драгунському полку. Брав участь у походах 1805, 1806, 1807, 1809 рр. У серпні 1812 р. ще до Бородинської битви Київський драгунський полк діяв у складі ар'єргарду генерала Коновніцина, який забезпечував відхід головних сил російської армії. 19 серпня під час сутички під с. Царево-Займище Четвертак попав до полону, звідки незабаром утік і прийшов у с. Басмани. Тут Четвертак спочатку знайшов лише одного селянина, який погодився діяти проти ворога, але на третій день загін Четвертака налічував уже 47 чоловік, через деякий час він виріс до кількох тисяч воїнів і складався з піхоти і кінноти. Загін Четвертака контролював цілий район радіусом у 35 км. Селища, де оперував Четвертак, збереглися цілком, тоді як багато сіл було зруйновано. Жителі району діяльності Четвертака, відзначено у донесенні, «з чутливою вдячністю називали його рятівником тої країни»⁴⁴.

Створені на Україні військові частини, а також ті, що існували тут до 1812 р., вели проти наполеонівських загарбників народну війну у всіх битвах Вітчизняної війни. Українці — гусари і драгуни — виявилися хоробрими і рішучими воїнами. Їхні подвиги свідчать про високу свідомість захисників Батьківщини. Двадцять два козачих полки і сорокадвохтисячне ополчення виставила Україна в 1812 р. Разом вони налічували близько 65 000 воїнів. Усі вони билися проти наполеонівських загарбників на багатьох фронтах і внесли свою частку у велику справу перемоги над іноземною навалою, яка загрожувала самому існуванню народів нашої Вітчизни. Бойова співдружність російського та українського народів у Вітчизняній війні 1812 р. — яскравий прояв дружби братніх народів нашої Батьківщини.

⁴² «Материалы...», т. XX, стор. 229.

⁴³ «Военный сборник», 1870, № 10, стор. 246.

⁴⁴ Е. Альбовский. Один из партизанов 1812 года. Журн. «Русская Старина», 1898, июнь, стор. 101.

І. О. ГУРЖІЙ

МІСЦЕ УКРАЇНИ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РОСІЇ

(60—90-і РОКИ ХІХ ст.)

Радянські дослідники приділили значну увагу висвітленню соціально-економічної історії України пореформеного періоду. Проте до сі предметом спеціального дослідження не стала така важлива проблема, як Україна у системі всеросійського ринку (друга половина ХІХ ст.). Автор статті ставить завданням стисло розглянути одне з комплексних питань, що входять у дану проблему, — місце України у зовнішній торгівлі Росії 60—90-х років ХІХ ст.¹

У пореформений період у Росії порівняно швидко розвивався капіталізм у промисловості; капіталістичного характеру набрало сільське господарство; значно збільшилась залізнична сітка; неухильно зростав паровий, річковий та морський транспорт, а разом з усім цим розширювався й поглиблювався внутрішній ринок. Інтенсивний економічний розвиток забезпечив Росії широку, постійно зростаючу участь у зовнішній торгівлі з країнами Європи і Азії. Якщо у 1856—1860 рр. вартість відпуску становила 314 млн. кредитних карбованців, то в 1897—1901 рр. — 1322,4 млн. крб., або збільшилась у чотири рази². Незважаючи на те, що царський уряд у зовнішньоторговельній політиці намагався, як і раніше, всіляко забезпечити інтереси дворянства, його митні тарифи на певному етапі сприяли розвитку народного господарства. Зокрема, такий характер мало скасування вивізних мит, відсутність до 1868 р. мита на імпортні машини, бавовну і зниження їх на бавовняну пряжу, встановлення з 1884 р. (у зв'язку з швидким розвитком кам'яновугільної і металургійної промисловості на Україні) мита на імпортне кам'яне вугілля і залізо. Під впливом неодноразових клопотань поміщиків Новоросії, які у великих розмірах вели торговельне тонкорунне вівчарство, у 1889 р. було подвоєно мито на вовну, що ввозилась у Росію. Отже, царський уряд об'єктивно задовольняв інтереси верхівки промислової та торговельної буржуазії, роль якої швидко зростала в економіці країни.

В кінці ХІХ ст., коли російська промисловість досягла значного розвитку, протекціонізм, що спочатку мав прогресивне значення, перетворився в гальмо продуктивних сил. Це було намагання царського уряду і верхівки панівних класів здобути перемогу не шляхом власти-

¹ Про місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця ХVІІІ—першої половини ХІХ ст. див. статтю автора в Українському історичному журналі, № 5 за 1960 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 478.

вої для капіталізму конкуренції, а з допомогою митної системи. Виходячи з програми революційного знищення капіталістичного ладу, в середині 90-х років, коли капіталізм переростав у свою вищу і останню стадію—імперіалізм, В. І. Ленін відзначає: «Російські марксистки, підкреслюючи насамперед і найдужче, що питання про свободу торгівлі і протекціонізм є питання капіталістичне, питання буржуазної політики, повинні стояти за свободу торгівлі, бо в Росії з особливою силою позначається реакційність протекціонізму, який затримує економічний розвиток країни, служить інтересам не всього класу буржуазії, а лише купці олігархів-тузів, — бо свобода торгівлі означає прискорення того процесу, який несе засоби визволення від капіталізму»³.

Незважаючи на швидкий розвиток промисловості в другій половині XIX ст., Росія залишалася в основному аграрною країною. В її експорті різко переважали сільськогосподарські продукти і сировина. Навіть в кінці XIX ст. фабрично-заводські вироби становили всього 3,5% загальної вартості експорту Росії⁴. Протягом другої половини XIX ст., за винятком окремих несприятливих років, неухильно зростав вивіз з Росії хліба, лляного прядива й насіння, худоби, щетини, кінського волосу, хутра, а також лісоматеріалів. На кінець XIX ст. з Росії експортувались у великій кількості цукор, яйця, масло, м'ясо, макуха, тютюн, хміль, шерстяні вироби, марганцева руда. Всі ці товари на початку XIX ст. або зовсім не вивозились, або вивозились у незначній кількості. Разом з цим поступово зменшувалися обсяг і питома вага в російському експорті конопляного прядива, конопляних і лляних виробів, овечої вовни, оброблених шкір, сала, олії, міді, заліза й сталі. Протягом пореформеного періоду значні зміни відбулися в імпорті Росії. Помітно зменшився ввіз бавовняних виробів, цукру й солі. Продовжував зростати ввіз металевих виробів, зокрема машин, оброблених шкір, шерстяних і шовкових виробів, галантерейних товарів, фруктів, чаю, кофе, вина.

Зовнішня торгівля Росії велася через порти Балтійського, Білого, Чорного та Азовського морів, а також через сухопутні митниці: Юрбурзьку, Варшавську, Вержболовську, Нешавську, Сосновицьку, Радзивілівську, Волочеську, Дружкопільську, Гусятинську, Ісакивецьку та ін. Останні п'ять знаходились на території України. В зв'язку з розширенням залізничної сітки помітно зростала зовнішня торгівля через сухопутні митниці. Так, якщо напередодні реформи 1861 р. товари, вивезені через сухопутний кордон, становили 17% експорту Росії, то в 1896—1898 рр. — 27%. За той же період імпорт товарів через сухопутний кордон відповідно зріс з 37 до 46%⁵.

У зовнішній торгівлі Росії значну роль відіграла Україна з своєю багатогалузевою економікою. Досить сказати, що тільки на чорноморсько-азовські порти у 1866—1870 рр. припадало 46,8% вартості вивезених і 20,7% привезених товарів через європейські порти Росії. В наступні роки питома вага чорноморсько-азовських портів у зовнішній морській торгівлі Росії зростає, становлячи в 1896—1899 рр. 57,3% вартості вивезених і 27,5% привезених товарів. В окремі роки ця частка була ще більшою. Серед усіх чорноморсько-азовських портів перше місце за обсягом зовнішньої торгівлі належало Одесі. У пореформений період з України через чорноморсько-азовські і балтійські порти, а та-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 397—398.

⁴ Див. С. А. Покровський. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России, М., 1947, стор. 317.

⁵ «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», под ред. В. И. Покровского. т. II, СПб, 1902, стор. XXXV.

кож через сухопутні митниці багато вивозилось хліба, особливо пшениці, лляного насіння, худоби, вовни, необроблених шкір, сала, канатів, мила, свічок. В останні десятиліття XIX ст. значне місце в експорті зайняв цукор, спирт, яйця та тютюн. Зростанню експорту сільськогосподарських продуктів з Росії, в тому числі й з України, сприяли ті зміни, що відбулися в сільському господарстві після скасування в 1861 р. кріпацтва, і швидке будівництво залізниць.

Серед усіх експортованих з Росії сільськогосподарських продуктів найголовнішим залишався хліб. На нього у 1861—1865 рр. припадало 33%, а в 1891—1895 рр. — 48% усієї вартості експортованих товарів. Особливо швидко вивіз хліба зростав у 60—80-х роках, значно обганяючи його виробництво. Якщо напередодні реформи 1861 р. вивіз хліба становив 5% чистого збору в Європейській Росії⁶, то на початку 70-х років — майже 10% і у 80—90-х роках — близько 20%. Царський уряд, щоб підтримати активний баланс у зовнішній торгівлі, експортував хліб і годі, а на нього відчувалась гостра потреба в середині країни. «Самі не доїмо, а вивеземо», — так лицемірно заявляв тодішній міністр фінансів І. А. Вишнеградський.

Зовнішня торгівля царської Росії хлібом в останній чверті XIX ст. відбувалась в умовах світової аграрної кризи 1875—1896 рр., основним проявом якої було падіння цін на хліб. За 20 років вони знизились приблизно в два рази. Падіння цін на хліб на європейському ринку було викликане напливом сюди дешевого хліба з США, Канади, Аргентини і Австралії. Технічно відстале, обплатане феодално-кріпосницькими залишками сільське господарство царської Росії, було неспроможне витримати гостру конкурентну боротьбу. Одеський градоначальник у звіті за 1890 р., констатує зменшення вивозу хліба з Одеси, вказував на ряд причин, які зумовили це зменшення. Зокрема, він називав серед причин такі: неурожай хліба в районах, що тяжіли до Одеського порту; недосконалість ведення сільського господарства на Півдні; погана організація і засоби транспортування хліба. В цьому ж звіті говорилось про те, що змішування пшениці з іншими видами хліба, до чого часто вдавались торговці, дискредитувало якість російського хліба на зовнішньому ринку⁷.

В період промислового капіталізму Україна стала одним з найзначніших районів товарного хліборобства Росії, а тому їй належала велика роль у російському хлібному експорті. Особливо багато хліба для зовнішнього ринку давала Південна Україна, де, завдяки незначним залишкам кріпосництва, швидше, ніж в інших районах України, на широких степових просторах розвивалось капіталістичне землеробство. Про значення України в зовнішній торгівлі хлібом можуть дати деяке уявлення такі дані вивозу пшениці, жита, ячменю і вівса. Так, якщо в 1856—1860 рр. щорічно в середньому вивозилося 62 254 тис. пудів, у тому числі через чорноморсько-азовські порти 37 466 тис. (54,1% загального вивозу), то в 1896—1897 рр. щорічний вивіз становив 433 945 тис., а через чорноморсько-азовські порти — 304 282 тис. пудів (70,1% загального вивозу)⁸.

Таким чином, протягом 60—90-х років XIX ст. невпинно зростав експорт хліба з Росії і, зокрема, з чорноморсько-азовських портів. Середньорічний вивіз хліба з Росії в 1896—1897 рр. в порівнянні з 1861—

⁶ Тобто після відрахування витраченого зерна на посів.

⁷ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. Канцелярії тимчасово-го одеського генерал-губернатора, оп. 1, спр. 7, арк. 244—246.

⁸ «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», т. 1, стор. 9.

1865 рр. збільшився майже в 6 разів. За той же період експорт хліба через чорноморсько-азовські порти зріс у 6,7 раза. За винятком окремих несприятливих періодів з точки зору внутрішнього і зовнішньополітичного становища, питома вага хліба, вивезеного з чорноморсько-азовських портів становила 60—75% загальноросійського хлібного експорту, що здійснювався через європейські морські і сухопутні кордони.

Найважливішими чорноморсько-азовськими портами по вивозу хліба були: Одеса, Миколаїв, Ростов, Новоросійськ, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь. Перше ж місце серед них належало Одесі, торгівля якої охоплювала великий хлібний район (Херсонська, Бессарабська, Катеринославська, Київська, Полтавська і частково Волинська губернії). На Одеський порт припадало близько 50% хліба, що вивозився з південних портів, і 20% загальноросійського хлібного вивозу. Якщо в 60-х роках з Одеси щорічно вивозилось від 30 до 40 млн. пудів хліба, то в 1895 р. — 120,2 млн. пудів. По вивозу хліба Одеса в кінці XIX ст. була найбільшим портом Росії. Тут створилась група великих торговців, які скуповували для продажу за кордон мільйони пудів хліба. За даними міського управління, у 1888 р. за кордон продали хліба: Юровський — 10,5 млн. пудів, Менделевич — 7,7 млн., Іоллос — 6,3 млн., Тработті — 6,1 млн., Леві і Гермер — 5,4 млн., Копельман і Ашкеназі — 5,3 млн. пудів⁹. Крім великих торговців, було ще багато різних скупників, баришників, «куркулів», «зайців», які купували хліб у дрібних виробників на місці або під час привозу його в місто. В гонитві за прибутком вони вдавались до обмірювання, обважування, шантажу та інших махінацій. Навіть член Одеської міської управи О. Чижевич змушений був у записці «Про хлібно-зернові ринки» (1885 р.) характеризувати дрібних баришників¹⁰ як «справжній вид паразитів, що висмоктують соки як з виробників, так і з покупців. Цей клас, як зовсім безкорисний і навіть шкідливий, підлягає по можливості знищенню або хоч приборканню в межах терпимості»¹¹.

З Одеського порту хліб вивозився переважно в Англію, Францію, Австрію, Італію і Бельгію. У 1873 р. з 30,5 млн. пудів хліба, що транспортувався з Одеси, в Англію було вивезено 16,2 млн. пудів, Францію — 6,5 млн., Австрію — 2,6 млн., Бельгію — 1,4 млн., Італію — понад 1 млн. пудів¹². Багато хліба з України вивозилось також через балтійські порти і сухопутні митниці. Наприклад, з Подільської і Волинської губерній у 1862—1864 рр. через Волочиську, Гусятинську, Дружкопільську, Ісаківецьку і Радзівілівську митниці в середньому щорічно вивозилося по 333 тис. пудів, у наступне триріччя — по 1450 тис. пудів. За 1874 р. через Волочиську і Радзівілівську митниці було вивезено понад 14 млн. пудів хліба¹³. З Поділля і Волині хліб направлявся в Галичину, Буковину, Бреслау, Лейпціг, Дрезден.

Україна була не тільки одним з найбільших районів товарного хліба взагалі, а й такого цінного експортного хліба, як пшениця. Специалізація сільського господарства Півдня, Правобережжя і частково Лівобережжя відбувалася в напрямі збільшення виробництва пшениці. Ось

⁹ «Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1888 г.». Одесса, 1889, додаток № 4; «Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г.», Одесса, 1896, стор. 21.

¹⁰ Махінації і здирства великих торговців О. Чижевич замовчує.

¹¹ ООДА, ф. Канцелярії тимчасового одеського генерал-губернатора, оп. 1, спр. 1887, арк. 37.

¹² ООДА, ф. Одеського статистичного комітету, оп. 1, спр. 7, арк. 121.

¹³ Ю. Янсон. Хлебная торговля на Волини, СПб, 1870, додатки № 4, 5, 6; И. С. Блюх. Влияние железных дорог на экономическое состояние России, т. II, СПб, 1878, стор. 40.

чому на чорноморсько-азовські порти в окремі роки припадало 80—90, а інколи й більше процентів усієї пшениці, вивезеної з Росії. Про велику роль чорноморсько-азовських портів у вивозі пшениці з Росії яскраво свідчать такі дані. Якщо у 1856—1860 рр. щорічно в середньому вивозилося 38 130 тис. пудів, а через чорноморсько-азовські порти 29 392 тис. (77,1% загального вивозу), то в 1896—1897 рр. вивіз становив 216 466 тис., а через чорноморсько-азовські порти — 182 519 тис. пудів (84,3% загального вивозу)¹⁴.

Наведені дані показують, що протягом 60—90-х років XIX ст. швидко збільшувався вивіз пшениці з Росії, який здійснювався переважно через чорноморсько-азовські порти. Середньорічний вивіз пшениці з Росії в 1896—1897 рр. був у 4,3 раза більшим, ніж у 1861—1865 рр. Вивіз її через чорноморсько-азовські порти за ті роки зріс у 4,5 раза. Якщо ж взяти середньорічний вивіз пшениці з портів за останні два роки і порівняти з середньорічним вивозом її в дореформенне п'ятиріччя, то виходить, що він зріс більше ніж у 6 разів.

Особливо багато пшениці експортувалось з Одеси. Недарма у другій половині XIX ст. її називали «величезним амбаром для зсипання пшениці» або «пшеничним містом». Якщо в 1861—1865 рр. з Одеси вивозилося в середньому по 18,2 млн. пудів пшениці, то в 1881—1885 рр. — уже по 29,6 млн. пудів, а в 1891—1895 рр. вивіз її становив 37,1 млн. пудів. В окремі роки з Одеси вивозилося понад 60 млн. пудів пшениці, наприклад, у 1888 р. — 62,9 млн. пудів, у 1895 р. — 60,5 млн. пудів¹⁵. Важливе місце в експорті пшениці займали Бердянськ і Маріуполь. З Бердянська, наприклад, середньорічний вивіз пшениці становив: у 1866—1870 рр. — 7,8 млн. пудів, 1871—1875 рр. — 9,2 млн.; 1876—1880 рр. — 7,5 млн., 1881—1885 рр. — 6,6 млн.; 1886—1890 рр. — 10,4 млн.¹⁶ і в 1891—1895 рр. — 10,5 млн. пудів. З другої половини 80-х років XIX ст. швидко зростав експорт пшениці з Миколаєва. У 1891—1895 рр. середньорічний вивіз з нього становив 25,9 млн. пудів. Серед сухопутних митниць України по вивозу пшениці виділялась Волочиська. Звідси в 70—80-х роках щорічно вивозили по 1—2 млн. пудів.

У пореформеній період значно збільшився вивіз з України жита, особливо з другої половини 80-х років. Якщо в 1861—1865 рр. вивіз жита через чорноморсько-азовські порти становив в середньому 1,9 млн. пудів, то в 1886—1890 рр. — 43,1 млн. пудів. За 1896—1897 рр. середньорічний вивіз його дорівнював 43,8 млн. пудів. Збільшилась питома вага чорноморсько-азовських портів у загальному вивозі жита з Росії. Так, у перші п'ять пореформених років вона становила 13,7%, в 1886—1890 рр. — 52,4% і в 1896—1897 рр. — 57,4%. Через сухопутні митниці України жита вивозилося порівняно мало. Так, з найголовніших Радзивілівської і Волочиської митниць було вивезено: у 1866—1870 рр. — 44 тис. пудів жита, у 1871—1875 рр. і в 1876—1880 рр. — по 3,7 млн. пудів, 1881—1885 рр. — 2,5 млн. пудів і в 1886—1890 рр. — 1,5 млн. пудів¹⁷.

Про роль України в експорті пшениці й жита з Росії свідчать дані

¹⁴ «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», т. I, стор. 18.

¹⁵ ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, оп. 1, спр. 65, арк. 45; «Труды Одесского статистического комитета», вип. 1, Одеса, 1865, стор. 246; вип. II, Одеса, 1867, стор. 239; «Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г.», стор. 11; «Записки общества сельского хозяйства Южной России», 1893, № 2, таблиці № 1—15.

¹⁶ «Внешняя торговля по европейской границе», СПб, 1891, стор. XI.

¹⁷ Там же.

про середньорічний їх вивіз¹⁸ з губерній України через залізничні станції, пристані і митниці за 1878, 1880 і 1882 рр.¹⁹

Губернії	Пшениця (тис. пудів)	На одного жителя ²⁰	Жита (тис. пудів)	На одного жителя	Всього на о ного жителя пудів
Волинська	2 887	1,40	1 901	0,92	2,57
Київська	8 576	3,42	1 801	0,72	4,74
Подільська	13 317	5,85	697	0,31	7,19
Полтавська	3 849	1,56	4 612	1,86	3,69
Харківська	2 159	1,00	144	0,07	1,11
Чернігівська	197 ²¹	—0,10	4 123	2,09	1,97
Катеринославська	6 986	4,97	1 145	0,81	6,65
Таврійська	9 444	10,31	1 111	1,15	13,27
Херсонська	12 628	6,77	5 171	2,77	10,78

Аналіз наведених даних показує, що Україна займала значне місце у вивозі з Росії пшениці й жита. За названі вище роки з України в середньому вивозилось 60,5 млн. пудів пшениці, або 60% загальноросійського її вивозу, і 20,7 млн. пудів жита, або 31,5% всього вивозу. Торговим характером землеробства і особливо виробництвом на продаж пшениці виділялись Таврійська, Херсонська, Катеринославська і Подільська губернії.

Важливу статтю хлібного експорту Росії, особливо з 80-х років, становив ячмінь, посіви якого швидко розширювались у Південній Україні. В окремі роки вивіз ячменю з чорноморсько-азовських портів становив десятки мільйонів пудів, тобто 80—90% загальноросійського вивозу. Наприклад, у 1886—1890 рр. з цих портів його в середньому щорічно вивозилось по 5,1 млн. пудів (81,3% загальноросійського вивозу), 1891—1895 рр.—83,6 млн. пудів (90,4%), в 1896—1897 рр.— по 76,5 млн. пудів (89,4%)²². Головними портами на Чорному і Азовському морях по вивозу ячменю були Одеса, Миколаїв і Маріуполь.

У другій половині XIX ст. з Росії, в тому числі й з України, багато експортувалося лляного насіння. В 1861—1866 рр. його в середньому вивозилося по 12,2 млн. пудів, у 1871—1875 рр.— 22,5 млн. пудів, у 1891—1895 рр.— 16,5 млн. пудів. Отже, експорт лляного насіння в 1871—1875 рр. в порівнянні з вивозом 1861—1865 рр. зріс майже в два рази. В 1891—1895 рр. він дещо спав, і дуже підвищився у 1897 р., коли було вивезено 23,3 млн. пудів. На Україні основним районом вирощування льону для продажу насіння були південні губернії. В 1861 р. з портів Новоросії вивезено 4,7 млн. пудів лляного насіння, а протягом 1866—1871 рр. його звідси в середньому експортувалось по 8,1 млн. пудів. Головними споживачами лляного насіння, що йшло з України, були Англія, Голландія, Німеччина, Бельгія і Франція²³.

Пореформена Україна була одним з найбільших районів Росії по вирощуванню тютюну, на який припадало 50—60, а в окремі роки й понад 70% загального його збору. Таким чином, основна частина експортованого Росією тютюну йшла з України. В окремі періоди вивіз тютю-

¹⁸ В цю кількість увійшло пшеничне та житнє борошно, що перераховано в зерно.

¹⁹ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1886, № 6, стор. 390.

²⁰ Число жителів взято за 1882 р.

²¹ В Чернігівській губернії своєї пшениці не вистачало, і її постійно туди довозили.

²² «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», т. I, стор. 25.

²³ «Записки Общества сельского хозяйства Южной России», 1873, № 4, стор. 203; «Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1888 г.», додаток № 4.

ну з Росії в середньому становив: у 1861—1865 рр. — 133 тис. пудів, у 1866—1870 рр. — 132 тис., у 1871—1875 рр. — 249 тис., у 1876—1880 рр. — 271 тис., у 1881—1885 рр. — 251 тис., у 1886—1890 рр. — 281 тис., у 1891—1895 рр. — 255 тис. і в 1896—1897 рр. — 299 тис. пудів. Наведені дані свідчать, що вивіз тютюну з Росії в основному зростає. На український тютюн був великий попит в країнах Північної Європи, і тому його багато вивозилось через Петербурзький і Ризький порти.

Поряд з продуктами землеробства з України вивозилась велика кількість худоби та різноманітних продуктів тваринництва. На жаль, у розпорядженні автора нема систематичних відомостей про частку України в загальному експорті коней з Росії. Але досить сказати, що в 1863 р. з 392 тис. крб. загальної вартості коней, проданих за європейський кордон, лише на Одесу припадало 103 тис. крб., або 29%. У наступний рік з Одеси було вивезено коней на 201 тис. крб., що становило близько 37% вартості загальноросійського експорту²⁴.

У пореформені роки з Росії щорічно вивозилось по кілька десятків тисяч голів великої рогатої худоби. Великий вивіз її спостерігався у 60—70-х роках (експортувалось від 30 до 86 тис. голів), а в 80—90-х роках він зазнав скорочення, не виходячи в 90-х роках за межі 10—17 тис. голів. Експорт великої рогатої худоби з Одеси в 60-х роках коливався в межах 3—11 тис. голів. Багато худоби вивозилось в Єгипет. Особливо значний вивіз її був у 1864 р., коли там сталася нечувана епізоотія. Протягом 1880—1889 рр. з Одеси щорічно в середньому вивозилось по 15,8 тис. голів великої рогатої худоби. У 1885 р. її було продано до 42 тис. голів і в 1887 р. — близько 43 тис. голів. Були роки, коли на Одесу припадав майже весь вивіз великої рогатої худоби з Росії через європейські митниці. Наприклад, у 1889 р. з Росії було експортовано 16,7 тис. голів, з яких на азійські митниці припадало 1,5 тис., а на європейські 15,2 тис. За той же рік Одеса продала понад 16 тис. голів, що становило майже увесь вивіз худоби через європейські митниці і 90% загальноросійського вивозу²⁵. Основними районами привозу великої рогатої худоби в Одесу були Херсонська, Подільська і Бессарабська губернії. Її привозили також з Таврійської, Київської та деяких інших губерній України. В 90-х роках експорт великої рогатої худоби з Одеси різко скоротився, обмежуючись в деякі роки кількома тисячами штук. Так, у 1895 р. вивіз її становив усього 4,8 тис. голів. Це було зв'язано з посиленням аграрної кризи, що негативно вплинула на стан не тільки землеробства, а й тваринництва. Певну роль у вивозі з України великої рогатої худоби відігравали й сухопутні митниці. Так, у 1872 р. з губерній Правобережної України лише через Волочиську, Дружкопільську та Ісаківецьку митниці було вивезено 10,6 тис. волів на 359 тис. крб.²⁶

Україна, маючи розвинене вівчарство, постачала на зовнішній ринок велику кількість овець. Вони вивозились як через сухопутні митниці, так і через морські порти, головним з яких була Одеса. У 1886—1890 рр. з останньої щорічно вивозилось у середньому по 74,3 тис. овець²⁷. Місцеві торговці худобою скуповували їх тисячами для перепродажу за кордон. Наприклад, у 1885 р. Згаграфос продав за кордон 18,5 тис. овець, Заак — 16 тис. і Бенетто — 14,7 тис. овець. Вівці виво-

²⁴ «Статистический временник Российской империи», вип. 1, СПб, 1866, від. 2, стор. 210—211.

²⁵ А. Н. Осипов. Русские сельскохозяйственные продукты на рынках Турции и Египта, СПб, 1891, стор. 17, 29.

²⁶ «Календар Юго-Западного края на 1873 г.», К., 1872, стор. 228—229.

²⁷ ООДА, ф. Товариства сільського господарства Південної Росії, оп. 1, спр. 600, арк 56.

зились переважно в Австрію, Туреччину, Англію, Францію, Єгипет Грецію. Коли в 1876 р. французький уряд заборонив ввіз овець з Росії (в зв'язку з чумою), то їх почали відправляти туди під виглядом австрійських і угорських. Проте російським і українським торговцям доводилося сплачувати високі мита, що негативно позначалось на розвитку експорту.

Важливу статтю експорту Росії становила овеча вовна. Вивіз її в 60—80-х роках XIX ст. сягав від 994 до 1839 тис. пудів. У 90-х роках експорт її різко скоротився, обмежуючись у 1896—1897 рр. пересічно 21 тис. пудами. Пояснювалось це падінням тонкорунного вівчарства на півдні України, а також сильною конкуренцією Австралії. Україна давала понад 50% усього експорту вовни з Росії, зокрема основну частину тонкорунної. Головним районом вівчарства, насамперед тонкорунного, були Катеринославська, Таврійська, Херсонська, а також Бессарабська губернії. З цих губерній морем і сушею в 1861—1870 рр. в середньому щорічно вивозилось 600—630 тис. пудів²⁸. Половина, а інколи й більша частина загальної кількості вовни, продукованої у південноукраїнських і прилеглих до них інших губерніях, продавалась за кордон через Одесу. В 1861—1865 рр. звідси щорічно вивозилось по 357 тис. пудів, а в 1866—1870 рр. — по 295 тис. пудів²⁹. У наступні роки експорт вовни з Одеси, зазнаючи щорічних коливань, в основному тримався на рівні попереднього обсягу, досягли у 1880 р. 543 тис. пудів³⁰. У 90-х роках він характеризувався, як і в усій Росії, помітними, а в деякі роки і різким зменшенням. З України вовна вивозилась також через інші чорноморсько-азовські порти і сухопутні митниці. Тільки через Волочеську, Радзівилівську і Дружкопільську митні застави в 1879—1883 рр. її пересічно вивозилося на 2,5 млн. крб.³¹

Країнами-імпортерами російської та української вовни були Англія, Франція, Австрія, Німеччина, Туреччина, Бельгія, Італія і в деякі роки (1883, 1884, 1885, 1897) — США. Для характеристики розподілу між іноземними країнами експортованої з Росії тонкорунної вовни можна взяти дані за 1881—1885 рр., коли її продавалось найбільше. В той період в середньому щорічно вивозилось по 690 тис. пудів вовни, яка розподілялась так: Англія закуповувала по 259 тис. пудів, Австро-Угорщина — 252 тис., Франція — 113 тис., Бельгія — 16 тис., Німеччина — 10 тис., Туреччина — 6,7 тис., Італія — 4 тис. пудів. Решту (29,3 тис. пудів) купували інші країни.

З Росії, в тому числі й України, продавалась за кордон велика кількість необроблених шкур. Частково вивозились і оброблені шкури, але обсяг їх продажу був у багато разів менший від продажу необроблених. Наприклад, у 1872—1873 рр. необроблених шкур було вивезено 282 тис. пудів, а оброблених — 33 тис. пудів; у 1882—1883 рр. — відповідно 459 тис. і 58 тис., у 1893—1895 рр. — 481 тис. і 13 тис., у 1896—1897 рр. — 475 тис. і 47 тис. пудів. Значно зростає експорт необроблених шкур в неурожайні роки, коли відсутність кормів спричиняла масовий убір худоби і на внутрішньому ринку з'являвся великий їх надлишок. В неурожайні 1869, 1891 та 1892 рр. було відповідно вивезено за кордон 376 тис., 842 тис. і 736 тис. пудів шкур. Експортом необроблених шкур виділялись Ризький, Петербурзький і Одеський порти, а також митниці Правобережної України. З Одеського порту в першу по-

²⁸ «Записки Общества сельского хозяйства Южной России», № 4, стор. 505.

²⁹ «Труды Одесского статистического комитета», вип. 4, Одеса, 1870, стор. 137.

³⁰ ООДА, ф. Одеського статистичного комітету, оп. 1, спр. 8, арк. 15.

³¹ «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии», ч. 1. К., 1887, стор. 320.

ловину 60-х років у середньому вивозилось щорічно по 28 тис. пудів шкур. У 1885 р. звідси їх було продано понад 30 тис. пудів³². Необроблені шкури переважно вивозились в Англію, Туреччину, Австрію, Румунію, Німеччину і Францію.

У 60—90-х роках XIX ст. певне місце в російському експорті займало сало, витоплюване з великої рогатої худоби і овець. Проте обсяг продажу його постійно зменшувався (з 2412 тис. пудів щорічного вивозу в 60-х роках до 101 тис. пудів у 1896—1897 рр.). Якщо в 1861 р. експорт сала займав по вартості друге місце після хліба, і на нього припадало 5,9% вартості загальної суми вивозу, то на 1895 р. його питома вага зменшилась до 0,1%. Зменшення експорту сала з Росії було обумовлене цілим рядом внутрішніх та зовнішніх обставин. Внаслідок швидкого розширення посівних площ, у пореформеній період зменшилися природні випаси, що справило негативний вплив на скотарство, а разом з ним і на салотопну промисловість. Скорочувалась потреба на російське сало і з боку зовнішнього ринку. Це було зв'язано з заміною сала та виробів з нього продуктами нафтової промисловості (гас, мастила та ін.), з поширенням електричного освітлення, з частковим переходом західноєвропейської миловарної промисловості на рослинний жир замість тваринного сала. Крім того, на європейському ринку з'явилося у великій кількості південноамериканське і австралійське сало.

З України, що мала розвинуту салотопну промисловість, сало вивозилось переважно через чорноморські порти, зокрема через Одесу. В 60-х роках на чорноморські порти припадало 15—20% усієї кількості сала, експортованого з Росії. Вивіз з Одеси в 1861—1866 рр. у середньому щорічно становив 271 тис. пудів. У 1870 р. в Одесу було привезено 350 тис. пудів сала і 30 тис. пудів виготовлено на місці. З цієї кількості було вивезено 250 тис. пудів, а решта надійшла на свічкові і миловарні підприємства³³. В Одесу сало привозилось з Херсонської, Катеринославської і частково Бессарабської губерній, продавалось воно головним чином в Англію, Францію і Туреччину. В наступні роки експорт сала з Одеського порту різко скоротився. Так, у 1875 р. він становив 56 тис. пудів, у 1880 р. — 10 тис., у 1885 р. — 18 тис. і в 1895 р. — 13 тис. пудів³⁴.

Щодо торгового обсягу серед інших продуктів тваринництва, які експортувались з Росії, в тому числі й з України, виділялося масло. В 60-х роках з Росії його вивозилося щорічно в середньому по 137 тис. пудів, у 70-х — 178 тис., у 80-х — 310 тис. і у 90-х роках — 415 тис. пудів. За 1900 р. продаж масла за кордон досяг 1120 тис. пудів³⁵. Головними споживачами російського і українського масла були Англія, Німеччина й Туреччина. В 60-х роках переважна більшість масла, що експортувалось з Росії, йшла через чорноморсько-азовські порти. Наприклад, у 1858—1862 рр. з цих портів у середньому вивозилось по 77,6 тис. пудів, а з Росії в цілому — 81,6 тис.; у 1863—1867 рр. — відповідно

³² ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, оп. 1, спр. 65, арк. 45; «Труды Одесского статистического комитета», вип. 1, стор. 246; вип. 2, Одеса, 1867, стор. 239; «Отчет о деятельности Одесского комитета торговли и мануфактур за 1885 г.», стор. 46.

³³ ООДА, ф. Одеського статистичного комітету, оп. 1, спр. 7, арк. 68.

³⁴ ООДА, ф. Одеського статистичного комітету, оп. 1, спр. 7, арк. 155. «Отчет о деятельности Одесского комитета торговли и мануфактур за 1885 г.», стор. 43; «Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г.», стор. 69.

³⁵ «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», т. I, стор. 162; «Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств, Петроград», 1915, стор. 339.

122,6 тис. і 134 тис. пудів³⁶. Згодом, коли у великоруських губерніях стало швидко розвиватись товарне молочне скотарство, центр ваги у вивозі масла переноситься на північні порти.

Важливу статтю в зовнішній торгівлі Росії 70—90-х років XIX ст. становив продаж домашньої птиці і яєць. У 1891—1895 рр. цих продуктів в середньому вивозилось на 19,3 млн. крб. Значна частина експортованої домашньої птиці надходила з України. Лише з однієї Одеси в 1893—1895 рр. її щорічно вивозилось по 527 тис. штук (головним чином у Францію і Туреччину). Птиця сюди доставлялась переважно з Херсонської і Подільської губерній.

Будучи промислово розвинутою складовою частиною Росії, Україна посідала значне місце в російському експорті промислових товарів. Зокрема, з України йшло за кордон багато цукру, спирту, сукна, канатів, мила, риби та ікри. Говорячи про експорт цукру з Росії, необхідно відзначити, що до 1876 р. він був незначний. Його більше привозилось в Росію, ніж вивозилось. Так, у 1861—1865 рр. в середньому привозилось 1367 тис., а вивозилось 74 тис. пудів; у 1866—1870 рр. — відповідно 512 тис. і 15 тис. пудів і в 1871—1876 рр. — відповідно 532 тис. і 5,3 тис. пудів. З 1876 р. вивіз цукру почав швидко зростати, а ввіз його зазнає різкого скорочення. У 1896—1898 рр. з Росії в середньому вивозилось 9681 тис. і привозилось 92 тис. пудів цукру. Основну частину цукру, що йшов на експорт, давала Україна, заводи якої щорічно виробляли від 80 до 90% його загальної кількості. Сотні тисяч, а у 80—90-х роках і мільйони пудів цукру продавалось за кордон через Одеський порт. Наприклад, у 1885 р. було продано 2981 тис. пудів. Головним ринком для російського й українського цукру була Англія, на яку в 1895—1896 рр. припадало близько 32% його експорту, далі йшла Персія (24,3%), Італія (24,1%) і Німеччина (9,7%).

Царський уряд, всіляко сприяючи поміщикам-цукрозаводчикам, встановив високе мито на імпортний цукор. Згідно з тарифом 1891 р. за кожен пуд введеного цукру мали сплачувати по 4 крб., що дорівнювало понад 81% його вартості. Це по суті була заборона ввозити цукор. У зв'язку з запровадженням царським урядом акцизної системи в цукровій промисловості, а також з установленням премій за вивезений цукор (1876 р.) цукрозаводчикам було вигідніше експортувати його навіть тоді, коли на внутрішньому ринку були вищі ціни. Часто російський і український цукор у Лондоні продавався в три рази дешевше, ніж у Києві. Це була політика демпінгу, яка дозволяла цукрозаводчикам успішно виступати на зовнішньому ринку за рахунок підвищення цін на внутрішньому ринку, а врешті за рахунок недоїдання трудящих мас.

Україна постачала зовнішній ринок також великою кількістю спирту. Зокрема, багато його вивозилось з губерній Правобережної України. Так, у 1886—1890 рр. звідси щороку в середньому вивозилось по 736 тис. відер, у 1891—1895 рр. — по 385 тис. і в 1896 р. — 313 тис. відер, що становило 14,1, 17,6 і 18,9% загальноросійського експорту спирту. В окремі роки спирт, вивезений з Правобережної України, дорівнював понад 20% (наприклад, у 1892 р. до 27%) загальноросійського вивозу. Вивіз спирту за кордон з губерній Лівобережної України був значно меншим. У 1886—1890 рр. він становив 378 тис. відер (або 7,2% загального вивозу), в 1891—1895 рр. — 117 тис. (5,4%) і в 1896 р. — 7 тис. відер (0,4%). Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії були більш відомими не вивозом, а ввозом спирту. Експортований з них спирт дорівнював усього 0,5—0,6% загальноросійського експорту.

³⁶ «Военно-статистический сборник», вип. IV, СПб, 1871, стор. 731.

З України і через Україну³⁷ експортувались сотні тисяч пудів риби і десятки тисяч пудів ікри. Риба направлялась головним чином в Австрію і Туреччину, а ікра — в Грецію, Румунію, Пруссію, Туреччину і частково в Італію та Єгипет. Протягом 1861—1864 рр. з Росії було вивезено риби та ікри на 2445 тис. крб., з яких 1569 тис.³⁸, або 65%, припадало на чорноморсько-азовські порти.

Про велику роль України в експорті Росії, свідчать узагальнюючі дані про абсолютну й відносну вартість товарів, що йшли за кордон через головні українські сухопутні й морські митниці. У 1863—1864 рр. експорт Росії через європейський кордон в середньому становив 160 млн. крб., з яких на Одеську митницю припадало 30 млн. крб., або близько 19%. За ті ж роки через Радзівилівську митницю експортувалось товарів на 1,3 млн. крб.³⁹ Протягом 1883—1890 рр. з Росії через європейський кордон щорічно в середньому експортувалось різних продовольчих товарів на 356,9 млн. крб., сирих і напівоброблених матеріалів — на 203,2 млн.; тварин — на 13 млн. і виробів — на 12,8 млн. крб. Якщо взяти дані про вивіз цих товарів через сухопутні митниці, розташовані на російсько-австрійському кордоні⁴⁰, і чорноморсько-азовські порти, то виявляється, що звідси пересічно вивозилось життєвих припасів на 213 млн. крб., сирих і напівоброблених матеріалів — на 32,6 млн., тварин — на 4,7 млн. і виробів — на 7,5 млн. крб.⁴¹ Отже, на сухопутні митниці, розташовані на російсько-австрійському кордоні, і чорноморсько-азовські порти припадало майже 60% експортованих з Росії життєвих припасів, 16% сирих і напівоброблених матеріалів, 36% тварин і близько 59% виробів. За вказаний період з Росії експортувалось у середньому щорічно товарів на 586 млн. крб. З них через сухопутні митниці російсько-австрійського кордону і чорноморсько-азовські порти — на 257,6 млн. крб., що становило 44%. Звичайно, не всі товари, які вивозились через сухопутні митниці російсько-австрійського кордону і чорноморсько-азовські порти, були українського походження. Чимало з них привозилось з великоруських губерній, що тяжіли до цих пунктів. До того ж цілий ряд чорноморсько-азовських портів знаходились на території власне російських губерній і областей. Разом з цим слід відзначити, що велика кількість товарів, які йшли з України, експортувалась через балтійські порти і сухопутні митниці, розташовані на території Центральної Росії.

Розглянемо коротко питання про роль України в імпортній торгівлі Росії. Через українські порти й сухопутні митниці щорічно привозилась велика кількість різноманітних товарів з багатьох іноземних країн. Зокрема, через українські морські і сухопутні митниці ввозилась значна кількість бавовни, бавовняних, шерстяних і шовкових тканин, оливи, фарб, свинцю й олова, заліза, кам'яного вугілля, машин і різноманітних приладів, сухих і свіжих фруктів, чаю, кофе, різних прянощів, рису, вин. Так, через Одесу в окремі роки ввозилась така кількість найважливіших щодо питомої ваги товарів (в тис. пудів)⁴²:

³⁷ Для експорту за кордон у чорноморсько-азовські порти привозилась риба та ікра з Дону, Волги і Каспійського моря.

³⁸ «Статистический временник Российской империи», вип. I, від. 2, стор. 210—211.

³⁹ «Статистический временник Российской империи», вип. I, від. 2, стор. 216—217; «Труды Одесского статистического комитета», вип. I, стор. 244.

⁴⁰ Головним чином митниці Волині та Поділля.

⁴¹ Підраховано за статистичним збірником «Внешняя торговля по европейской границе», стор. I, VII.

⁴² Таблицю складено на підставі джерел: ООДА, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, оп. 1, спр. 65, арк. 42—44; ф. Одеського статистичного комітету, оп. 1, спр. 7, арк. 156; «Отчет о деятельности Одесского комитета торговли

Товари	1861 р.	1875 р.	1885 р.	1895 р.
Бавовна і бавовняна пряжа . . .	45	642	1285	1640
Олива та інші олії	94	295	306	134
Свинець, олово, мідь	151	—	103	206
Кам'яне вугілля	3109	10 256	13 974	5857
Залізо, чавун і сталь	—	961	905	1785
Машини і апарати	—	250	133	369
Свіжі й сухі фрукти	249	751	937	2267
Чай	—	47	28	75
Кофе	31	71	110	103
Рис	51	237	256	48
Прянощі	11	37	45	73

З таблиці видно, що в Одесу імпортувалась велика кількість товарів. Крім названих вище товарів, привозилось на сотні тисяч карбованців різного посуду, бавовняних, шерстяних, шовкових тканин, шкіряних виробів, цементу, соди, джутових мішків, риби, вин тощо. Особливо зростав обсяг торгівлі через Одеський порт Росії з Францією. В Одесі постійно проживало до 900 французів, які займались торговельною і промисловою діяльністю. Серед них були такі відомі тоді торговці, як Сикар Гульє-Бланшар, Гера, Нуво, Жуньєн та ін. Протягом 1875—1883 рр. в Одесу прибуло 352 французькі пароплави водотоннажністю понад 526 тис. т. Доставлений на цих суднах товар складався з текстильних, галантерейних, залізних, аптекарських виробів, свинцю, посуду, вогнетривкої цегли, різних напоїв, свіжих фруктів, консервів, тютюну та ін.⁴³

В Росію через Одесу імпортувались товари з європейських, азіатських, африканських і американських країн. Зокрема, метали й металеві вироби привозились в Одесу з західноєвропейських країн, бавовна — з США, Єгипту, Персії, Туреччини; чай, кофе, прянощі, фрукти, рис — з Туреччини, Індії, Кореї, Китаю та інших країн. З відкриттям Суецького каналу Одеса стала відігравати роль своєрідного складу товарів, що привозились зі Сходу для всієї Росії. Перший пробний рейс через Суецький канал до порту Бомбей зробив у 1869 р. пароплав «Нахимов». У 1871 р. пароплав «Чихарев» відправився з сукнами в китайський порт Ханькоу. Звідти він доставив 50 тис. ящиків чаю.

Одеса набула великого значення як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Росії. Для вивозу за кордон туди доставлялись з Центральної Росії і Привіслянського краю шерстяні й бавовняні вироби; з Поті і Батумі — тютюн, з Баку і Батумі — нафтові продукти. До побудови Сибірської залізниці всі вантажі, які направлялись на Далекий Схід, йшли переважно морським шляхом через Одесу.

Привезені в Одеський порт іноземні товари частково осідали в Одесі, а переважна кількість їх відправлялась у різні міста Росії, в тому числі й України. Наприклад, чай транспортувався в Петербург і Москву; тютюн — у Москву, Петербург, Ригу, Ростов-на-Дону і Керч; кофе — у Петербург, Москву, Ростов, Таганрог і Унгени; сухі фрукти — у Петербург, Таганрог і Керч; вино — у Москву, Петербург, Ростов, Таганрог і Керч; олива — у Москву, Ростов, Таганрог, Унгени і Харків; бавовна — у Північно-Західний край; фарби — у Москву, Севастополь,

и мануфактур за 1885 г.», додаток № 7; «Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г.», додаток № 9.

⁴³ ООДА, ф. Канцелярії тимчасового одеського генерал-губернатора, оп. 1, спр. 1160, арк. 1, 6—10, 30.

Керч, Ростов і Харків. У 1861—1864 рр. у Росію привозилось через європейський кордон товарів у середньому на 138,1 млн. крб., з яких на Одеський порт припадало 10,4 млн. крб., або 7,5%. Згодом питома вага Одеського порту в імпорті Росії ще більше зростає. Так, протягом 1883—1890 рр. сюди привозилось товарів пересічно на 53,4 млн. крб., що становило 11% вартості європейського імпорту Росії⁴⁴.

Якщо ж взяти дані про ввіз іноземних товарів через усі чорноморські (європейський кордон) і азовські порти, а також через сухопутні митниці російсько-австрійського кордону, то виявляється, що в 1883—1890 рр. сюди в середньому привозилось життєвих припасів на 28,9 млн. крб., напівоброблених матеріалів — на 41 млн. крб. і виробів — на 16,5 млн. крб. За ці ж роки в Росію через європейський кордон у середньому привозилось життєвих припасів на 79,8 млн. крб., напівоброблених матеріалів — на 239,3 млн. крб. і виробів — на 75,7 млн. крб.⁴⁵

Із сухопутних митниць України обсягом імпортової торгівлі виділялись Волочиська і Радзівилівська. Протягом 1879—1890 рр. через них щорічно в середньому ввозилось товарів на 8,4 млн. крб.⁴⁶ Найголовнішими статтями привозу були кам'яне вугілля, залізо, сталі і залізні вироби, машини, зокрема сільськогосподарські, скляний посуд, шерстяні і бавовняні вироби.

Наведені вище дані переконливо свідчать, що Україна з своїми морськими портами і сухопутними митницями відігравала велику роль у зовнішній торгівлі Росії 60—90-х років XIX ст. З України йшло за кордон багато сільськогосподарської продукції і промислових виробів. Через морські порти і сухопутні митниці України ввозилась чимала кількість іноземних товарів, які поповнювали внутрішній ринок багатьох великоруських і українських міст. При наявності порівняно густої сітки залізниць морські порти і сухопутні митниці України були важливими пунктами зовнішньої торгівлі не лише для сільського господарства і промисловості України, а й для багатьох власне російських губерній і областей. Чимала частина сільськогосподарської продукції і промислових виробів України збувалась через балтійські порти і сухопутні митниці, розміщені на території Центральної Росії. Все це сприяло дальшому органічному включенню економіки України у систему всеросійського ринку, а разом з тим зміцненню економічних зв'язків між російським і українським народами.

⁴⁴ «Статистический временник», вип. I, від. 2, стор. 223; «Внешняя торговля по европейской границе», стор. I, IX (підрахунок наш. — Г. Г.).

⁴⁵ Підраховано за статистичним збірником «Внешняя торговля по европейской границе», стор. LVII.

⁴⁶ «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии», ч. I, стор. 320; «Внешняя торговля по европейской границе», стор. LIX, LX.

ПОВІДОМЛЕННЯ

І. П. КОЖУКАЛО

ЗМІЦНЕННЯ РАЙОННОЇ ЛАНКИ ПАРТІЙНОГО АПАРАТУ НА УКРАЇНІ

(1953—1958 рр.)

Здійснюючи рішучі заходи по дальшому розвитку всіх галузей сільського господарства, Комуністична партія за 1953—1958 рр. провела певну роботу по поліпшенню керівництва сільськогосподарським виробництвом, удосконаленню форм і методів партійної роботи, наближенню партійного керівництва до виробництва. Особливо важливу роль у цьому відіграло зміцнення районної ланки партійного апарату досвідченими і політично освіченими кадрами.

Для цього партія мала великі можливості. За післявоєнні роки було вжито дійових заходів по підготовці й перепідготовці керівних партійних і радянських кадрів. На Україні з 1947 по 1954 р. в партійних школах, на курсах було підготовлено й перепідготовлено понад 17,5 тис. партійних та радянських працівників. У 1953 р. 1918 чоловік з числа партійного й радянського активу навчалося на заочному відділенні Вищої партійної школи при ЦК КПРС¹. За цей же період різко скоротилась кількість партійних і радянських працівників, які мали середню і початкову освіту.

Проте слабкість партійного керівництва в ряді сільських районів до вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС полягала в тому, що значна частина працівників погано знала сільське господарство і не мала необхідного досвіду організаторської роботи. Так, за станом на 1 вересня 1953 р. на Україні з усіх секретарів райкомів КП України 194 не забезпечували дійового керівництва районними партійними організаціями². Вказуючи на потребу докорінного поліпшення керівництва сільським господарством, вересневий пленум ЦК КПРС визнав за необхідне «вжити заходів до зміцнення сільських райкомів партії і райвиконкомів досвідченими кадрами, які добре знають сільське господарство і здатні правильно із знанням справи здійснювати керівництво колгоспами, МТС і радгоспами. Дібрати і направити на зміцнення партійного і радянського керівництва районів кращих працівників з обласних, крайових і республіканських організацій»³.

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 214, од. зб. 5, арк. 25—26.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 170, од. зб. 85, арк. 65.

³ «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. III, К., 1954, стор. 612.

Виконуючи рішення пленуму ЦК КПРС, Центральний Комітет Комуністичної партії України намітив уже до кінця 1953 р. направити в сільські райони з міст і обласних центрів 5,5 тис. комуністів. На 15 листопада 1953 р. на Україні був підібраний і направлений на роботу в сільські райони 2441 комуніст, в тому числі 166 секретарів райкомів партії, 26 голів райвиконкомів, 130 працівників апарату райкомів партії⁴. В основному це були досвідчені працівники, які добре знали партійну і радянську роботу, а також сільськогосподарське виробництво. Так, серед направлених на посади секретарів райкомів партії 113 були працівниками Центрального і обласних комітетів, вісім — працівниками міських комітетів КП України⁵. Значних успіхів у зміцненні сільських районних організацій досяг, зокрема, Одеський обком партії, який направив за два місяці з міст і обласного центру 197 комуністів⁶. Проте деякі обласні і міські комітети КП України повільно проводили відбір і відрядження комуністів у сільські партійні організації. Так, Вінницький обком партії намітив послати з міст у сільські райони 180 комуністів, а на 15 листопада направив лише 87, Луганський з намічених 317 комуністів послав 123, Львівський — 15 замість 141 комуніста⁷.

В середині листопада 1953 р. ЦК КП України обговорив питання про стан добору і відрядження комуністів на село і вказав, що деякі обласні партійні організації недостатньо приділяють уваги зміцненню сільських районів досвідченими партійними й радянськими працівниками⁸. ЦК КП України намітив конкретні заходи, спрямовані на поліпшення добору і відрядження на село комуністів, на зміцнення районної ланки партійного апарату. Потім питання зміцнення районної ланки партійного і радянського апарату неодноразово обговорювалися в Центральному Комітеті, обкомах, міськкомках і райкомах КП України. Зокрема, XVIII з'їзд Комуністичної партії України (23—26 березня 1954 р.) зобов'язав партійні організації «повсякденно піклуватись про поліпшення складу керівних кадрів, дбати про зростання їх політичного і культурного рівня, неухильно дотримуватись партійних принципів добору працівників, вирощувати і сміливіше висувати нові кадри»⁹.

Центральний Комітет, обкоми і міськкоми КП України повсякденно піклувались про старанний добір, правильну розстановку і виховання керівних партійних і радянських кадрів сільського господарства, дбали про зміцнення районної ланки партійного і радянського апарату. За період з вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС до XIX з'їзду КП України (17—21 січня 1956 р.) було направлено на партійну, радянську і господарську роботу в сільські райони понад 40 тис. чоловік, у тому числі 15 тис. комуністів¹⁰. Крім того, склад керівних кадрів районної ланки зміцнювався також за рахунок випускників партійних шкіл. У 1954 р. закінчили Вищу партійну школу при ЦК КП України і партійні школи при обкомах КП України 845 чоловік, річні курси перепідготовки при цих школах — 860 чоловік, шестимісячні — 99 чоловік. У 1955 р. лише партійні школи при Центральному Комітеті і обкомах КП України закінчило 929 чоловік¹¹. Слід відзначити, що серед випуск-

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 170, од. зб. 8, арк. 4.

⁵ Там же.

⁶ Там же, арк. 9.

⁷ Там же, арк. 1.

⁸ Там же.

⁹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 683.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 1, арк. 49.

¹¹ Там же, од. зб. 5, арк. 36.

ників партійних шкіл керівні працівники сільських районів становили більшість¹². У 1954—1955 рр. серед 560 слухачів, які навчалися у Вищій партійній школі при ЦК КП України, було 164 секретарі райкомів і міськкомів КП України, 47 завідуючих відділами міськкомів і райкомів КП України, 30 голів і заступників голів районних і міських Рад депутатів трудящих, 116 редакторів міських і районних газет¹³. У партійних школах при обкомах КП України навчалися в основному керівні працівники сільських районів. Крім того, за період 1953—1955 рр. райкоми КП України і виконкоми районних Рад депутатів трудящих були зміцнені за рахунок працівників, висунутих з інших районних організацій, насамперед спеціалістів сільського господарства.

В результаті проведеного партійними організаціями зміцнення районної ланки партійного і радянського апарату склад керівних працівників районних організацій, насамперед райкомів КП України та виконкомів районних Рад депутатів трудящих, значно поліпшився. Якщо до вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС серед перших секретарів сільських райкомів КП України з вищою освітою було 210 комуністів, то на початок 1955 р. їх налічувалося вже 305¹⁴. Дещо збільшилась кількість партійних і радянських працівників — спеціалістів сільського господарства. На вересень 1953 р. агрозоотехнічну освіту мали лише 112 перших секретарів сільських райкомів КП України, на початок 1955 р. — 138; серед голів виконкомів районних Рад депутатів трудящих спеціалістів сільського господарства було відповідно 151 і 198 чоловік¹⁵.

Певну роботу проведено і по висуванню жінок на керівні посади в сільських районах. Зокрема, на Україні в 1955 р. секретарями райкомів КП України працювало понад 400 жінок. Проте серед керівних партійних і радянських працівників жінок було ще мало. Так, першими секретарями сільських райкомів КП України в 1955 р. працювало лише три жінки¹⁶.

Поряд із зміцненням районної ланки партійного і радянського апарату керівними кадрами партія з метою усунення знеосібки і підвищення відповідальності в керівництві колгоспами і МТС велику увагу приділила перебудові структури сільських райкомів партії. Згідно з рішеннями вересневого пленуму і постановою ЦК КПРС «Про структуру і штати сільських райкомів партії» в районних партійних комітетах були ліквідовані сільськогосподарські відділи, а при МТС — створені інструкторські групи райкомів партії на чолі з секретарем райкому. Відділ партійних, комсомольських і профспілкових органів перетворено в організаційний. На Україні було створено 1389 інструкторських груп по зонах МТС на чолі з секретарями райкомів КП України. В них у 1955 р. налічувалось 3905 інструкторів, які обслуговували 15 530 колгоспів, тобто в середньому припадало на кожного інструктора по чотири колгоспи¹⁷.

Там, де партійні органи вмiло перебудували свою роботу, де на посади секретарів та інших відповідальних працівників райкомів партії були підібрані досвідчені організатори, які добре знали сільське господарство, сталися значні зрушення в сільськогосподарському вироб-

¹² ІА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 63, арк. 3—4.

¹³ Там же, од. зб. 9, арк. 5.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, арк. 5, 6.

¹⁶ Там же, од. зб. 1, арк. 30.

¹⁷ Там же, од. зб. 5, арк. 28.

ництві. До таких райкомів належали Крижопільський, Вінницької області, Києво-Святошинський, Київської області, Котовський, Одеської області, та багато інших. Проте в ряді районів рівень роботи партійних комітетів не відповідав вимогам, що їх ставила Комуністична партія. Це пояснюється тим, що в деяких райкомах партії посади секретарів та інструкторів по зонах МТС займали працівники, які не мали необхідних ділових і політичних якостей. Внаслідок цього в райкомах спостерігалася велика плінність відповідальних працівників. Так, на Україні у 1954 р. було замінено 404 (29,1%) секретарі райкомів партії по зонах МТС, в 1955 р. — 470 (33,8%). Більшість секретарів райкомів партії по зонах МТС було замінено в 1955 р. в Дрогобицькій, Львівській, Ровенській і Станіславській областях¹⁸. У райкомах партії Вінницької області за 1954—1955 рр. змінилося 200 інструкторів, або 85%¹⁹. В Черкаській області за два роки було замінено 92 інструктори з 154²⁰.

Нові величні завдання по піднесенню сільського господарства, які накреслив ХХ з'їзд КПРС, вимагали дальшого зміцнення досвідченими кадрами найважливіших ділянок сільськогосподарського виробництва і, насамперед, сільських райкомів партії і виконкомів районних Рад депутатів трудящих. «Зміцнення районних організацій досвідченими здібними кадрами, — говорив М. С. Хрущов, — набрало особливого значення. Адже районні працівники безпосередньо працюють у сільських первинних організаціях, в МТС, колгоспах і радгоспах, вони організовують людей, які створюють матеріальні цінності. Отже, від їх діяльності багато в чому залежить успіх всієї справи»²¹. ХХ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, вказавши, що рівень організаційної роботи вирішальною мірою залежить від постановки перевірки виконання, добору, виховання і розстановки партійних кадрів на різних ділянках господарського будівництва, підкреслив, що «особливу увагу треба приділити дальшому зміцненню районної ланки»²².

Виконуючи рішення ХХ з'їзду КПРС, партійні організації України почали конкретніше підходити до зміцнення районних організацій досвідченими і здібними кадрами, енергійними, ініціативними організаторами мас, людьми, які добре знали сільськогосподарське виробництво. Так, Хмельницький обком КП України за 1956—1957 рр. підібрав і направив працювати першими секретарями райкомів партії 4 комуністи, другими—18, головами виконкомів районних Рад депутатів трудящих—16²³. Було значно зміцнено досвідченими кадрами Теофіпольський, Грицівський, Михайлівський, Остропільський, Волковинецький, Черноострівський та деякі інші райкоми КП України та виконкоми районних Рад депутатів трудящих²⁴. За 1956—1957 рр. у Вінницькій області було направлено і висунуто першими і другими секретарями райкомів КП України 36 комуністів, головами виконкомів районних Рад депутатів трудящих—14 комуністів²⁵. Чимало зробив для зміцнення керівних пар-

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 1, арк. 42.

¹⁹ Поточний архів Вінницького обкому КП України. Стенограма ІІ пленуму обкому КП України від 30—31 травня 1956 р., арк. 14.

²⁰ Поточний архів Черкаського обкому КП України. Стенограма ІІ обласної партійної конференції від 13—14 грудня 1955 р.

²¹ М. С. Хрущов. Звітна доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу ХХ з'їздові партії, 14 лютого 1956 р., К., 1956, стор. 118.

²² «Резолюція ХХ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на звітну доповідь Центрального Комітету КПРС», К., 1956, стор. 26.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 370, арк. 50.

²⁴ Там же, оп. 208, од. зб. 1202, арк. 60.

²⁵ Там же, од. зб. 374, арк. 32; оп. 214, од. зб. 408, арк. 2.

тійних і радянських кадрів районної ланки Київський обком КП України. За 1956—1957 рр. на партійну і радянську роботу було висунуто понад 200 комуністів, у тому числі першими секретарями райкомів партії — 16, другими — 35, головами виконкомів районних Рад депутатів трудящих — 16 комуністів²⁶.

Важливу роль у зміцненні районного партійного апарату відіграла постанова ЦК КПРС «Про зміну структури і штатів апарату сільських райкомів партії» (19 вересня 1957 р.). В ній відзначалося, що «створені в 1953 році інструкторські групи райкомів по зонах МТС виконали свою позитивну роль, і тепер, коли вирости кадри на селі, зміцнилися первинні парторганізації в МТС і колгоспах, вони стали сковувати ініціативу і самодіяльність цих організацій»²⁷. З метою спрощення і дальшого вдосконалення сільських райкомів і міськкомів партії ЦК КПРС визнав за необхідне змінити існуючу структуру райкомів, ліквідувати інструкторські групи райкомів і міськкомів партії, водночас скоротивши їх штати на 15—20%. Було визнано доцільним мати в сільських райкомах три, а в невеликих районах — два секретарі райкомів партії. Сільські райкоми партії поділялися по штатах на 3 групи — залежно від кількості населення, економіки і чисельності парторганізації району.

Виконуючи рішення XX з'їзду КПРС про дальше зміцнення районної ланки партійного і радянського апарату, про поліпшення його роботи, постанову ЦК КПРС «Про зміну структури і штатів апарату сільських райкомів партії», партійні організації України провели велику роботу по вдосконаленню структури райкомів партії, зменшенню чисельності партійного апарату. В 235 сільських райкомах КП України були ліквідовані відділи. В результаті скорочення партійного апарату міськкомів і райкомів партії звільнилось близько 2600 відповідальних працівників²⁸.

У процесі реорганізації поряд із зміцненням складу секретарів райкомів партії велика увага приділялася підбору досвідчених працівників на посади завідуючих відділами, а також інструкторів. Так, у районних комітетах партії Вінницької області завідуючими відділами почали працювати 17 колишніх секретарів по зонах МТС²⁹. У райкомах партії, де були ліквідовані відділи, завідуючі здебільшого стали інструкторами та іншими відповідальними працівниками райкомів. З 14 завідуючих організаційними відділами у Волинській області 11 було затверджено інструкторами, з 14 завідуючих відділами пропаганди та агітації 8 — завідуючими кабінетами політичної освіти і штатними пропагандистами райкомів партії³⁰.

Склад відповідальних працівників апарату райкомів партії зміцнювався також за рахунок комуністів, які до реорганізації МТС (лютий 1958 р.) працювали звільненими секретарями партійних організацій МТС. У Вінницькій області, наприклад, 18 колишніх секретарів парторганізацій МТС були направлені на роботу в апарат райкомів партії³¹. В Кіровоградській області в апарат райкомів партії було направлено 18 комуністів, які раніш працювали секретарями первинних партійних організацій МТС, у тому числі завідуючими відділами — 3

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 921, арк. 56.

²⁷ «Об изменении структуры и штатов аппарата сельских райкомов партии. Постановление ЦК КПСС, 19 сентября 1957 года». «Справочник партийного работника». Вып. второй, М., 1959, стор. 545.

²⁸ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 580.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 408, арк. 2.

³⁰ Там же, од. зб. 379, арк. 9.

³¹ Там же, арк. 42.

та інструкторами — 13³². Вдосконаленню і спрощенню партійного апарату, вивільненню значної кількості партійних працівників, з яких найдосвідченіших направили в інші райкоми КП України, сприяла ліквідація деяких сільських районів. На Україні після ХХ з'їзду КПРС шляхом укрупнення і об'єднання було скорочено число сільських районів на 175³³.

В результаті здійснення всіх заходів по зміцненню районної ланки партійного керівництва сільським господарством, по вдосконаленню структури партійних органів апарат сільських райкомів партії став менш громіздким, більш гнучким і оперативним. Водночас поліпшився склад керівних партійних кадрів у сільських райкомах. Якщо в 1953 р. перших секретарів райкомів КП України з вищою і незакінченою вищою освітою було 63,3%, в 1956 р. — 77,7%, то в 1958 р. їх стало 85,7%. Понад 94% других секретарів райкомів партії в 1958 р. мали вищу і незакінчену вищу освіту. Серед голів виконкомів районних Рад депутатів трудящих у 1953 р. 50% мали вищу і незакінчену вищу освіту, в 1958 р. — 81,1%³⁴. Значно збільшилась питома вага спеціалістів сільського господарства серед керівних партійних і радянських працівників. Якщо в 1953 р. серед перших секретарів райкомів КП України спеціалістів сільського господарства налічувалось 6,5%, то в 1956 р. їх стало — 37,8%. За 1953—1958 рр. майже втричі збільшилась кількість других секретарів райкомів партії, які мали агрозоотехнічну освіту³⁵. В 1957 р. в більшості сільських райкомів КП України Запорізької області один з секретарів був спеціалістом сільського господарства³⁶. Значно поліпшився також склад інструкторів райкомів КП України. Так, у 1953 р. серед інструкторів сільських райкомів партії Кіровоградської області не було жодного з вищою і лише два мали незакінчену вищу освіту. Спеціальну сільськогосподарську освіту мали два інструктори. Понад 65% інструкторів навіть не закінчили середню школу. За станом на 1 січня 1958 р., вже 9 інструкторів райкомів КП України мали вищу і незакінчену вищу освіту. Лише в 27% інструкторів не було середньої освіти; 30 інструкторів були спеціалістами сільськогосподарського виробництва³⁷.

Зміцнюючи районну ланку партійного апарату досвідченими кадрами, Комуністична партія водночас дбала про докорінну перебудову роботи партійних організацій по керівництву сільським господарством. Вжиті партією після смерті Сталіна заходи по ліквідації порушень норм партійного життя сприяли серйозному поліпшенню всієї діяльності партійних органів зверху донизу. Особливо велику роль у цьому відіграв ХХ з'їзд КПРС, який рішуче засудив культ особи Сталіна і повністю схвалив здійснені Центральним Комітетом заходи по відновленню ленинських норм партійного життя, розвитку внутріпартійної демократії, впровадженню принципів колективного керівництва, удосконаленню стилю і методів партійної роботи і з вичерпною повнотою вказав шляхи подолання культу особи та його наслідків. ЦК і обкоми КП України, організовуючи і контролюючи виконання рішень ХХ з'їзду КПРС, ХVIII і ХІХ з'їздів КП України, постанов пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, почали подавати більше конкретної допомоги партійним

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 357, арк. 109.

³³ М. Підгорний. Кадри — вирішальна сила в боротьбі за дострокове виконання семірічки. Журн. «Комуніст України», 1959, № 12, стор. 16.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 357, арк. 109.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же, од. зб. 478, арк. 106.

³⁷ Там же, од. зб. 362, арк. 162—163.

організаціям на місцях. Члени Президії, секретарі і члени ЦК КП України систематично виїжджали в області і райони, вивчали стан господарсько-політичної діяльності обласних і районних партійних організацій. Почали безпосередньо знайомитися з роботою сільських райкомів і працівники обкомів партії. Лише 20 працівників відділу партійних органів Хмельницького обкому КП України в 1954—1955 рр. побували більш ніж у 568 сільських партійних організаціях³⁸.

Більшість райкомів партії організувала роботу свого апарату так, що їх працівники здебільшого знаходились у колгоспах, сільських партійних організаціях. Так, інструктори Мар'їнського райкому КП України, Донецької області, в 1954 р. в середньому на місяць були в первинних партійних організаціях 9—11 днів, а в 1955 р. — 19—21 день³⁹.

Після XX з'їзду КПРС партійні організації України вжили заходів по дальшому поліпшенню керівництва сільським господарством, зокрема різко зменшили кількість різних нарад і засідань, зосередивши увагу на конкретній організаційній роботі в колгоспах. Так, на початку 1957 р. бюро Черкаського райкому КП України прийняло рішення про заборону проводити в районному центрі з понеділка до четверга включно будь-які наради і засідання. Завдяки цьому кількість нарад і засідань в районі різко скоротилась. Водночас працівники райкому почали більше бувати в колгоспах. Якщо протягом січня—лютого 1956 р. секретарі райкому знаходилися в колгоспах у середньому по п'ять днів, інші відповідальні працівники апарату — вісім днів, то за перших два місяці 1957 р. секретарі перебували в колгоспах і сільських партійних організаціях 30 днів, працівники апарату — 40 днів. Поліпшення організаторської роботи на місцях сприяло тому, що колгоспи добились значних успіхів у господарській діяльності. За ті самі два місяці 1957 р. колгоспи здали державі молока на 428 ц, м'яса на 185 ц, яєць на 12 тис. штук більше, ніж за відповідний період 1956 р.⁴⁰

Удосконалюючи методи партійного керівництва, відновлюючи ленінські норми партійного життя, партійні організації України почали регулярно скликати пленуми партійних комітетів, підвищувати їх роль у керівництві сільськогосподарським виробництвом. У Хмельницькій області, наприклад, в 1957—1958 рр. не було жодного райкому партії, де порушувалися б встановлені Статутом КПРС терміни проведення пленумів райкомів⁴¹. На обговорення пленумів райкомів КП України і зборів партійного активу виносилися актуальні питання життя районних партійних організацій. Наприклад, за п'ять місяців 1958 р. на пленумі Тростянецького райкому КП України (Вінницька область) було обговорено питання про підвищення ролі партійних організацій у колгоспному виробництві, виконання постанови лютневого (1958 р.) пленуму ЦК КПРС «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію МТС», поширення досвіду передового демидівського колгоспу ім. Суворова та ін.⁴²

Після XX з'їзду КПРС на пленумах і бюро райкомів партії, на семінарах і теоретичних конференціях почали систематично обговорюватись партійно-організаційні питання, питання вдосконалення стилю і методів партійної роботи. У квітні 1958 р., наприклад, Городоцький РК КП України, Хмельницької області, обговорив на пленумі питання про

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 4, арк. 147.

³⁹ Там же, од. зб. 1, арк. 18.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 639, арк. 14—15.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 370, арк. 49.

⁴² Там же, од. зб. 408, арк. 6.

ленінський стиль у роботі партійної організації району. До його підготовки було залучено всіх членів райкому, старих комуністів, працівників партійного апарату. Вони побували в партійних організаціях, вивчили на місцях стан добору, розстановки і виховання кадрів, контролю за виконанням рішень, керівництва соціалістичним змаганням, як догримуються там принципу колективності керівництва, як підтримують керівники зв'язок з масами, реагують на скарги і заяви трудящих тощо. Водночас представники райкому допомагали на місцях усувати виявлені недоліки. На пленумі райкому було наведено приклади суворого додержання ленінських принципів керівництва, а також викрито ряд недоліків у діяльності окремих партійних організацій і керівників. Пленум допоміг партійному активу глибше і ясніше зрозуміти обов'язок по втіленню в життя ленінського стилю. Після пленуму це питання обговорювалося в усіх партійних організаціях⁴³.

Глибоко вникаючи в колгоспне виробництво, вміло поєднуючи партійну діяльність з господарською, значно поліпшив керівництво сільським господарством за період 1953—1958 рр. Крижопільський райком КП України, Вінницької області. Райком вжив дійових заходів по зміцненню первинних партійних організацій, розстановці комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва, піднесенню ролі радянських і господарських органів. Якщо до вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС у районі безпосередньо в колгоспному виробництві працювало 238 комуністів⁴⁴, то в 1958 р. їх було вже понад 500, або 62% складу районної партійної організації. Серед них 19 — працювали головами колгоспів, 17 — заступниками голів колгоспів, 69 — бригадирами виробничих бригад, 41 — завідуючими фермами, 21 — агрономами і зооветспеціалістами, 7 — ланковими, 32 — у тваринництві⁴⁵. Секретарями первинних партійних організацій обирались комуністи, які працювали безпосередньо на виробництві. Велику увагу райком приділяв їх навчанню і вихованню. Керівництво розвитком сільського господарства райком партії проводив через радянські й господарські органи. Коли ж питання по суті входило до компетенції радянських чи господарських органів, райком добивався, щоб його там і вирішували. Дбаючи про підвищення авторитету виконкому районної Ради депутатів трудящих, райком КП України відмовився від прийняття спільних постанов і рішень з усіх питань.

Поліпшення партійно-організаційної роботи райкому КП України, удосконалення методів керівництва сільським господарством були важливим фактором значного збільшення виробництва продуктів сільського господарства у колгоспах району. У 1957 р. по району в середньому одержано з кожного гектара врожай зернових по 22,8 ц проти 12,7 ц в 1953 р., вироблено м'яса на сто гектарів земельних угідь по 103,3 ц проти 14,0 ц в 1954 р., молока — 308,8 ц проти 130,1 ц.⁴⁶

Партійні організації України почали ширше залучати комуністів, які були зайняті на вирішальних ділянках сільськогосподарського виробництва, до керівних партійних органів. У 1958 р. у складі бюро майже всіх райкомів КП України Хмельницької області були голови колгоспів, працівники тваринницьких ферм⁴⁷. Серед членів райкомів партії Харківської області, обраних у листопаді — грудні 1958 р., кол-

⁴³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 370, арк. 53.

⁴⁴ Газ. «Вінницька правда», 13 жовтня 1953 р.

⁴⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 408, арк. 5.

⁴⁶ Там же, од. зб. 359, арк. 19, 34.

⁴⁷ Там же, од. зб. 370, арк. 54.

госпники і спеціалісти сільського господарства становили більше 41%, серед кандидатів у члени райкому КП України — близько 55%⁴⁸.

Проте у деяких райкомах партії допускалися порушення ленінських норм партійного життя і принципів колективного керівництва. Це, зокрема, мало місце в Теплицькому райкомі КП України, Вінницької області, з боку першого секретаря, який особисто скасовував рішення бюро райкому партії, став на шлях оковамилювання. За порушення норм партійного життя, зловживання і оковамилювання бюро Вінницького обкому КП України в 1958 р. зняло його з посади секретаря райкому і звернуло увагу членів бюро на безпринципність в оцінці дій першого секретаря⁴⁹. Деякі райкоми КП України порушували строки проведення пленумів. Так, Арбузинський РК КП України, Миколаївської області, провів пленум 29 грудня 1956 р. і лише через 6 місяців, 25 червня 1957 р., — другий. Замість регулярного скликання пленумів райком партії організовував різні засідання, наради. Подібні факти порушення строків скликання пленумів у 1957 р. спостерігалися у Варварівському, Березнеговатському та інших райкомах партії Миколаївської області⁵⁰. Протягом 1957 р. у Чечельницькому районі, Вінницької області, було проведено лише два пленуми райкомів, по п'ять-шість місяців не скликали пленумів у 1957 р. Брацлавський і Хмельницький райкоми КП України, цієї ж області⁵¹.

В 1953—1958 рр. обкоми і райкоми КП України провели велику роботу по вивченню, узагальненню і поширенню передового досвіду партійної роботи. Так, у квітні—червні 1954 р. працівники ЦК КП України вивчили діяльність багатьох райкомів партії, що було узагальнено в спеціальній записці, розісланій в усі обкоми і сільські райкоми партії⁵². За цей період обкоми КП України вивчили й узагальнили досвід діяльності понад 30 райкомів партії, вжили необхідних заходів по його поширенню. Так, Харківський обком КП України видав збірку статей про роботу інструкторських груп райкомів партії, а також брошури про діяльність Валківського райкому КП України, окремих працівників райкомів⁵³.

Узагальнення і поширення передового досвіду партійної роботи займали велике місце і в наступні роки. Лише в 1958 р. Вінницький обком КП України видав брошури «Організатори мас (З досвіду роботи сільських партійних організацій області)», «В тісному зв'язку з життям (З досвіду масово-політичної роботи партійних організацій області)», «Важлива ділянка ідеологічної роботи (З досвіду лекційної пропаганди в області)» та ін.⁵⁴

Велику увагу ЦК і обкоми КП України приділяли навчанню працівників райкомів партії. В листопаді — грудні 1953 р. при всіх обкомах партії відбулися десятиденні семінари перших секретарів міськкомів і райкомів, на яких були прочитані лекції і доповіді з питань агрозоотехнічної науки, практичного застосування її досягнень, а також партійно-організаційної роботи⁵⁵. Систематичне проведення семінарів партійних працівників увійшло в практику всіх обкомів партії. Так, за 1954—1955 рр. Черкаський обком КП України провів 12 семінарів, на яки

⁴⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 375, арк. 69.

⁴⁹ Там же, од. зб. 408, арк. 3.

⁵⁰ Там же, арк. 9.

⁵¹ Там же, оп. 192, од. зб. 8, арк. 142.

⁵² Там же, оп. 214, од. зб. 1, арк. 22.

⁵³ Там же, од. зб. 5, арк. 86.

⁵⁴ Там же, од. зб. 408, арк. 7.

⁵⁵ Там же, оп. 170, од. зб. 6, арк. 1.

всебічно розглядалася діяльність партійних комітетів і організацій і якими було охоплено понад 700 партійних працівників⁵⁶.

Серйозною школою узагальнення досвіду партійної роботи і навчання партійних працівників були організовані відповідно до постанови ЦК КПРС і ЦК КП України двомісячні курси по підготовці й перепідготовці секретарів та інструкторів райкомів партії по зонах МТС. З 22 листопада 1954 р. по 22 січня 1955 р. (перша черга) на курсах навчалось 2735 чоловік, серед них — 431 секретар і 1689 інструкторів райкомів КП України. Всього на курсах при обкомах партії пройшли підготовку й перепідготовку 778 секретарів і 33 332 інструктори райкомів партії, а також 1161 інструктор райкомів ЛКСМУ⁵⁷. Для слухачів курсів читалися лекції й доповіді з питань економіки і організації господарства МТС і колгоспів, основ агротехніки, зоотехніки та механізації сільського господарства, поточної політики Комуністичної партії і міжнародного становища СРСР, практики партійної і комсомольської роботи.

Особливо значних успіхів добилися партійні органи в налагодженні системи навчання і виховання кадрів районної ланки партійного апарату після перебудови в кінці 1957 р. структури райкомів КП України.

Лише за дев'ять місяців 1958 р. Херсонський обком КП України провів п'ять семінарів відповідальних районних партійних працівників. 12 лютого, наприклад, відбувся семінар секретарів та інструкторів райкомів партії, на якому вивчався досвід діяльності партійних комітетів без відділів у Бериславському і Ново-Маяківському районах і розглядалося питання про неухильне впровадження в практику партійної роботи ленінського стилю керівництва. Останньому питанню були присвячені також куштові семінари секретарів та інструкторів райкомів партії, проведені обкомом КП України в дві черги з 9 по 11 і з 12 по 14 квітня 1958 р. 18—19 червня на дводенному семінарі перших секретарів райкомів партії і голів районних Рад депутатів трудящих було узагальнено і вивчено досвід масово-політичної й культурно-освітньої роботи в Скадовському районі⁵⁸. Нерідко семінари проводилися в передових районах, МТС і колгоспах, досвід яких заслуговував на вивчення і поширення. Так, Вінницький обком КП України проводив семінари в Тульчинській МТС, передових колгоспах Вінницького і Крижопільського районів, Черкаський обком КП України — в Шполянському районі; Херсонський обком КП України — в Голопристанському, Генічеському, Великолепетиському, Бериславському і Скадовському районах. Партійні комітети старанно готувалися до проведення семінарів. Перед початком двомісячних курсів наприкінці 1954 р. Вінницький обком КП України, наприклад, послав у райони області сім груп працівників обкому, які вивчали все нове в досвіді роботи райкомів партії. Цей досвід було узагальнено на заняттях з питань організаційно-партійної роботи на селі⁵⁹.

В результаті зміцнення районної ланки кадрами, вдосконалення стилю і методів партійної роботи в райкомах партії і виконкомах районних Рад депутатів трудящих вирости досвідчені кадри організаторів. «Партійні працівники, — говорив М. С. Хрущов, — почали глибше розбиратися в колгоспному виробництві, краще розуміти свої завдан-

⁵⁶ Поточний архів Черкаського обкому партії, Стенограма II обласної партконференції. 13—14 грудня 1955 р.

⁵⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 192, од. зб. 4, арк. 22.

⁵⁸ Там же, оп. 214, од. зб. 380, арк. 129, 132, 133.

⁵⁹ Газ. «Ралянська Україна», 11 грудня 1954 р.

ня, частіше бувати в колгоспах і радгоспах, із знанням справи вникати в їх життя і подавати їм більше практичної допомоги в налагодженні партійно-політичної роботи, в умілому веденні господарства»⁶⁰. Багато колгоспів, цілі райони України покінчили з відставанням і збільшили виробництво сільськогосподарських продуктів, забезпечили значне поліпшення матеріального добробуту колгоспників. Про зростання досвідчених керівників колгоспного виробництва говорить той факт, що в лютому 1958 р. в числі інших звання Героя Соціалістичної Праці було присвоєно 23 секретарям сільських райкомів партії.

На XXII з'їзді КПРС відзначалось, що після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС партійні організації успішно розв'язали багато корінних питань розвитку сільського господарства, які вже справили, а далі справлятимуть ще більший вплив на комуністичне будівництво.

У зв'язку з новою обстановкою, що склалась у сільськогосподарському виробництві, особливо в результаті реорганізації МТС, виникла потреба змінити керівництво колгоспним виробництвом. Старі організаційні форми керівництва сільським господарством перестали відповідати насущним інтересам розвитку цієї важливої галузі народного господарства, стали стримувати зростання виробництва сільськогосподарських продуктів. «Райкоми партії і райвиконкоми,—говорив М. С. Хрущов,—багато зробили для перетворення в життя великих планів нашої партії. Але в нових, змінених умовах старі організаційні форми і методи керівництва вже не відповідають зростим завданням»⁶¹. У відповідності з рішеннями березневого (1962 р.) пленуму ЦК КПРС в областях, краях і республіках були створені територіальні виробничі колгоспно-радгоспні управління. На Україні було створено 190 управлінь, кожне з яких об'єднало від 55 до 70 колгоспів і радгоспів. До керівництва виробничих управлінь прийшли досвідчені кадри, які вросли в основному в районних партійних організаціях. В республіці 85 колишніх перших секретарів райкомів і міськкомів партії і 43 голови райвиконкомів затверджені начальниками виробничих управлінь. Кращі секретарі райкомів партії підібрані у виробничі управління парторгами обкомів партії⁶². Виробничим управлінням належить відіграти винятково важливу роль у поліпшенні керівництва сільським господарством, у загальнонародній боротьбі за збільшення виробництва зерна, м'яса, молока та інших сільськогосподарських продуктів.

С. М. СИРЦОВА

РОЗВИТОК ТВОРЧОЇ ІНІЦІАТИВИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РОКИ ТРЕТЬОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Після успішного виконання другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР наша країна вступила в смугу завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу

⁶⁰ «Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Советского Союза, 15—19 декабря 1958 года. Стенографический отчет», М., 1958, стор. 18.

⁶¹ М. С. Хрущов. Всесірно зміцнювати виробничі колгоспно-радгоспні управління, газ. «Радянська Україна», 1 липня 1962 р.

⁶² Н. В. Подгорный. Неустанно улучшать руководство сельским хозяйством, газ. «Правда», 8 липня 1962 р.

від соціалізму до комунізму. Вирішальну роль у здійсненні цього грандіозного завдання відіграло соціалістичне змагання, яке в роки третьої п'ятирічки збагатилося новими формами.

Рішення січневого (1939 р.) пленуму ЦК ВКП(б) про скликання XVIII з'їзду Комуністичної партії, який мав затвердити третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР, викликало могутнє піднесення політичної і трудової активності радянського народу. Колектив московського верстатобудівного заводу «Красный пролетарий» звернувся до всіх трудящих Москви і Московської області з закликом розгорнути соціалістичне змагання ім. XVIII з'їзду ВКП(б). Ініціативу заводу гаряче підтримали трудящі всієї країни, зокрема України. У це змагання включились робітники Харкова і Києва, шахтарі Донбасу, металурги Дніпропетровська і Запоріжжя. На численних зборах, що відбулися на підприємствах, виробничі колективи брали на себе зобов'язання зустріти XVIII з'їзд партії новими трудовими перемогами, виробничими подарунками. Колектив Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча, звертаючись до всіх робітників, службовців та інженерно-технічних працівників металургійних заводів України із закликом включитись у соціалістичне змагання на честь XVIII з'їзду ВКП(б), зобов'язався до 10 березня 1939 р. в подарунок з'їзду дати понад план 5 тис. т металу, а до 12 грудня виконати річний план⁶³. На передз'їздівську вахту стало 7 тис. робітників Дніпропетровського трубпрокатного заводу ім. Леніна⁶⁴. 900 стахановців і ударників Чистяківської шахти ім. Кісельова взяли зобов'язання щоденно виробляти не менше двох норм. Уже 28 січня велика група наваловибійників перевиконала виробничі завдання в два-три рази. Колектив шахти розгорнув боротьбу за дострокове завершення лютневого плану з тим, щоб у подарунок з'їзду дати понад план 3 тис. т вугілля⁶⁵. Взятє на себе зобов'язання шахтарі успішно виконали. Високими трудовими успіхами зустрічали XVIII з'їзд ВКП(б) багато колективів підприємств України.

У соціалістичному змаганні за гідну зустріч XVIII з'їзду партії визначних успіхів добилися також окремі робітники шахт і заводів. Так, машиніст врубової машини Чистяківської шахти № 9—43 І. Дяченко систематично перевиконував встановлені завдання в два-три рази. Його трудові досягнення були відзначені Наркоматом важкої промисловості СРСР⁶⁶. Велику виробничу перемогу здобув відомий новатор харківського машинобудівного заводу «Світло шахтаря» О. Страх, який постійно виконував норму по обточуванню шестерень для приводу ПК-19 більше як на 650%. 2 лютого він добився визначного успіху, виконавши за три години п'ять денних норм⁶⁷.

XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) розглянув і затвердив третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1938—1942 рр. З'їзд відзначив, що, незважаючи на швидкий розвиток промисловості і високі темпи зростання її продукції, рівень виробництва продукції на душу населення був все ще значно нижчий, ніж у найбільш розвинутих капіталістичних країнах. Тому, визначаючи основні завдання третьої п'ятирічки, з'їзд виходив з того, щоб в історично най-

⁶³ Газ. «Комуніст», 1 лютого 1939 р.

⁶⁴ Дніпропетровський обласний державний архів (далі -- ДОДА), ф. 2143, оп. 2, спр. 31, арк. 1.

⁶⁵ Газ. «Горняк» (орган Чистяківського міськкому КП(б)У і міськради), 30 січня 1939 р.

⁶⁶ Газ. «Горняк», 15 лютого 1939 р.

⁶⁷ Газ. «Харьковский рабочий» (орган Харківського міськкому КП(б)У і міськради), 4 лютого 1939 р.

коротший строк вирішити основне економічне завдання СРСР — наздогнати і випередити економічно США і найбільш розвинуті капіталістичні країни Європи.

Історичні рішення XVIII з'їзду ВКП(б) викликали нове політичне та трудове піднесення. Трудящі Радянського Союзу брали зобов'язання ще ширше розгорнути соціалістичне змагання, підвищувати продуктивність праці, зміцнювати трудову дисципліну. Зразу ж після з'їзду колектив московського верстатобудівного заводу «Красный пролетарий» закликав усіх трудящих країни організувати соціалістичне змагання ім. Третьої п'ятирічки. З усіх кінців країни почали надходити повідомлення про високі соціалістичні зобов'язання, що їх брали колективи підприємств. Так, передові робітники залізничного вузла Миколаїв⁶⁸, харківського машинобудівного заводу «Світло Шахтаря»⁶⁹ та інші взяли зобов'язання завершити річну програму за одинадцять місяців. Борючись за дострокове виконання п'ятирічки, залізничники Південно-Донецької залізниці викликали на соціалістичне змагання шахтарів комбінату «Донецьквугілля»⁷⁰.

На заклик робітників Москви палко відгукнулись і машинобудівники України, зокрема Харкова. 29 березня робітники, інженерно-технічні працівники і службовці машинобудівного заводу «Червоний Жовтень» зобов'язалися закінчити план другого року третьої п'ятирічки до 22-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, освоїти в 1939 р. ще чотири нових типи волочильних станів, підвищити продуктивність праці порівняно з 1938 р. на 21%, організувати на заводі 40 шкіл передових методів праці⁷¹. Аналогічні зобов'язання брали на себе трудящі багатьох підприємств України. Це свідчило, що прийнята XVIII з'їздом ВКП(б) програма соціалістичного будівництва — кровна справа мільйонів радянських трудівників.

Активно борючись за виконання взятих зобов'язань, робітники докладали героїчних зусиль до втілення в життя планів, накреслених з'їздом партії, дбали про поліпшення виробничих показників і підвищення продуктивності праці.

Величезних масштабів тоді набрало соціалістичне змагання. Однією з нових його форм став рух за багатостаттєве обслуговування сполучення професій, що охопило усі галузі промисловості, особливо машинобудівну. Рух багатостаттєвників у машинобудуванні виник у червні 1939 р. на Уральському заводі важкого машинобудування та Харківському верстатобудівному заводі. Багатостаттєве обслуговування і сполучення професій сприяло забезпеченню підприємств робочою силою, а також дальшому підвищенню продуктивності праці. Ініціатором багатостаттєвого обслуговування на Харківському верстатобудівному заводі виступив комуніст Ю. Костенко, який у червні того ж року почав працювати водночас на шести зуборізальних верстатах. Його ініціативу підхопили передовики виробництва інших цехів тт. Бредлер Назаров і Чаусов⁷². У середині жовтня на заводі вже налічувалося 122 верстати, що їх обслуговували багатостаттєвники⁷³.

Швидко зростала кількість багатостаттєвників на Харківському

⁶⁸ Газ. «Комуніст», 26 березня 1939 р.

⁶⁹ Газ. «Комуніст», 24 березня 1939 р.

⁷⁰ Газ. «Соціалістический Донбасс» (орган Донецького обласного і міського комітетів КП(б)У і облвиконкому та міськради), 27 березня 1939 р.

⁷¹ Газ. «Соціалістична Харківщина» (орган Харківського обласного і міського комітетів КП(б) України, облвиконкому та міськради), 30 березня 1939 р.

⁷² Газ. «Соціалістична Харківщина», 9 жовтня 1939 р.

⁷³ Газ. «Соціалістична Харківщина», 11 жовтня 1939 р.

тракторному заводі. Партійна організація тракторного цеху робила все необхідне, щоб перетворити рух багатOVERSTATників у масовий. 9 вересня 1939 р. партбюро скликало нараду передовиків виробництва, на якій було намічено важливі організаційно-технічні заходи, зокрема вирішено змінити розміщення 60 верстатів, удосконалити процес подачі деталей, запровадити ряд нових пристроїв.

На другій нараді, яка відбулася через місяць, було підведено перші підсумки роботи багатOVERSTATників. Тоді ж багато з них поділилися досвідом роботи, обговорили питання про прискорення реалізації раніше намічених заходів. Учасники наради вказували, що в жовтні цех може дати понад план 100 газогенераторних тракторів. Боротьбу за виконання цих зобов'язань очолила партійна організація. Агітатори проводили широку масову роз'яснювальну роботу серед виробничників. У цехах з'явилися лозунги біля верстатів — таблички з показниками роботи передовиків. Величезну роль у мобілізації робітників відіграла широка політінформація, в якій пропаганда питань поточної політики Комуністичної партії та Радянського уряду тісно перепліталася з розглядом виробничих завдань. Усе це сприяло зростанню рядів передовиків. З жовтня до грудня у тракторному цеху кількість багатOVERSTATників зросла більш як удвоє і становила 220 чоловік⁷⁴. На кінець листопада на заводі 432 робітники перейшли на обслуговування 1300 верстатів⁷⁵.

Великого поширення набрав рух багатOVERSTATників на підприємствах Одеси. Значних успіхів добилися токарі заводу ім. 10-річчя Жовтневої революції тт. Олейніков і Шкуренко. Працюючи на двох верстатах, вони більш ніж удвоє перевиконували встановлені завдання. У 1940 р. на 30 провідних підприємствах Одеси працювало 978 робітників-багатOVERSTATників⁷⁶.

Сполучення двох або кількох споріднених професій органічно виросло з багатOVERSTATного обслуговування. Передовий робітник, який перейшов на обслуговування різнотипних верстатів, мав освоїти кілька професій і підвищити технічний рівень. Цей рух швидко вийшов за межі машинобудівної промисловості і набув великого поширення на коксохімічних заводах, у вугільній промисловості та чорній металургії. Так, у мартенівському цеху № 1 Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова на всіх електрокранах було зайнято більше 20 помічників електромашиніста, робочий день яких завантажувався на 30%. За пропозицією одного з робітників у кожній зміні замість помічників ввели посаду запасного машиніста, який сполучав обов'язки мастильника. Завдяки цьому 13 помічників машиністів у 1940 р. було скорочено⁷⁷. Такі заходи здійснювалися і в інших цехах. Широкий розмах руху за багатоагрегатне обслуговування і сполучення професій у доменному цеху Донецького металургійного заводу дав можливість скоротити потребу в робочій силі більш як на 70 чоловік⁷⁸. На Дніпропетровському трубопрокатному заводі ім. Леніна в 1939 р. на багатOVERSTATне обслуговування перейшли 319 робітників, сполучали споріднені професії 166 чоловік. У мартенівському цеху багато робітників виконували одночасно функції чергового слюсаря і електрозварника, в маннесманіз-

⁷⁴ Газ. «Соціалістична Харківщина», 6 лютого 1940 р.

⁷⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 63, од. зб. 441, арк. 206.

⁷⁶ Там же, од. зб. 471, арк. 24.

⁷⁷ Газ. «Макеєвский рабочий» (орган Макіївського міського К(б)У і міськради), 6 січня 1940 р.

⁷⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 28 квітня 1940 р.

ському — професії першого і другого правильника редуційних станів⁷⁹. Широкий розмах соціалістичного змагання, постійне піклування партійної організації про розгортання руху за багатостаттне обслуговування і сполучення професій, вміла організація поширення передового досвіду сприяли тому, що завод завершив річний план достроково — 17 грудня 1939 р. — на 105%⁸⁰.

У швидкому зростанні руху багатостаттників і за сполучення споріднених професій важливу роль відігравали партійні організації. На всіх підприємствах комуністи показували зразки високопродуктивної праці. В центрі уваги партійної організації Нікопольського Південнотрубного металургійного заводу постійно перебували питання соціалістичного змагання і, особливо, руху багатостаттників. У січні 1940 р. на заводі було проведено партійно-технічну конференцію, яка накреслила ряд технічних і організаційних заходів, спрямованих на підвищення продуктивності праці, зниження собівартості і поліпшення якості продукції. Здійснення цих заходів дало заводу можливість виконати план 1940 р. по продуктивності праці на 106,4%. Для того, щоб активізувати соціалістичне змагання, на заводі було затверджено три Перехідних Червоних прапори, що вручались колективам, які добились визначних трудових успіхів. Щомісяця підбивалися підсумки змагання. Про його хід щоденно писала багатотиражка «Трубник». У кожному цеху вивішувались дошки соціалістичного змагання. На заводі було створено портретну галерею передовиків виробництва. На грудень 1940 р. змаганням було охоплено 85% загальної кількості робітників тоді як у січні — 60,5%⁸¹.

Багатостаттне обслуговування вимагало серйозного підвищення культурно-технічного рівня робітників й істотного поліпшення організації виробництва. Велике значення мали шести—восьмигодинні стахановські школи, в яких передові робітники ділилися досвідом роботи. Ознайомившись з стахановськими методами праці, робітники добивалися нових виробничих успіхів. У ремонтному цеху заводу «Комунар» слухачі стахановської школи почали виконувати норму на 140—150%⁸². У лютому 1940 р. на заводі налічувалось 135 робітників, які обслуговували 284 верстати⁸³.

Активно поповнювали ряди багатостаттників і включалися в рух за оволодіння спорідненими професіями комсомольці. В 1940 р. на підприємствах Запоріжжя вже налічувалося 214 комсомольців-багатостаттників, 166 молодих робітників працювали за двома і більше професіями⁸⁴.

У період третьої п'ятирічки творча ініціатива робітничого класу викликала до життя і таку нову форму соціалістичного змагання, як рух швидкісників. Зачинателями його були металурги Донбасу. З ініціативи робітників мартенівського цеху № 2 Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча, палко підтриманої зльотом передовиків заводу, в липні 1940 р. почалось всесоюзне змагання металургів⁸⁵. У ході цього змагання і народилась нова форма організації соціалістичної праці — швидкісні методи сталеваріння. 18 липня сталевар печі № 3 мартенів

⁷⁹ ДОДА, ф. 2143, оп. 2, спр. 31, арк. 75—76.

⁸⁰ Там же, арк. 2.

⁸¹ Там же, ф. 2493, оп. 3, спр. 1, арк. II.

⁸² Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 157, од. зб. 1796, зв. 85 арк. 13—14.

⁸³ Там же, арк. 3.

⁸⁴ Там же, од. зб. 1646, зв. 85, арк. 36.

⁸⁵ Газ. «Ильичевец» (орган парткому, завкому і управління заводу ім. Ілліча) 26 червня 1940 р.

ського цеху Макіївського металургійного заводу ім. Кірова П. Локсієнко дав першу швидкісну плавку⁸⁶. Працюючи швидкісними методами, спростовуючи застарілі розрахунки технічних потужностей мартенівських печей, П. Локсієнко показав, що найраціональніше використання потужностей мартенівських печей відкриває широкі перспективи для збільшення виробництва металу. На основі його досвіду на металургійних підприємствах Донбасу розгорнулася боротьба за плавку металу швидкісними методами. У перші тижні всесоюзного змагання металургів першість завоював сталевар Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча Г. Шкарабура. На мартенівській печі № 9 він добився середнього знімання сталі з кожного квадратного метра поду печі 10,84 т при зобов'язанні — 10,5 т. 20 серпня комуніст-сталевар А. Бугаєв на печі № 1 дав плавку за 6 год. 50 хв., знявши з кожного квадратного метра поду печі по 15,4 т сталі⁸⁷. 23 вересня сталевари найпотужнішої мартенівської печі № 5 Маріупольського металургійного заводу «Азовсталь» тт. Бочаров і Мазалов дали швидкісну плавку вагою 470 т за 15 год. 30 хв. замість 17—18 год. за планом⁸⁸.

16 жовтня на Макіївському заводі ім. Кірова відбулася обласна нарада швидкісників-мартенівців, де виступили з найважливіших проблем сталеваріння і поділились передовим досвідом кращі сталевари Донбасу: начальник мартенівського цеху № 7 С. Сапіро, сталевари П. Локсієнко і В. Карпачов, сталевар Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча Г. Шкарабура, сталевар Донецького металургійного заводу Л. Бубнов та ін.⁸⁹ Нарада звернулася до всіх сталеварів з закликком ширше і сміливіше впроваджувати швидкісні методи сталеваріння.

Завдяки творчій ініціативі передових робітників рух сталеварів-швидкісників безперервно розвивався і збагачувався. Так, кадровий металург-сталевар Донецького металургійного заводу Л. Бубнов вніс пропозицію про випуск швидкісних плавок на замовлення, тобто точно відповідно до хімічного складу, необхідного замовнику. Всі 190 плавок, зварених за вересень — жовтень, Л. Бубнов випустив строго за замовленням. Таких високих показників було досягнуто завдяки правильному веденню технологічного процесу, чіткій організації роботи пічкових бригад і допоміжних дільниць, економії часу на всіх операціях і старанному догляду за печами⁹⁰. Його приклад наслідували інші металурги. В результаті цього кількість плавок, випущених на замовлення мартенівським цехом, зросла з 69% у серпні до 95% у листопаді 1940 р.

Партійні організації надавали великого значення поширенню швидкісних методів сталеваріння. У грудні 1940 р. заводський партійний комітет Донецького металургійного заводу обговорив питання про виконання плану за замовленнями мартенівським цехом. Комітет запропонував адміністрації організувати школу по вивченню технологічних інструкцій і передового досвіду новаторів виробництва, насамперед Л. Бубнова, для майстрів, сталеварів, канавників. Комуністи цеху розгорнули масову роботу в колективі за впровадження передової технології⁹¹. Тоді ж Донецький обком КП(б)У прийняв рішення про попу-

⁸⁶ Газ. «Социалистический Донбасс», 11 серпня 1940 р.

⁸⁷ Газ. «Социалистический Донбасс», 23 серпня 1940 р.

⁸⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 25 вересня 1940 р.

⁸⁹ Газ. «Социалистический Донбасс», 17 жовтня 1940 р.

⁹⁰ Газ. «За металл» (орган парткому, завкому і дирекції Орджонікідзевського металургійного заводу), 11 грудня 1940 р.

⁹¹ Газ. «Металлург», 8 грудня 1940 р.

ляризацію досягнень Л. Бубнова⁹². Почин передового сталевара знайшов широку підтримку на металургійних заводах України.

Партійні організації металургійних заводів України глибоко вникали в усі питання виробництва, правильно поєднували політико-виховну і господарську діяльність. Так, на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського партійний комітет провів конференцію з питань поліпшення техніко-економічних показників. Ця конференція відіграла важливу роль у поліпшенні виробничої діяльності заводу. На заводі ім. Карла Лібкнехта на спеціально організованому для керівного складу підприємства семінарі було обговорено заходи по піднесенню економіки і технології виробництва⁹³.

Велика організаційна і політико-виховна робота партійних організацій, впровадження нової техніки і передової технології, а також могутнє піднесення соціалістичного змагання і стахановського руху, поширення швидкісних методів праці сприяли подоланню відставання металургійної промисловості, на що вказувалось у рішеннях ЦК ВКП(б) (9 листопада 1939 р.) та ЦК ВКП(б) і РНК СРСР (2 червня 1940 р.). У березні 1940 р. VII Донецька міська партійна конференція вказувала на велике відставання Донецького металургійного заводу⁹⁴, а в кінці 1940 р. завод вийшов у передові підприємства. У I кварталі 1940 р. продуктивність праці на Дніпропетровському заводі ім. Петровського становила лише близько 78% запланованої, а в жовтні вона вже досягла 111%⁹⁵. Крім того, на заводі у другій половині 1940 р. було зекономлено тисячі тонн залізної руди, коксу і вапняку. Собівартість продукції на цьому самому заводі різко знизилась у порівнянні з плановою, особливо по мартенівському і бесімерівському чавуну⁹⁶. В цілому по країні на кінець 1940 р. чорна металургія досягла середньодобової виплавки чавуну 46—47 тис. т проти 40 тис. т в кінці 1937 р. і по сталі 58—59 тис. т проти 50—51 тис. т⁹⁷. У другій половині 1940 р. металургійна промисловість СРСР, у тому числі й України, добилася великих успіхів у виконанні виробничих планів.

Могутнім поштовхом для дальшого піднесення соціалістичного змагання була підготовка до XVIII Всесоюзної партійної конференції. На підприємствах України широко розгорнувся рух за перегляд взятих соціалістичних зобов'язань і значного їх підвищення, за використання всіх можливостей у боротьбі за виконання і перевиконання виробничих планів. Велику роль у розгортанні соціалістичного змагання на честь XVIII Всесоюзної партійної конференції відіграли колективи підприємств Запоріжжя. Відразу ж після опублікування повідомлення про скликання конференції колектив заводу «Дніпроспецсталь» виступив із зверненням до всіх робітників і спеціалістів підприємств Запоріжжя і області організувати соціалістичне змагання ім. XVIII Всесоюзної партійної конференції. Дніпроспецсталівці взяли зобов'язання виконати завдання четвертого кварталу 1940 р. по виплавці сталі до 25 грудня і дати понад план 3 тис. т електросталі, а по готовому прокату — до 26 грудня і випустити понад план 2 тис. т готового прокату. Партійна організація доклала багато зусиль для мобілізації колективу на виконання зобов'язань. На вирішальні ділянки виробництва

⁹² Газ. «За металл», 11 грудня 1940 р.

⁹³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 627, арк. 9—10.

⁹⁴ Там же, оп. 70, од. зб. 538, арк. 12.

⁹⁵ Там же, оп. 63, од. зб. 627, арк. 11.

⁹⁶ Там же, арк. 12.

⁹⁷ «Резолюции XVIII всесоюзной конференции ВКП(б)», М., 1941, стор. 17.

були послані комуністи, які своїм прикладом запалювали робітників на самовіддану працю. Особливо відзначилися виробничими успіхами сталевари тт. Зайченко, Морусько, Ковченко, Терещенко, Зайцев та ін. Їх передовий досвід став здобутком усього колективу. Це сприяло зростанню рядів стахановців. Завдяки широко розгорнутому соціалістичному змаганню взяті зобов'язання дніпропецсталівці виконали достроково⁹⁸. Їх звернення палко підтримали робітники та інженерно-технічні працівники інших металургійних і машинобудівних підприємств України.

У лютому 1941 р., ставши на трудову вахту на честь XVIII Всесоюзної партконференції, значних досягнень добився ініціатор швидкісного буріння в гірничорудній промисловості криворізький гірник О. Семиволос, який виконав завдання на 2432%, а до 8 березня 1941 р. завершив за 42 робочих дні восьмимісячний план⁹⁹.

Піднесенням соціалістичного змагання зустрічали трудящі України п'яти роковини стахановського руху. Колектив шахти «Центральна-Ірміно» — батьківщини стахановського руху — звернувся до всіх трудящих з закликом переглянути соціалістичні зобов'язання і виявити додаткові резерви. Палко відгукнулись на цей заклик гірники, металурги, машинобудівники, залізничники, працівники всіх галузей народного господарства. Сотні підприємств ділом відповідали на звернення ірмінців і достроково виконали восьми- і дев'ятимісячні плани 1940 р.¹⁰⁰ 32 шахти комбінату «Луганськвугілля» видали нагора понад план кілька десятків тис. т вугілля. 31 серпня достроково виконав дев'ятимісячне завдання колектив шахти № 6 тресту «Донбасантрацит», знизивши собівартість тонни вугілля на 2 крб. 50 коп. у порівнянні з планом. Високою продуктивністю праці зустрічали річницю стахановського руху вибійники шахти № 1-біс «Криворіжжя» тресту «Сергівугілля». 31 серпня тов. Ключев вирубував вибійним молотком 72 кв м забою, виконавши норму на 1014%, вибійник тов. Кугатов вирубував 69,6 кв м забою, давши 710% норми¹⁰¹.

Піднесення соціалістичного змагання сприяло дальшому поширенню швидкісних методів праці в залізорудній і вугільній промисловості. Впроваджуючи швидкісні методи очистки забою, стахановці добивались високої продуктивності праці. 10 вересня на шахті № 5—6 ім. Калініна тресту «Куйбишеввугілля» вибійник А. Биков методом швидкісної очистки забою дав 62 т вугілля і виконав змінну норму на 887%¹⁰². 16 вересня наваловибійник шахти «Червона зірка» тресту «Чистяківантрацит» Д. Сергеев відбив і відвантажив за зміну 130 т вугілля при нормі 15,8 т¹⁰³. 17 вересня на шахті № 4 «Червоний Жовтень» тресту «Орджонікідзевугілля» вибійник І. Ярош вирубував за зміну 135 т вугілля, виконавши норму на 1313%¹⁰⁴.

Поширенню швидкісних методів праці у вугільній промисловості сприяла організація робіт за графіком циклічності. Її ініціаторами виступили передові шахти Донбасу — № 18 тресту «Сніжнянантрацит» і № 226-біс тресту «Кіроввугілля». Ще в 1938 р. начальник третьої дільниці шахти № 18 тресту «Сніжнянантрацит» комуніст І. Шашацький добився організації всього комплексу робіт — зарубки, буріння, від-

⁹⁸ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 157, од. зб. 1920, зв. 94, арк. 3, 5.

⁹⁹ «Нариси розвитку народного господарства УРСР», К., 1949, стор. 430.

¹⁰⁰ Газ. «Комуніст», 31 серпня 1940 р.

¹⁰¹ Там же.

¹⁰² Газ. «Социалистический Донбасс», 14 вересня 1940 р.

¹⁰³ Газ. «Социалистический Донбасс», 17 вересня 1940 р.

¹⁰⁴ Газ. «Социалистический Донбасс», 18 вересня 1940 р.

бійки, навалки, кріплення, проходження штреків, ремонту механізмів— за продуманим, чітким графіком. Подібним способом була організована робота і на другій дільниці шахти № 226 тресту «Кіроввугілля», керуваній Н. Гвоздирьковим. Однак у 1938—1939 рр. графік циклічності не був вирішальним і головним методом організації видобутку вугілля на шахтах Донбасу, що негативно позначилося на виконанні плану вуглевидобутку в 1939 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР у постанові про роботу вугільної промисловості Донбасу (31 березня 1940 р.), дали глибокий аналіз причин відставання шахт Донбасу, закликали всіх робітників ширше розгорнути соціалістичне змагання, застосовувати передові методи праці.

Перебудовуючи роботу відповідно до рішень Комуністичної партії та Радянського уряду, шахтарі Донбасу добилися значних успіхів. 29 січня група передових врубмашиністів шахти № 18 тресту «Сніжнянантрацит»: депутат Верховної Ради Української РСР М. Кретов, шахтарі А. Гура, Н. Кузьмін, С. Капачинський, А. Сидорчук та ін. звернулися до всіх машиністів врубових машин Донбасу з закликом розпочати похід за 10 тис. т вугілля на кожен врубову машину. У зверненні підкреслювалась необхідність здійснення максимальної кількості циклів, як найважливішого завдання гірників. Ініціативу сніжнянських врубмашиністів палко підтримали всі гірники Донбасу. У порівнянні з травнем 1938 р. середньодобовий видобуток вугілля у тому ж місяці 1940 р. зріс на шахтах комбінату «Донецьквугілля» більш як на 12 000 т¹⁰⁵. Особливо значних результатів добилися шахтарі Донбасу в соціалістичному змаганні на честь XVIII Всесоюзної партійної конференції. В 1940 р. план по видобутку вугілля достроково виконали шість трестів і 80 шахт комбінату «Донецьквугілля». А середньодобовий видобуток у грудні 1940 р. (у порівнянні з січнем) зріс по комбінату в цілому на 19,3%. Трест «Радянськвугілля» в грудні збільшив видобуток вугілля в порівнянні з січнем на 37%, трест «Чистяківантрацит» — на 30%¹⁰⁶. У 1940 р. шахтарі України дали 83,8 млн. т вугілля, що становить 13% приросту в порівнянні з 1939 р.¹⁰⁷ Це був найбільший приріст за роки третьої п'ятирічки.

Впровадження графіка циклічності, широкий розмах соціалістичного змагання сприяли тому, що вся вугільна промисловість Донбасу виконала план першого кварталу 1941 р. Звання кращої шахти країни було присвоєно шахті № 18 тресту «Сніжнянантрацит». Їй було передано також Перехідний Червоний прапор газети «Правда» і Наркомату вугільної промисловості¹⁰⁸.

Керуючись вказівками Комуністичної партії, профспілки України приділяли значну увагу питанням організації і керівництва соціалістичним змаганням. У рішенні VIII пленуму ВЦРПС (квітень 1939 р.) підкреслювалось, що найбільші успіхи у соціалістичному змаганні досягаються там, де «профспілкові організації розгортають соціалістичне змагання, починаючи з профорга, там, де профгрупорг є заступником змагання, його організатором і вожаком»¹⁰⁹. Значних успіхів у керівництві соціалістичним змаганням добилася профспілкова організація шахти № 18 тресту «Сніжнянантрацит». Тут кожного місяця підбивалися підсумки змагання, переможців нагороджували преміями, почес-

¹⁰⁵ Газ. «Социалистический Донбасс», 12 травня 1940 р.

¹⁰⁶ Газ. «Социалистический Донбасс», 31 грудня 1940 р.

¹⁰⁷ «Народное хозяйство СССР, Статистический сборник», М., 1956, стор. 68.

¹⁰⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 25 квітня 1941 р.

¹⁰⁹ «XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет», М., 1939, стор. 158.

ними грамотами, вручали їм перехідні червоні прапори. Завдяки великій організаторській і масово-роз'яснювальній роботі, що її проводив дільничний профспілковий комітет лави № 3-біс у 1941 р., за добу тут робили 35 циклів¹¹⁰. Значну роль відіграла в поширенні методів швидкісного сталеваріння і, зокрема, досвіду новатора виробництва Л. Бубнова профспілкова організація Донецького металургійного заводу¹¹¹.

Значно підвищилась і виробнича активність комсомольських організацій. Під керівництвом партійних організацій вони виступали ініціаторами нових форм соціалістичного змагання, мобілізували робітничу молодь на дальше піднесення продуктивності праці, випуск надпланової продукції, економію державних коштів, металу і палива. Комсомольська організація Харківського тракторного заводу взяла зобов'язання до XX річниці ВЛКСМ випустити понад план 73 трактори. Це зобов'язання було з честю виконано: комсомольці ХТЗ дали країні 74 надпланових трактори¹¹². Серед харківських комсомольців особливо відзначились молоді стахановці тт. Старустов (ХТЗ), який систематично виконував норму на 400%, Раєнко (верстатобудівний завод), який виконував норму на 350--400%, і багато інших¹¹³.

З метою дальшого підвищення продуктивності праці комсомольські організації підприємств важкої промисловості України невтомно боролись за мобілізацію усіх внутрізаводських резервів. Так, комсомольці Миколаївського суднобудівного заводу створили чотири ініціативні групи під керівництвом молодих інженерів, які поставили перед собою завдання максимально скоротити витрати електроенергії, поліпшити порядок збереження інструменту, мобілізувати всі резерви на збільшення випуску продукції. Тільки в одному котельному цеху ініціативні групи виявили невикористаних деталей на суму понад 100 тис. крб.¹¹⁴ Багато уваги комсомольські організації приділяли питанням дальшої механізації виробничих процесів. З ініціативи новатора виробництва комсомольця Ю. Червинського в усіх цехах заводу «Запоріжсталь» розгорнулась боротьба за механізацію трудомістких процесів. На стані № 550 в результаті удосконалення окремих процесів від важкої праці було вивільнено 15 робітників. Подібні вдосконалення впроваджувались на станах «360» і «280». За проявлену ініціативу в механізації трудомістких процесів Ю. Червинського було нагороджено значком «Відмінник соціалістичного змагання чорної металургії»¹¹⁵.

Героїчна боротьба робітничого класу за перемогу соціалізму в СРСР, загальне піднесення політичної і трудової активності трудящих були важливими факторами, які зумовили дальше зміцнення радянської економіки, розвитку соціалістичної державності. Однак успішному будівництву соціалізму, широкому розгортанню партійної і радянської демократії перешкоджав культ особи Сталіна, значною мірою затримуючи розвиток політичної і виробничої активності трудящих у роки третьої п'ятирічки, негативно позначаючись на діяльності найбільш масової організації робітничого класу— профспілок. На XVIII Всесоюзній партійній конференції (лютий 1941 р.) М. М. Шверник вказував, що профспілки переживали в той період своєрідну кризу. З'їзди профспілок протягом другої і третьої п'ятирічок не скликалися. У керівних

¹¹⁰ Н. Шверник. О работе профсоюзов в связи с решениями XVIII съезда ВКП(б), М., 1939, стор. 87.

¹¹¹ Журн. «В помощь фабрично-заводским и местным комитетам», 1941, № 7, стор. 28—32.

¹¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 398, арк. 43.

¹¹³ Там же, арк. 44.

¹¹⁴ Там же, од. зб. 646, арк. 89.

¹¹⁵ Газ. «За металл», 5 листопада 1939 р.

органах профспілок дуже поширеною була кооптація. В складі ЦК профспілок були лише окремі робітники, обрані звичайним демократичним шляхом. Культурно-масова і політико-виховна робота в ряді профспілкових організацій була занедбана. Профспілки не приділяли необхідної уваги питанням організації соціалістичного змагання, дальшого розвитку руху новаторів. Проте шкідливі наслідки культу особи не змогли зупинити розвиток радянського суспільства, а тим більше змінити природу радянського ладу. Робітничий клас, як і весь радянський народ, безмежно вірив Комуністичній партії, втілював у життя накреслені нею плани, самовіддано боровся за досягнення нових успіхів у соціалістичному будівництві, зміцненні економічної і оборонної могутності Радянської держави. Велику роль у досягненні всіх цих успіхів у розвитку промисловості і транспорту відіграло піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу.

З історії дружніх зв'язків слов'янських народів

П. С. СОХАНЬ

РЕВОЛЮЦІЙНІ БОЛГАРСЬКО-РОСІЙСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

(1907—1914 рр.)

В історії визвольної боротьби народів Росії і Болгарії велике значення мали революційні зв'язки трудящих цих країн, особливо російських і болгарських марксистів. Завдяки близькості мови, культури, спільності революційно-визвольних традицій братніх народів зв'язки досягли особливо широкого розвитку і відіграли важливу роль у їх визвольній боротьбі. Напередодні першої світової війни революційні зв'язки російського і болгарського народів значно розширилися. Після російської революції 1905—1907 рр. до початку першої світової війни були встановлені і успішно розвивалися особисті контакти між більшовиками на чолі з В. І. Ленінінм і видатними керівниками болгарських тісняків. Це сприяло дальшому зближенню тісняків з більшовиками.

На Штутгартському конгресі II Інтернаціоналу (серпень 1907 р.) керівники болгарських тісняків Г. Кіркков, В. Коларов і Х. Кабакчієв ще особисто не познайомилися з В. І. Ленінінм, але тут вони вперше слухали його численні виступи і підтримали поправку, запропоновану В. І. Ленінінм та Розою Люксембург до резолюції Августа Бебеля з найважливішого питання порядку денного — про боротьбу з мілітаризмом. На Копенгагенському конгресі (1910 р.) керівники партії тісних соціалістів Д. Благоев, Г. Кіркков, В. Коларов і Х. Кабакчієв особисто познайомилися з Володимиром Іллічем і мали з ним бесіду. З ініціативи В. І. Леніна після конгресу було скликано нараду соціалістів, які стояли на революційних позиціях. На ній були присутні і керівники болгарських тісняків. Під час цієї дружньої зустрічі Г. Кіркков написав своїй дружині і бойовому соратнику по партії Тіні Кіркковій лист про роботу конгресу, який разом з групою делегатів-марксистів підписав і В. І. Ленінін¹.

Після Копенгагенського конгресу встановлюється систематичне листування між центральними органами більшовиків і тісняків та особисто між В. І. Ленінінм та Д. Благоевим. Поряд з цим було запроваджено нову форму зв'язків — взаємний обмін резолюціями з окремих питань революційної тактики. Про це свідчить резолюція «Проти реакційного панславізму», ухвалена XVII конгресом Болгарської соціал-демократичної робітничої партії і опублікована у газеті «Соціал-демократ» від 12(30) вересня 1910 р.² У підзаголовку до тексту резолюції вказувалося, що її переслано Центральним Комітетом Соціал-демократичної робітничої партії Болгарії. Цю резолюцію було ухвалено на знак протесту проти реакційного панславістського з'їзду, скликаного з ініціативи російського царизму у Софії.

31 вересня 1910 р. Д. Благоев написав листа до центрального органу РСДРП — газети «Соціал-демократ» з проханням опублікувати його статтю проти Троцького, який виступив з нападками на тісняків³. На засіданні редакції газети 7 листопада 1910 р. В. І. Ленінін рішуче наполягав на вміщенні статті Д. Благоева⁴. Всупереч опору

¹ В. І. Ленінін. Полное собрание сочинений, т. 19, стор. 617.

² «БКП в резолюції и решения на конгресите конференциите и пленумите на ЦК 1891—1918», т. I, Софія, 1957, стор. 256.

³ Димитър Благоев. Съчинения, т. 14, стор. 170—171.

⁴ В. І. Ленінін. Полное собрание сочинений, т. 19, стор. 621

меншовиків та примиренців із складу редакції В. І. Ленін домігся того, що у № 19—20 газети «Социал-демократ» від 13(26) січня було опубліковано статтю Д. Благоєва «Соціалізм на Балканах (з приводу статті Троцького)». В ній Д. Благоєв дав рішучу відсіч нападкам Троцького на тісняків, яких він звинувачував у «політичному самообмеженні», «організаційному затворництві» і т. ін. Д. Благоєв гнівно засудив дії Троцького, спрямовані на безпринципне об'єднання всіх соціалістичних фракцій у міжнародному масштабі, яке, за словами Д. Благоєва, тільки заподіяло б велику шкоду робітничому класу і деморалізувало б його ряди. Погляди Троцького, як довів Д. Благоєв, виражали інтереси болгарських та міжнародних опортуністів⁵. Отже, керовані Д. Благоєвим болгарські тісняки були солідарними з більшовиками у боротьбі з троцькізмом. Більшовики на чолі з В. І. Леніном підтримали висунутий тісняками лозунг боротьби за Балканську федеративну республіку, зокрема у відозві ЦК РСДРП «До всіх громадян Росії (З приводу балканської війни)», опублікованій у спеціальному додатку до газети «Социал-демократ» від 5 (18) листопада 1912 р.

Протягом усього періоду 1910—1914 рр. у більшовицьких газетах «Звезда», «Социал-демократ», «Правда» докладно висвітлювалися події у Болгарії і підтримувалася інтернаціоналістська позиція болгарських тісняків. В. І. Ленін написав ряд статей, присвячених подіям на Балканах⁶, в яких розкрив причини та історичне значення балканських війн і дав глибокий аналіз і оцінку тактики тісняків у період цих війн. В. І. Ленін цінив досвід тісняків у проведених братаннях солдатів на фронтах і згодом використав його, опрацьовуючи тактику більшовиків у період першої світової війни⁷. В свою чергу у центральному органі болгарських тісняків — газеті «Работнически вестник» — широко висвітлювалися події у Росії і тактика російських соціал-демократів з окремих питань революційної боротьби^{7а}.

Важливу роль у зміцненні зв'язків між більшовиками і тісняками відіграла діяльність В. І. Леніна у Міжнародному соціалістичному бюро, в якому був також і представник від тісняків. Виступив В. І. Ленін на засіданнях МСБ з різних питань тактики пролетарської боротьби, його рішуча боротьба проти опортунізму лідерів II Інтернаціоналу не тільки давали можливість тіснякам краще усвідомити тактику більшовиків, а й допомагали їм самим зайняти вірну позицію з ряду питань.

Однією з важливих форм здійснення зв'язків між більшовиками і тісняками була безпосередня участь болгарських соціалістів у російському революційному русі і більшовиків — у болгарському. Особливо розширилися ці зв'язки після російської революції 1905—1907 рр., яка великий вплив мала на болгарських трудящих. Їх кращі представники прагнули приїхати у Росію, щоб разом з російськими братами взяти участь у революційній боротьбі. Багато болгарів, які вчилися або шукали роботи в Росії, познайомившись з російськими революціонерами, брали участь у їх боротьбі. З іншого боку, певна частина російських революціонерів після поразки революції у зв'язку з засиллям реакції змушена була емігрувати. Багато з них були сердечно, дружньо зустрінуті в Болгарії. Про це неодноразово доповідав департаменту поліції начальник російської агентури на Балканському півострові. В листопаді 1913 р. він писав: «Досить російському революціонеру довести у Болгарії свою причетність до російських революційних організацій, щоб на нього дивилися як на мученика і швидко підшукати б для забезпечення існування заняття аж до місць на державній службі»⁸. Між Болгарією і Росією, особливо по маршруту Одеса — Варна, відбувався великий рух населення. Так, за 1908 р. через одеський порт з Болгарії прибуло до Росії 2817 чоловік і виїхав до Болгарії 1931 чоловік⁹ — більше, ніж у будь-яку іншу державу. Тільки до Одеси у 1909 р. на постійне проживання прибуло 417 чоловік болгарських підданих, а в 1910 р. — 345 чоловік¹⁰. Більшість з них були горьдники, які відробляли сезон і поверталися до Болгарії, але багато йшли робітниками на заводи і фабрики або залишалися горьдниками на більш тривалій строк. Часто вони за дорученням болгарських і російських соціалістів перевозили за кордон революційну літературу, а окремі безпосередньо включалися у революційну діяльність у Росії. Ветеран революційного руху у Росії Г. І. Сапельников (Одеса) згадує, що одеські більшовики після революції 1905—1907 рр. з допомогою болгар-горьдників організували свою нелегальну друкарню,

⁵ Газ. «Социал-демократ», 13 січня 1911 р.

⁶ «Соціальне значення сербсько-болгарських перемог», «Азартна гра», «Балканські народи і європейська дипломатія», «Новий розділ всесвітньої історії», «Балканська війна і буржуазний шовінізм» та ін.

⁷ Ленинский сборник XIV, 1930, стор. 118.

^{7а} Це докладно висвітлено в працях А. Шнітмана. «Из истории русско-болгарских марксистских связей в 1910—1912 гг.», Мурманск, 1962; його ж. «Большевистская газета «Правда» и болгарское рабочее движение (1912—1914 гг.)», Мурманск, 1962.

⁸ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР); ф. 268, оп. 1, спр. 853, арк. 106 зв.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2423, арк. 3.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 421, арк. 1—270; спр. 422, арк. 1—211; спр. 632, арк. 1—311; спр. 633, арк. 1—150. (Підрахунки зроблені нами.— П. С.).

яка успішно працювала¹¹. Київське жандармське управління 7 січня 1909 р. заарештувало і ув'язнило до Лук'янівської тюрми члена Подільського районного комітету РСДРП м. Києва болгарського підданого Г. Семенарова¹².

Часто болгари допомагали російським соціалістам діставати паспорти для поїздки за кордон. В одному з перехоплених агентурним шляхом листів невідомий автор рекомєндує адресату в Ананьєві звернутися з питанням про поїздку за кордон до болгарина Дмитра, який живе по Мало-Арнаутській вулиці у готелі Мірбаха і займається доставкою для російських політемігрантів паспортів для поїздки за кордон¹³.

Соціалісти, що приїжджали з Болгарії, привозили революційну літературу і знайомили російських марксистів з становищем у їх країні та в соціал-демократичній партії. Так, якийсь Яша писав 21 липня 1909 р. з Одеси у Петербург своєму товаришу: «Коли в Одесі були болгарські хлопці, мені доводилося багато розмовляти з ними... Вони познайомили мене досить докладно з історією їхньої с.-д. та з різними течіями. Історія болгарської с.-д. дуже повчальна, я записав, а коли оброблю і дещо одержу, то вам надішлю»¹⁴.

Велику роль у здійсненні революційних зв'язків болгарської і російської молоді зіграли болгарські студенти, що навчалися в учбових закладах Росії і України, а також у Швейцарії і Парижі. У 1907 р. в Женеві і Берні з болгарських студентів і політичних емігрантів було створено дві тісносоціалістичні групи, що підтримували постійний контакт з В. І. Леніним та іншими більшовиками. Керівник цієї групи Ал. Атанасов (закатований фашистською поліцією в 1925 р. у Болгарії) і члени групи Георгій Ніколов, Іван Чонос та інші мали постійний пропуск до клубу російських більшовиків, слухали та записували виступи В. І. Леніна, Г. В. Плеханова і регулярно інформували ЦК партії тісних соціалістів про життя і діяльність російських політемігрантів і про теоретичні суперечки між В. І. Леніним і Г. В. Плехановим¹⁵.

Багато болгарських студентів, що навчалися у Росії, були знайомі з російськими соціал-демократами. Під час канікул вони відвозили з Росії на батьківщину революційну марксистську літературу і натомість привозили нелегальні видання з Болгарії¹⁶. Окремі студенти безпосередньо брали участь у революційній боротьбі. Так, 9 березня 1909 р. разом з групою студентів Новоросійського університету був заарештований болгарин Нікола Атанасов за висловлення протесту проти засудження прогресивних професорів Занчевського та Васьковського¹⁷.

Яскравою сторінкою в історії російсько-болгарських революційних зв'язків є революційна діяльність болгарських соціалістів Стояна Джорова і Ніколи Димитрова (брата Георгія Димитрова) в Одеській партійній організації у 1908—1910 рр. Під впливом свого старшого брата Георгія Нікола Димитров ще у Болгарії брав активну участь у революційній діяльності. Революція 1905—1907 рр. викликала у Ніколи Димитрова гаряче бажання приїхати до Росії і взяти участь у боротьбі російського пролетаріату. До Одеси він приїхав десь у серпні—вересні 1908 р. і влаштувався палітурником в одну з друкарень¹⁸⁻¹⁹. Він познайомився з російськими більшовиками і своїм співвітчизником Стояном Джоровим, вступив до більшовицької організації і брав активну участь у її роботі. Стоян Джоров був членом болгарської партії тісних соціалістів з 1903 р. У 1907 р. виїхав з Болгарії, деякий час перебував у Олександрії, потім — у Баку. В травні 1908 р. прибув до Одеси²⁰.

Незважаючи на розгул реакції після поразки революції 1905—1907 рр., Одеська партійна організація продовжувала активну діяльність. Однак влітку 1908 р. весь її керівний склад заарештували і ув'язнили. Районні організації та групи були розгромлені. Кореспондент більшовицької газети «Пролетарий» повідомляв у лютому 1909 р. про становище в Одеській парторганізації: «Умови для роботи небагато важ-

¹¹ Особистий лист Г. І. Сапельнікова автору. Г. І. Сапельніков — учасник трьох революцій, нині персональний пенсіонер, живе в Одесі. В 1956 р. нагороджений орденом Леніна.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 2468, арк. 7, 75—76; спр. 2469, арк. 11, 22, 23, 28.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 8, арк. 12.

¹⁴ Центральний державний історичний архів СРСР у Москві, (далі — ЦДІАМ), ф. ДП, 7 д-во, 1909, спр. 5, ч. 73, арк. 64.

¹⁵ И. Самуилов. Врзките между болшевиките и партията на тесните социалисти в периода 1905—1915 г. «Известия на Виста партийна школа «Станке Димитров» при ЦК на БКП. Отдел история, т. 12, София, 1961, стор. 203; «Воспоминания болгарских товарищей о Ленине», М., 1958, стор. 5—10.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 238, оп. 1, спр. 460, арк. 301—302, 309; спр. 616, арк. 250—251.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2351, арк. 20, 136, 164; ф. 268, оп. 1, спр. 300, арк. 347—348, 364—365.

¹⁸⁻¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 485, арк. 97; ЦДІАМ. ф. ДП, 7 д-во, 1910, спр. 194, арк. 89.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 487, арк. 256.

кі»²¹. Тільки за 1908 р. в одній Одесі за революційну діяльність було засуджено до смертної кари 52 чоловіки²². Незважаючи на розгул реакції і терор, болгарські революціонери Стоян Джоров і Нікола Димитров разом з видатним діячем більшовицької партії В. В. Воровським, робітниками-більшовиками Д. Байковським та іншими взяли діяльну участь у відбудові розгромленої поліцією Одеської більшовицької організації РСДРП. Вони безпосередньо працювали над відновленням у робітничих районах міста Переспської та Дальницької районних організацій РСДРП. Під безпосереднім керівництвом С. Джорова (в організації «Жорж») і Н. Димитрова («Микола Болгарський») було створено марксистські гуртки на канатній фабриці Крахмальникова, на фабриці шпалер братів Тарнопал та ін.²³. В цих гуртках систематично вивчали програму РСДРП і марксистську літературу.

На зборах партійних груп С. Джоров поставив завдання зробити їх роботу масовою, заохотити до революційної діяльності якомога більше людей²⁴. Він особисто встановив зв'язки з солдатами 11 саперного батальйону, які подіяли погляди соціал-демократів²⁵, а також з студентами університету, яким доручив організувати групи пропагандистів для ведення роз'яснювальної роботи серед робітників. Н. Димитров вів пропаганду серед портових робітників, які знали його як «Колію портового»²⁶.

Особливо активну діяльність розгорнув С. Джоров восени 1909 р., після влаштованого поліцією літом нового погрому організації і арешту ряду соціал-демократів. Він добивався зміцнення та розширення партійних груп на всіх промислових підприємствах. Майже кожний день збиралися С. Джоров, Н. Димитров, Г. Сапельников та інші для обговорення роботи партійних груп. Ще 20 серпня 1909 р. поліція почала слідкувати за С. Джоровим, а 23 серпня 1909 р.— за Н. Димитровим. Провокатор, який пробрався до організації, невідступно стежив за їх революційною діяльністю²⁷.

На нараді партійної групи 6 жовтня 1909 р. за пропозицією С. Джорова було ухвалено передплачувати більшовицьку газету «Пролетарий», а також перекладати варті уваги статті з болгарської соціал-демократичної газети і друкувати їх. С. Джоров наполягав на тому, щоб за допомогою Дальницької групи встановити більш широкі зв'язки з солдатами. Він говорив також про те, що необхідно послати до Олександрії людину, яка організувала б транспортування більшовицької нелегальної літератури з-за кордону. Він мав намір забезпечити цю людину болгарським паспортом²⁸. С. Джоров листувався з соціал-демократичними організаціями Миколаєва, Севастополя, Москви, Петербурга²⁹ та інших міст.

С. Джоров та Н. Димитров листувалися також з болгарською партією тісних соціалістів і з ЦК РСДРП через болгарського соціаліста Г. Перушича, який жив у Франції, в Нансі, і був членом закордонної групи більшовиків^{30–34}.

У січні 1910 р. за допомогою провокаторів було розкрито діяльність Одеської соціал-демократичної організації і проведено масові арешти. Серед 44 заарештованих в ніч на 9 січня 1910 р. були С. Джоров, Н. Димитров і ще два болгарських підданих: Олександр Марінов і Дмитро Стоянов³⁵. Були заарештовані також видатні діячі більшовицької партії В. В. Воровський і С. М. Модестов (останнього заарештували дещо пізніше). Троєх чоловік звільнили відразу, десять (у тому числі болгарина О. Марінова) — відпустили через місяць за недостатністю доказів³⁶. А решту більше року мучили у в'язниці.

Під час обшуку у С. Джорова знайшли 116 відозв до робітників, різні листи болгарською і французькою мовами, а також революційну літературу, знімок К. Маркса та ін.³⁷ Багато нелегальної літератури знайшли у Н. Димитрова (більше ніж 100 революційних книжок, Програму РСДРП, понад 300 різних відозв, номери більшовицьких газет «Пролетарий» і «Соціал-демократ», в яких було опубліковано понад 10 праць В. І. Леніна³⁸, а також болгарські газети партії тісних соціалістів і різні листи). Серед

²¹ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 — февраль 1917 г.). Сборник документов и материалов», К., 1960, стор. 243—244.

²² «Знай свій край», Одеса, 1960, стор. 91.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2458, арк. 28.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 377, арк. 276 зв.

²⁵ Там же, арк. 251; спр. 513, арк. 8—9.

²⁶ Там же, спр. 377, арк. 277 зв.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 377, арк. 275—298; спр. 404, арк. 129—315.

²⁸ Там же, спр. 377, арк. 277.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2458, арк. 27.

^{30–34} Там же, спр. 513, арк. 79, 96, 197, 225.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2456, арк. 1, 2, 132, 133.

³⁶ Там же, арк. 213.

³⁷ Там же, арк. 8,9; спр. 2457, арк. 294, 295.

³⁸ Там же, спр. 2456, арк. 9—10; спр. 2457, арк. 295—299.

заарештованих був і болгарський підданий Дмитро Стоянов, на квартирі якого була нелегальна друкарня. Під ім'ям Дмитра Стоянова, як було з'ясовано згодом, переховувався М. Г. Білецький³⁹, який брав активну участь у революційній боротьбі з 1904 р.

У травні 1908 р. М. Білецький втік з армії, прибув до Одеси, де від невідомого болгарина дістав болгарський паспорт на ім'я Дмитра Стоянова і разом з С. Джоровим і Н. Димитровим брав активну участь у діяльності партійної організації, працюючи з братами Батхан у підпільній друкарні.

З 11 по 13 березня 1911 р. після більш ніж річного попереднього слідства Одеська судова палата за зачиненими дверима розглянула «справу 22 соціал-демократів»⁴⁰. Їх обвинувачували в тому, що вони «вступили в таємне товариство, яке називає себе Одеською організацією Російської соціал-демократичної партії... і має на меті насильно, шляхом збройного повстання змінити в Росії встановлений законами устрій»⁴¹.

У обвинувальному висновку про С. Джорова говорилося, що він мав зносини у партійних справах з більшовиком Г. Перушичем, якому надсилав за кордон для передачі Центральному Комітету партійні видання та інші «злочинні» твори⁴². В тому ж документі про Н. Димитрова вказувалося, що він, як один з видних членів Одеської організації РСДРП, підтримував зв'язки з організацією тієї ж партії у Болгарії⁴³.

За вироком Одеської судової палати Н. Димитров і С. Джоров у числі 16 одеських соціал-демократів⁴⁴ були засуджені на довічне поселення у Сибіру⁴⁵.

8 травня 1911 р. їх етапом було відправлено до Єнісейської губернії⁴⁶. Н. Димитров ще в одеській в'язниці дуже захворів, тяжкі ж умови сибірського заслання зовсім підірвали його здоров'я, і в 1916 р. він помер. С. Джоров пізніше був учасником боротьби за встановлення Радянської влади в Красноярську, на Кавказі, в Одесі, брав участь у створенні Комінтерну. Згодом він виїхав у Болгарію, де в роки другої світової війни був партизаном. Помер він у 1954 р.

Революційна діяльність С. Джорова і Н. Димитрова в Росії — славна сторінка братнього болгаро-російського співробітництва у дожовтневий період.

В 1911—1914 рр. значну роль у розвитку і зміцненні російсько-болгарських революційних зв'язків відіграла профспілкова організація — Спілка чорноморських моряків⁴⁷. На початку 1912 р. з допомогою болгарських моряків було налагоджено випуск газети «Моряк» у Варні⁴⁸, яку разом з іншою революційною літературою на болгарських і російських пароплавах, а також залізницями перевозили до Росії⁴⁹.

У Варні жив російський революціонер інженер Є. Волков, який мав зв'язки з болгарськими і російськими революціонерами у Болгарії і з їх допомогою організовував видання газети і відправку революційної літератури, а також доставку паспортів⁵⁰. Він мав зв'язки з керівниками Спілки М. Адамовичем і А. Яковлевим, які також часто приїздили до Болгарії⁵¹. У Константинополі для проведення Зборів Спілки використовувалося приміщення комітету болгарських робітників⁵². Багато матросів, особливо коچهґари, систематично перевозили нелегальну літературу і стали професіоналами у цій справі. Вони виявляли виняткову винахідливість. Так, кочеґари пароплава «Лазарев», щоб поліцейські не змогли знайти літературу, клали її в невеликих плоских пакунках на колосники, потім їх засипали вугіллям, змоченим водою, на яке насипали невеликий шар вугілля, що горіло. Коли небезпека проходила, вони заливали водою верхній шар вугілля і виймали літературу⁵³.

В січні 1913 р. за донесенням балканської агентури, російські революціонери, які проживали у Болгарії, ухвалили рішення створити у Варні склад нелегальної літератури, поновити видання газети «Моряк» і налагодити роботу друкарні, яка обслуговувала б весь південь Росії⁵⁴.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2523, арк. 7.

⁴⁰ Інших з числа заарештованих було звільнено 9 січня 1910 р. за недостатністю доказів.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 486, арк. 541.

⁴² Там же, арк. 544.

⁴³ Там же, арк. 658.

⁴⁴ 6 чоловік з 22-х були виправдані.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 547.

⁴⁶ Там же, арк. 622.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 740, арк. 9.

⁴⁸ Там же, спр. 764, арк. 61, 68, 76, 132.

⁴⁹ Там же, спр. 768, арк. 135.

⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 768, арк. 178; спр. 764, арк. 61.

⁵¹ Там же, спр. 764, арк. 56, зв. 68, 69, 76.

⁵² Там же, спр. 768, арк. 33.

⁵³ Там же, спр. 764, арк. 8 зв.

⁵⁴ Там же, спр. 858, арк. 176; спр. 853, арк. 107 зв.

Напередодні першої світової війни у Болгарії жили видатні більшовики, які мали безпосередній зв'язок з В. І. Леніним і Центральним Комітетом РСДРП. У 1911 р. у Болгарії перебував легендарний більшовик Тер Петросян — Камо⁵⁵, якого було заарештовано болгарською поліцією, але з допомогою Д. Благоєва і Г. Кіркова звільнено⁵⁶. Протягом 1906—1913 рр. у Болгарії жили більшовики Є. Нікош та І. Хонявка, а пізніше, на початку першої світової війни — М. Семашко і С. Буачідзе, які були у близьких відносинах з керівниками болгарських тісняків і листувалися з ЦК партії більшовиків.

Встановлені у 1907—1914 рр. особисті контакти і зв'язки керівників більшовиків і тісняків, а також широкий розвиток російсько-болгарських революційних зв'язків у той період сприяли зміцненню історичної дружби трудящих Болгарії і Росії і дальшому зближенню партії більшовиків з болгарськими тісняками, що з особливою силою проявилось у роки першої світової війни.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

БІЛЬШОВИК ГЕОРГІЙ СЕМЕНАРОВ — СИН БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ

Історичний досвід переконливо свідчить про те, що братерські зв'язки і дружба між народами є тими факторами, які справді сприяють розвитку суспільства, з кожною новою епохою збагачуючись новим змістом, піднімаючись на вищий ступінь і охоплюючи різні сфери життя. Особливого значення ці зв'язки набувають з того часу, коли на історичну арену вийшов робітничий клас, перед яким об'єктивним ходом історії було поставлене величне завдання — знищити капіталізм, а разом з ним експлуатацію людини людиною. Це відкривало для людства небувало широкі перспективи розвитку. Класова солідарність, єдність трудящих різних національностей була надійною зброєю в боротьбі проти об'єднаних сил капіталу.

На початку ХХ ст. центр світового революційного руху перемістився в Росію. Партія, створена В. І. Леніним, відстояла і творчо розвинула теорію наукового соціалізму, очолила визвольну боротьбу трудящих. Революційні події, що розгорнулись в Росії, мали міжнародне значення, впливали на розвиток класової боротьби в інших країнах. Робітничий рух на Україні виник і розвивався як складова частина всеросійського революційного руху.

Незважаючи на державні кордони та інші перепони, за революційним рухом, що розгортався в Росії та на Україні, з величезною увагою і співчуттям стежила передова громадськість Болгарії. Керуючись почуттям інтернаціональної солідарності, країні сини болгарського народу брали безпосередню участь в революційній боротьбі трудящих нашої країни. В історичній літературі висвітлено революційну діяльність на Україні славних синів болгарського народу Ніколи Димитрова⁵⁷, брата Георгія Димитрова, і Асена Христова⁵⁸. Але досі не була досліджена істориками активна участь болгарина Георгія Семенарова в роботі київської більшовицької організації у тяжкі роки столипінської реакції.

Народився Георгій Ангелович Семенаров 3 квітня 1888 р. в багатому історичними традиціями місті Великому Тирнові (Болгарія)⁵⁹. Його батько Ангел Вилчев займався торгівлею різним городнім насінням⁶⁰.

Початкову освіту Георгій Семенаров, напевно, здобув у своєму рідному місті, а в серпні 1899 р. він вступив до першої гімназії в Казані⁶¹. Його старший брат Василь тоді вже вчився в київській духовній семінарії.

⁵⁵ ЦДІА СРСР, ф. ДП 00, 1911, спр. 235, арк. 67—70.

⁵⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1924, № 8—9, стор. 147.

⁵⁷ А. М. Шнитман. Революционная дейность на Никола Димитров Михайлов в Одеса. Журн. «Исторически прегляд», 1958, № 5, стор. 73—83.

⁵⁸ М. Д. Дыхан. Участието на болгарския революционер-большевик Асен В. Христов в Октомврията революция и гражданската война. Журн. «Исторически прегляд», 1959, № 6, стор. 53—61.

⁵⁹ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 528, оп. 3, спр. 2889, арк. 4.

⁶⁰ Там же, арк. 5.

⁶¹ Там же, арк. 4.

В кінці XIX і на початку XX ст. в Росії і на Україні в різних середніх і вищих учбових закладах навчалось багато вихідців з південнослов'янських земель, зокрема з Болгарії. Зважаючи на те, що серби і болгарини на той час вже мали можливість середню освіту одержувати в гімназіях на батьківщині, на стипендії вони приймались лише до університетів та інших вищих учбових закладів. Лише для тих, хто вчився в духовних семінаріях (тільки в цих середніх учбових закладах) передбачалися стипендії. Так царський уряд «підкупався» про підготовку «освічених священнослужителів» для слов'янських земель Балканського півострова, заохочуючи молодь вступати до духовних семінарій⁶². Проте юнаки з південнослов'янських країн, як правило, після закінчення духовних семінарій не хотіли бути священниками, робили все можливе, щоб продовжити освіту в університеті або якомусь іншому вищому учбовому закладі. Так зробив і Василь Семенаров, ставши студентом Київського університету⁶³.

Можливо тому, що старший брат вчився в Києві, Георгій Семенаров переїхав з Казані і 20 вересня 1900 р. вступив до третьої Київської гімназії, яка знаходилась на Подолі і в якій він навчався до 1907 р.⁶⁴ Жив він тоді недалеко від гімназії, на приватній квартирі в будинку 32 по вулиці Боричів Тік⁶⁵.

На жаль, відсутні документи, які давали б можливість детально показати життя та інтереси гімназиста Г. Семенарова. Але маємо певні докази того, що був він юнаком товариським і жив спільними інтересами з своїми київськими друзями. Г. Семенаров найбільше захоплювався російською мовою, літературою і особливо історією. З цих предметів мав він добрі і відмінні оцінки⁶⁶. На формування його поглядів значною мірою впливали також суспільне середовище та події, які відбувались в Росії. У той час Київ, великий економічний і культурний центр, був і важливим центром революційного руху на Україні. На початку XX ст. в цьому місті під впливом лєнінської «Искры» виникали революційні соціал-демократичні групи. В Києві жили і вели революційну діяльність такі видатні діячі-лєнінці, як Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгін, П. А. Красіков, М. Е. Бауман, Д. І. Ульянов, М. М. Литвинов, О. Г. Шліхтер. Тут мали місце активні революційні виступи робітників, особливо у 1901—1903 рр.

Під час революції 1905—1907 рр. тут відбувались масові робітничі страйки, багатотисячні політичні демонстрації і мітинги, збройне повстання саперів та інші революційні події⁶⁷, в яких активну участь брала студентська молодь та учні старших класів гімназій. Безумовно, що події суспільно-політичного і громадського життя справили велике враження і вплинули на формування світогляду молодого і допитливого Г. Семенарова.

Саме в роки революції Г. Семенаров став на шлях активної боротьби. 26 січня 1907 р. він разом з іншими революціонерами був заарештований поліцією Плосьького участку на Подолі, як говорилось у донесенні охоронному відділу, за те, що вів «агітацію за протизаконну партію», якою властями вважалась РСДРП⁶⁸. Під час арешту його допитували, але він відмовився підписати протокол. З-під арешту був випущений 29 січня, бо охрнка не мала інших «компрометуючих» даних⁶⁹. Це не означає, що до арешту Г. Семенаров не брав участі в революційному русі, але йому, як і багатьом іншим революціонерам, вдалось уникнути поліцейських переслідувань.

Про арешт і політичну діяльність Г. Семенарова поліція повідомила дирекцію гімназії. 14 березня 1907 р. педагогічна рада розглядала його справу. Молодого революціонера було виключено з сьомого класу гімназії за пунктом правил про покарання, але «з правом вступу в усі учбові заклади Києва»⁷⁰. Це «право вступу» не було результатом «лібералізму» педагогічної ради гімназії, а свідчило про те, що в умовах революції доводилось обмежуватись такими покараннями.

Г. Семенаров скористався «правом вступу». В 1907/8 навчальному році він навчався в київській духовній семінарії⁷¹, щоб, закінчивши її, вступити до вищого учбового закладу.

В листопаді 1908 р. Г. Семенаров став вільним слухачем Київського комерційного інституту⁷². Чому він вступив саме до комерційного інституту, важко відповісти.

⁶² КОДА, ф. 223, оп. 1, спр. 216, арк. 1—2.

⁶³ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 275, спр. 3719, арк. 192.

⁶⁴ КОДА, ф. 528, оп. 3, спр. 2889, арк. 4.

⁶⁵ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 368, арк. 126.

⁶⁶ КОДА, ф. 528, оп. 3, спр. 2689, арк. 4.

⁶⁷ Детальніше про події в Києві див. «Історію Києва», т. I, К., 1959, стор. 583—647.

⁶⁸ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 368, арк. 28, 29.

⁶⁹ Там же, ф. 275, спр. 368, арк. 30, 121.

⁷⁰ КОДА, ф. 528, оп. 3, спр. 2889, арк. 4.

⁷¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 2587, арк. 39.

⁷² КОДА, ф. 528, оп. 3, спр. 2889, арк. 1.

Можливо, тому, що випускників духовної семінарії до Київського університету приймали у виключних випадках. З семінарії був прямий шлях до священниці або в Київську духовну академію. Та революційні погляди Г. Семенарова нічого спільного не мали з релігією. Комерційний інститут, заснований у Києві в 1906 р., за короткий час створив собі добру славу солідного учбового закладу. В ньому викладала відомі професори М. В. Довнар-Запольський, Д. О. Граве, К. Г. Воблий, К. Г. Демет'єв та ін. Це також могло викликати бажання у Г. Семенарова вчитися саме тут. Він продовжував жити на Подолі, тільки вже по вул. Воздвиженській (тепер Ладо Кецохелі). 41, кв. 21. Ця квартира з п'яти кімнат належала якомусь Осецькому, який здавав кімнати студентській молоді⁷³.

Всі ці події в житті Г. Семенарова відбувались у період, коли в країні лютував жорстокий режим столипінської реакції. Тисячі революціонерів було закатовано, кинуто в тюрми, загнано на каторгу. Вже на другий день після третьочервневого перевороту 1907 р. в Києві було проведено масові арешти більшовиків, революційних робітників, щоб цим самим не допустити демонстрацій і страйків протесту проти реакції. В зв'язку з цим більшовицька організація міста втратила багато людей. Ряд підпільних груп припинили своє існування.

Та у важких умовах реакції більшовики Києва підтримували зв'язки з В. І. Леніним, що перебував тоді за кордоном. Важливе значення для ведення роботи в умовах реакції мали рішення V (Лондонського) з'їзду РСДРП, що відбувався в травні 1907 р. В той час у Києві працювали такі відомі більшовики, як О. Трояновський, О. Свідерський, О. Розмирович, П. Старостін, Є. Бош та ін. Київське Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці фактично виконувало функції не тільки міського, а й обласного центру, підтримувало зв'язок з іншими більшовицькими організаціями України.

У важких умовах поліцейських переслідувань вже з весни 1908 р. позбавили свою роботу більшовицькі організації в різних частинах Києва. В Подільському районі міста всією організаційно-партійною роботою відав Г. Семенаров⁷⁴ — тоді вже досвідчений революціонер, який користувався довір'ям і повагою серед товаришів.

В дні реакції значна кількість нестійких людей, попутників революції, особливо з числа інтелігенції, впала в розпач, відходила від своїх революційних переконань, меншовики-ліквідатори відмовлялись від нелегальної роботи. Г. Семенаров належав до тих діячів-революціонерів, які не схилили голови перед труднощами і переслідуваннями, а в нових умовах повели рішучу боротьбу за справу трудящих. Г. Семенаров був душою підпільної боротьби в Подільському районі Києва.

Про діяльність Подільського районного комітету розповідалось в органі Вузлового бюро — «Южный пролетарий» (№ 3—4 за червень — липень 1908 р.). У кореспонденції «В Подільському районі» говорилось, що за останній місяць серед робітників помітне певне позв'явлення та інтерес до партійної організації. «Пояснюється це, насамперед, тим, що життя бере свої права, що робітничий рух зупинити не можна, а через це апатія та зневіра, які панували раніше, уступають місце бадьорому усвідомленню того, що необхідно посилювати й зміцнювати робітничі організації». В газеті підкреслювалось, що безпосереднім поштовхом до цього була діяльність соціал-демократів — більшовиків. На той час більшовицька організація Подільського району вже створила два гуртки і незабаром мала організувати ще три серед фабрично-заводських робітників. Більшовики часто влаштовували збори робітників, на яких розглядалися різні питання. В кореспонденції наводилось ряд фактів, які свідчили про посилення експлуатації та свавілля капіталістів по відношенню до робітників. Закінчувалася вона так: «Із цього всього слід зробити висновок, що робітники повинні об'єднатися для відсічі знахабнілим хазяям, бо інакше наступ капіталу не зупиниться і робітники кінець-кінцем опиняться в найжахливішому становищі. Тоді боротися буде значно важче»⁷⁵.

Безумовно, що кореспонденція була написана в Подільській більшовицькій організації. Можна в зв'язку з цим припустити, що про неї знав, а то й брав безпосередню участь у її написанні Г. Семенаров. З цієї кореспонденції видно, що більшовицька організація району, її керівники добре знали умови, в яких доводилось діяти і вірно розуміли завдання, що стояли тоді перед робітничим класом та його партією.

При Подільському районному комітеті було створено фінансову комісію, яка відала збором коштів для ведення партійної роботи. Проект статуту цієї комісії був

⁷³ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 2587, арк. 48.

⁷⁴ Про діяльність більшовицької організації Києва див. П. М. Шморгун. Більшовики Київщини в роки столипінської реакції (1907—1910 рр.). «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 21—34. Про діяльність Г. Семенарова, стор. 26—27.

⁷⁵ Цит. за збірником «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 — февраль 1917)», К., 1960, стор. 179—181.

розроблений Г. Семенаровим. Комітет придбав гектограф і підпільно друкував листівки. Г. Семенаровим був написаний її виданий окремою листівкою «Звіт каси Подільського районного комітету РСДРП за жовтень і листопад (1908 р.)». Подільський комітет проводив послідовну більшовицьку лінію, спрямовану на згуртування робітників навколо РСДРП, розкриваючи тимчасовість перемоги реакції і доводив необхідність нової революції⁷⁶.

Зберігся текст однієї з листівок, яку літом 1908 р. видав Подільський районний комітет Київської організації РСДРП. В ній говорилось про розгул реакції, про те, що вся Росія стогне під ігом самодержавства, яке, спираючись на чорносотенне дворянство і зажерливу буржуазію, покрило всю країну шибеницями і тюрмами, що царський уряд терором, масовими стратами і арештами душить усе, що піднімає голос обурення і протесту, мобілізує всі чорні реакційні сили, щоб закріпити своє панування на довгі роки. В листівці висловлювалося тверде переконання, що народ покінчить з цим, і віра в те, що «тільки нове піднесення революційного пролетаріату і селянства розв'яже всі назрілі питання, тільки з допомогою революції пролетаріат доб'ється необхідних йому свобод для вільного культурного і економічного розвитку, для руху вперед, до кінцевої мети — соціалізму».

Листівка закликала робітників до згуртування в політичних організаціях, бо тільки цим шляхом можна було зупинити наступ капіталу і свавілля самодержавства. В ній відзначалось, що в організації пролетаріату — його сила і безсила ворогів, що російський пролетаріат збирається з силами і недалеко той день, коли він, піднявшись, страє всі усті старого ладу і розчистить шлях до соціалізму.

Закінчувалась листівка шолом'яним закликом: «Товариші! Хай знову зімкнуться пролетарські ряди навколо нашого с.-д. прапора. Хай знову з наших уст пролунає бойовий клич: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Хай знають робітники, що без їх самодіяльності немислиме існування сильної робітничої партії, визволення робітників є справою самих робітників. Хай усіх охопить одне стремління — вийти з цього рабського становища, покласти кінець свавіллі і насильству та йти вперед. Вперед, товариші, перемога за нами! Хай живе РСДРП!»⁷⁷.

Листівка була вилучена літом 1908 р., коли Г. Семенаров очолював партійну організацію Подільського району. Він користувався заслуженим авторитетом і повагою серед товаришів. За агентурними донесеннями Київський охранный відділ 23 серпня 1908 р. зазначав, що Г. Семенаров — «визначний член партії»⁷⁸. Текст наведеної листівки в рукописному вигляді був захоплений пізніше поліцією під час арешту Г. Семенарова разом з іншими його паперами⁷⁹. Все це може бути підставою для твердження, що Г. Семенаров був автором цієї листівки.

За доносом провокатора, агента охоранки, що пробрався в київську більшовицьку організацію, відбулись арешти підпільників. Дуже важкими і складними стали умови підпільної роботи. Про становище, яке склалось у Києві в другій половині 1908 р., у редактованій В. І. Леніним нелегальної газеті «Пролетарий» повідомлялось: «Всюди огидні морди агентів, що діють дуже нахабно. Безконечні розшуки, арешти і труси. Більш згущеної атмосфери не доводилось бачити»⁸⁰.

Київському охранныму відділові стало відомо про Подільську районну організацію РСДРП. Серед осіб, що, за даними охоранки, вели пропаганду і займались організацією «злочинних» гуртків, названо і Г. Семенарова⁸¹. З 23 серпня 1908 р. до початку січня 1909 р. за ним було встановлено стеження. Кожний день слідом за ним ходили агенти і доносили начальству, де він бував, коли і з ким зустрічався, головним чином у різних кінцях Подола. Шпики доносили про його зустрічі з М. С. Шестаковим, В. С. Тичинським, І. І. Карпинським, а також з іншими людьми, які в агентурних даних значились під різними кличками⁸². 7 січня 1909 р. агенти доносили, що Г. Семенаров зустрічався з групою людей у будинку 13 на Шекавській вулиці⁸³.

Особливий нагляд вівся за квартирою по вул. Воздвиженській, в якій жив Г. Семенаров разом з Миколою Сергійовичем Шестаковим (під цим прізвиськом проживав більшовик В. Л. Неймарк), а також студенткою Комерційного інституту Єлісаветою Микитівною Задоею, 22 років, родом з Бобровиці, Козелецького повіту, Чернігівської губернії. У неї вже двічі — в 1906 р. у Ніжині і в 1907 р. у Києві — поліція проводила трус⁸⁴. На початку січня 1909 р. охоранка одержала відомості, що всі тро

⁷⁶ П. М. Шморгун. Назв. праця, стор. 27.

⁷⁷ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 182—184.

⁷⁸ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 2587, арк. 8.

⁷⁹ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 396, арк. 67, 99.

⁸⁰ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 215—216.

⁸¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 2587, арк. 8.

⁸² Там же, арк. 23—35.

⁸³ Там же, арк. 37.

⁸⁴ Там же, арк. 39, 43.

мають намір скласти і розповсюдити прокламації з закликом до загального страйку в роковини 9 січня. Щоб запобігти цьому, в ніч з 7 на 8 січня був посланий наряд поліції для трусу на квартирі і арешту Г. Семенова, М. Шестакова та Є. Задой⁸⁵. Під час трусу в кімнаті Семенова було знайдено гектограф, а також різні матеріали (фарбу, мастику, хімічні чорнила і т. ін.), потрібні для гектографічного друку, рукописи прокламацій і «злочинного» змісту брошури. Серед прокламацій одна — про день 9 січня, друга починалася словами: «Все давит царський произвол». Забрала поліція і вже згадувані складені Г. Семеновим «Проект статуту фінансової комісії», «Звіт каси Подільського районного комітету РСДРП», написане ним повідомлення з попередженням про провокаторську діяльність якогось «Митяя, він же Андрій». Забрано зошити з різними виписками і замітками⁸⁶, зокрема конспект праці К. Маркса «Революція і контрреволюція в Німеччині»⁸⁷. Г. Семенов, М. Шестаков і Є. Задоя були заарештовані.

В ніч з 7 на 8 січня, а також у наступні дні заарештували інших осіб, які, за даними охоранки, належали до подільської організації більшовиків⁸⁸. Було проведено трус на квартирі Василя Семенова, але без «ніяких результатів», як зазначалось у донесенні жандармському управлінню⁸⁹.

Масові арешти зірвали випуск листівки, підготовленої Подільським комітетом до роковин 9 січня. В зв'язку з цим Київське жандармське управління 15 січня 1909 р. доповідало начальству про те, що в Києві не появилось соціал-демократичних прокламацій, які закликали б до «страйку 9 січня. «І цей день в м. Києві пройшов зовсім спокійно», — говорилось у донесенні⁹⁰.

В перші дні після арешту Г. Семенов перебував у подільському поліцейському участку, а згодом був переведений до Лук'янівської тюрми. Слідство тягнулось довго. Лише 7 липня 1909 р. начальник Київського жандармського управління, викладаючи суть справи, зазначає, що Георгій Ангелович Семенов і Валентин Людвигович Неймарк не визнали себе винними. Він вважав, що «після закінчення справи в судовому порядку» Г. Семенова, як іноземного підданого, слід вислати з Росії, а В. Неймарка, уродженця Варшави і російського підданого, заслати в «найвіддаленіші місця» Російської імперії. Справу Є. Задой припинили через відсутність підстав для обвинувачення. Г. Семенов мав залишатись під арештом до закінчення справи⁹¹. З листування між київським губернатором і генерал-губернатором видно, що і вони були за те, щоб Г. Семенова після закінчення справи було вислано «безповоротно» за кордон⁹², тобто у Болгарію.

Та в серпні жандармське управління знову направило справу про Г. Семенова для закінчення «производством» прокуророві київського окружного суду. В жовтні прокурор її розглянув. Г. Семенов обвинувачувався в «злочині» по 102 статті кримінального уложення⁹³. В той час у Києві, як і в більшості місцевостей Росії, було запроваджено надзвичайний стан, і Г. Семенову загрожувало дуже суворе покарання.

З документів видно, що його справою займалось болгарське дипломатичне представництво в Росії⁹⁴. Робилось це не дуже настійно. Адже болгарський уряд мав багато справ, зв'язаних з боротьбою трудящих проти існуючого ладу. Саме тому представники північних класів Болгарії в особі болгарських дипломатів у Росії не дуже охоче бралися за справу Г. Семенова, не добивались його звільнення.

Суд над Г. Семеновим і В. Неймарком відбувся 23—24 січня 1910 р. Справу розбирав спеціально створене «особое совещание»⁹⁵.

Г. Семенов обвинувачувався у тому, що він у 1908 р. вступив «у товариство», яке називало себе «Подільським районним комітетом РСДРП» і мало за мету «пласильницьке посягання» на зміну в Росії встановленого «законного» ладу шляхом знищення самодержавства, встановлення демократичної республіки, заміну постійної армії загальним озброєнням народу, знищення приватної власності на землю; для здійснення цього згадана організація старалась шляхом пропаганди довести населення до усвідомлення неможливості досягнути будь-якої угоди з царем і його урядом і «необхідності збройною силою добиватись здійснення своїх політичних вимог». У рі-

⁸⁵ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 396, арк. 38.

⁸⁶ Там же, спр. 396, арк. 99; спр. 2587, арк. 48—49; КОДА, ф. 2, оп. 69; спр. 149, арк. 2; ф. 7, спр. 1156, арк. 2.

⁸⁷ П. М. Шморгул. Назв. праця, стор. 27.

⁸⁸ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 2587, арк. 40, 50.

⁸⁹ Там же, спр. 3742, арк. 192.

⁹⁰ Там же, спр. 396, арк. 99.

⁹¹ КОДА, ф. 2, оп. 69, спр. 149, арк. 2—3.

⁹² Там же, арк. 1, 4, 7—12.

⁹³ Там же, арк. 21, 25, 27, 31, 32.

⁹⁴ Там же, арк. 34, 38.

⁹⁵ Там же, арк. 41.

шнни суду зазначалось, що Г. Семенаров мав гектограф для розмноження різних відозв організації, згадувалось і про інші речові докази, захоплені під час арешту. Суд виніс вирок. Георгія Семенарова і Валентина Неймарка вислати на поселення в місцевості, «для цього передбачені, з правопозбавленнями і наслідками» у відповідності з статтями кримінального уложення⁹⁶. Так поставились до Г. Семенарова царські власті і суд.

Іншим було ставлення до нього прогресивної громадськості Києва. В той час, коли він перебував у в'язниці, друзі не забували про нього. Поліція зацікавилась тим хто і коли передавав грошові перекази політичним в'язням, зокрема Г. Семенарову, під виглядом поліпшення «двольства». Київському охранным відділу ставилось в обов'язок виявити осіб, через яких подавалась матеріальна допомога політичним в'язням⁹⁷.

За даними, які було одержано з київської губернської тюрми на 26 березня 1910 р., грошову допомогу партійним в'язням, зокрема Г. Семенарову, передавали студентка Комерційного інституту Є. О. Григорович, П. Я. Поляк, А. Товбін⁹⁸. В донесенні охранныки зазначалось, що, зважаючи на почерк, робила це «одна і та ж сама особа, вияснити яку поки що не вдалось». Але й згадані особи, від імені яких робились грошові перекази, входять в організації допомоги політичним в'язням, «тим більше, що деякі з них відомі відділенню своєю неблагонадійністю»⁹⁹.

Та не тільки в грошовій допомозі проявлялась турбота киян за долю Г. Семенарова. Судова справа слухалась у відкритому судовому засіданні¹⁰⁰. На суді були присутні не лише брат — Василь, а й друзі і знайомі Георгія. Звіт про суд над Г. Семенаровим і В. Неймарком було опубліковано в газеті ліберального напрямку «Киевская мысль». З газети стало відомо про суд і за кордоном. Охранка перехопила листа, який було надіслано до Києва з Женеви 30 січня 1910 р. В листі говорилось: «Сьогодні в «Киевской мысли» прочитала про суд над Жоржем і Колею. Адже їх можна було бачити. Чи скористався хто-небудь з цієї можливості? Звертаюсь до тебе, Клара, думаю, що ти, може, зустрічаєшся з Васею і знаєш більше інших. Видно, що мені нічого надіятись, щоб побачити їх навіть здалеку. Хотілось би хоч дізнатись, як вони себе почувать... Коли у тебе є хоч якісь вісті, то повідом, будь ласка. Сподіваюсь що це не обтяжить тебе»¹⁰¹.

Охранка з'ясувала, кому належали згадувані в листі імена, і встановила, що «Жорж» — це Георгій Семенаров, «Коля» — Микола Шестаков (В. Неймарк), «Вася» — Василь Семенаров. Вважалось, що автором листа була Серафима Львівна Шрайбер, яку заарештували 9 січня і 25 березня 1909 р. Скориставшись тим, що її впустили під час слідства наволю, вона втекла за кордон, в Женеву. Лист був адресований Кларі Стражник, яка належала до подільської соціал-демократичної організації¹⁰².

До справи Г. Семенарова не були байдужими люди, навіть далекі від революційної діяльності. Київський лікар Ольга Іванівна Рожанська, «про злочинний напрям якої в охранныці не було даних, 23 березня 1910 р. звернулася з листом до депутата III Державної думи, професора Київського політехнічного інституту І. В. Лучицького з проханням поклопотатись про Г. Семенарова»¹⁰³.

В своєму листі О. І. Рожанська писала про те, що Г. Семенарова, болгарського підданого, «засадити» у Лук'янівську тюрму, де він провів півтора року і восени 1909 р. захворів туберкульозом у досить гострій формі, що його судили за приналежність до соціал-демократичної організації і засудили на вічне поселення. «Кажуть, — писала вона, — що його як іноземного підданого могли б вислати на батьківщину, якби не було тоді в Києві надзвичайного стану. Днями мають відправити його в Иркутськ. Говорять, що він дуже симпатичний юнак». О. І. Рожанська писала професорові і про те, що особисто не знала Г. Семенарова, але зустрічалась біля тюрми з його братом, «який справляє враження дуже порядної людини. Брат всіляко добивається того, щоб Георгія Семенарова вислали в Болгарію. В зв'язку з цим звертаюсь до уряду Болгарії, до болгарського консула в Петербурзі. Тепер звертається до вас і просить зробити все можливе».

Але в тодішній Росії охранка слідкувала навіть за депутатами Державної думи. Листа перехопили і його копію надіслали в Київський охранный відділ. Тут на лист було поставлено резолюцію: «Всі відомості по цьому є. Їх потрібно негайно доповісти департаменту поліції»¹⁰⁴.

⁹⁶ КОДА, ф. 7, оп. 3, спр. 1156, арк. 2.

⁹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 1211, арк. 37.

⁹⁸ Там же, арк. 19, 20, 22, 34.

⁹⁹ Там же, арк. 38.

¹⁰⁰ КОДА, ф. 7, оп. 3, спр. 1156, арк. 2.

¹⁰¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 3742, арк. 191.

¹⁰² Там же, арк. 192.

¹⁰³ Там же, арк. 123.

¹⁰⁴ Там же, арк. 120.

Невідомо, про що доповідала київська охранка в департамент поліції. Але це був час, коли тюремники готували Г. Семенарова до заслання. 30 квітня він був переведений у пересильну тюрму для відправки у відання іркутської тюремної інспекції¹⁰⁵.

В документах, що оформлялись на Г. Семенарова, зазначалось, що слідувати він буде в наручниках, лішки йти не зможе, бо хворіє туберкульозом легенів¹⁰⁶. 4 травня 1910 р. начальник київської пересильної тюрми рапортував начальству, що того дня Г. Семенаров відправлений в Іркутськ. Тяжким і довгим був шлях на заслання для хворого Георгія Семенарова. На засланні він і помер від туберкульозу¹⁰⁷.

Передчасно обірвалось молоде життя більшовика Георгія Семенарова. Але соціалізм, за перемогу якого він віддав свої сили, енергію і життя, восторжествував у нашій країні і Болгарії. Це є найкращим, непорушним пам'ятником для тисяч борців, що полягли в боях за кращу долю людства.

Г. Д. ДЕСНІЦА

СЕРБЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА (1876 р.) І УКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ

В середині 70-х років XIX ст. значна частина південних слов'ян все ще перебувала під владою Оттоманської імперії. Лише Чорногорія була фактично незалежною. Сербія і Румунія визнавали сюзеренітет турецького султана і платили йому данину. Македонія, Боснія, Герцеговіна і Болгарія, населені слов'янами, стогнали під гнітом турків. У другій половині 70-х років XIX ст. у підвладних турецьким гнобителям областях виникли і розвивались капіталістичні відносини, що перепліталися з найгрубішими і найпотворнішими формами феодальної експлуатації. Нестерпним був національний і релігійний гніт. У 1875 р. народи південнослов'янських країн взялися за зброю, щоб скинути турецьке ярмо. Повстання почалося в Герцеговіні, потім охопило Боснію, а в 1876 р. — Болгарію. До національно-визвольного руху приєдналися також Сербія і Чорногорія, які у 1876 р. оголосили Туреччині війну.

Ставлення російської громадськості до сербо-турецької війни висвітлено у ряді праць радянських істориків¹⁰⁸. Проте досі не було досліджене актуальне питання про різнобічну допомогу населення України сербському народу в його справедливій війні проти турецького гніту.

Крім моральної підтримки, український народ подавав значну матеріальну допомогу борцям за незалежність. Сербський діяч Г. Веселитський-Божидарович під час перебування на Україні писав до редакції газети «Одеський вестник», що за «три дні зовсім несподівано зібрано слов'янам, які борються з турками, до 1000 чвертей кукурудзи і, крім того, різного роду хліба». Українська громадськість взяла на себе також усі витрати по перевезенню зібраного хліба. Г. Веселитський-Божидарович від імені усіх слов'ян Балканського півострова дякував за співчуття і підтримку, що «проявилася з такою силою» на Україні¹⁰⁹.

Начальник Київського губернського жандармського управління повідомляв у III відділення, що до сербів «співчуття тутешнього краю досягло розмірів і форм ще небувалих в історії нашій» і робиться це усе «зілком добровільно і без найменшого примусу»¹¹⁰.

Про великий інтерес і співчуття української громадськості до національно-визвольної боротьби південних слов'ян свідчить те, що в містах України біля вивішува-

¹⁰⁵ КОДА, ф. 2, оп. 69, спр. 149, арк. 44.

¹⁰⁶ Там же, ф. 7, оп. 3, спр. 1156, арк. 3, 6, 11—13.

¹⁰⁷ П. М. Шморгу н. Назв. праця, стор. 27.

¹⁰⁸ С. А. Никитин. Русское общество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1876 гг.; Т. Г. Снытко. Из истории народного движения в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875—1876 гг. «Общественные, политические и культурные связи народов СССР и Югославии». М., 1957.

¹⁰⁹ Газ. «Одеський вестник», 20 вересня 1876 р.

¹¹⁰ Центральний Державний історичний архів СРСР у Москві (далі — ЦДІАМ), ф. 109, спр. 84, 1875, арк. 95—96.

них повідомлень про події на Балканах завжди збиралося багато людей, які хотіли дізнатися про стан справ¹¹¹.

У містах України створювалися спеціальні комітети для збору пожертвувань¹¹². Крім того, велику роботу в цьому відношенні провело в українських містах товариство піклування про поранених і хворих воїнів і жіночі товариства при ньому. Різні установи і окремі промаданни, в тому числі гласні міських дум, члени Слов'янського благодійного комітету, члени Київського і Одеського слов'янських комітетів та багатьох інших активно збирали пожертвування.

На прохання комітетів міст України Товариства піклування про поранених і хворих воїнів під час повстання південних слов'ян безплатно перевозились залізницею усі види «пожертвувань на користь жертв повстання в Боснії і Герцеговіні»^{112–113}. Начальник Полтавського губернського жандармського управління 29 вересня 1876 р. писав до III відділення: «Усі без винятку стани в губернії просякнуті співчуттям до бідувань слов'ян без особливих відозв та будь-яких примусових заходів і впливу приходських священиків»¹¹⁴.

Важко визначити соціальний склад тих, хто виділяв певну частку своїх коштів, продовольства та ін. для південнослов'янських повстанців. В архівних документах і газетних повідомленнях йдеться здебільшого про збір пожертвувань серед усього населення тієї або іншої губернії України. В цілому дані свідчать про те, що це була всенародна справа. Однак найбільше допомагали балканським слов'янам широкі верстви трудящих України — селяни, робітники, демократична інтелігенція і студентство. У журналі «Записки громадянина» справедливо відзначалося, що особливо співчужають і подають допомогу слов'янам робочі люди, що рух по збиранню пожертвувань на Україні «поширився найбільше серед бідних класів»¹¹⁵. Г. В. Плеханов писав, що робітники гаряче обговорювали газетні статті, присвячені подіям у Герцеговіні¹¹⁶. Народні маси України особливо співчували національно-визвольній боротьбі південних слов'ян. «Голодуючий робочий народ, захоплений щоденним піклуванням про насущний хліб, сильніше за інших співчував південнослов'янській справі», — писала революційно-народницька газета «Вперед»¹¹⁷. У повідомленні Одеського Червоного Хреста прямо говорилося, що найбільше пожертвувань приносили нижчі і середні класи¹¹⁸.

Велику участь у пожертвуваннях брали селяни України. З кожного села все зібране відправляли в Київський і Одеський слов'янські комітети, а звідти — в Сербію. Тим часом самі українські селяни перебували у жахливому матеріальному становищі. Вони давали переважно харчі, одяг, полотно. Ці пожертвування «служили кращим доказом того, наскільки простий народ здатний зрозуміти і відчувати горе ближнього»¹¹⁹.

Ректор Київського університету в листі на ім'я голови Київського слов'янського благодійного комітету А. А. Котляревського від 5 серпня 1876 р. зазначав, що у зборі пожертвувань брали участь службовці університету¹²⁰. Начальник Харківського губернського жандармського управління свідчив про те, що особливо захищає слов'ян «місцева молодь, яка визнає їх справу справою правди, свободи і незалежності»¹²¹.

Повстання балканських слов'ян викликало недоброзичливе ставлення з боку правлячих кіл Росії на чолі з Олександром II, які побоювались, що воно переросте в революційну війну південних слов'ян проти гнобителів. Ще на початку герцеговінського повстання міністерство внутрішніх справ Росії розіслало усім губернаторам на Україні циркуляр, за яким заборонялось проведення підписки на допомогу повстанню особам, що були на державній службі¹²². Духовенство цілком солідаризувалося з властями у своєму ставленні до визвольного руху балканських слов'ян. «Одеський вестник» відзначав, що священики часто зривали збір пожертвувань в українських селах¹²³. Українське купецтво, за небагатьма винятками, матеріальної допомоги південним слов'янам не подавало. Воно було зайняте «виключно думкою про наживу і ухиялось від будь-яких пожертвувань»¹²⁴.

Слов'янські комітети на Україні — в Києві і Одесі — провели велику роботу по

¹¹¹ ЦДІАМ, ф. 109, спр. 84, 1875, арк. 95—96.

^{112–113} Центральний державний військово-історичний архів (далі—ЦДВІА), ф. 272, спр. 75, оп. 1409; ф. 277, оп. 1, спр. 69, 876, арк. 1.

¹¹⁴ ЦДІАМ, ф. 109, спр. 84, II прим., арк. 138—139.

¹¹⁵ Журн. «Записки громадянина», жовтень, 1876 р.

¹¹⁶ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. III, М., 1923, стор. 134.

¹¹⁷ Газ. «Вперед», 1 жовтня (19 вересня) 1876 р.

¹¹⁸ ЦДІАМ, ф. 109, спр. 84, 1875, арк. 142.

¹¹⁹ Газ. «Одесский вестник», 24 жовтня 1876 р.

¹²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 708, оп. 315, спр. 91, арк. 1—3.

¹²¹ ЦДІАМ, ф. 109, спр. 87, арк. 148.

¹²² ЦДІАМ, ф. 109, оп. 4-г, спр. 446, арк. 2.

¹²³ Газ. «Одесский вестник», 7 жовтня 1876 р.

¹²⁴ ЦДІАМ, ф. 109, спр. 84, арк. 202.

збору пожертвувань для трудящих Сербії і Чорногорії. Багато газет закликали жертвувати гроші на користь повсталих. Однак було б помилково приписувати організацію збирання пожертвувань і посилку добровольців для допомоги повсталим виключно слов'янофілам. Рух трудящих України не вкладався в рамки слов'янофільських ідей. Народним масам України були чужі думки про встановлення політичної гегемонії над слов'янським світом. Вони широко співчували своїм братам, які піднялися на боротьбу проти гнобителів на Балканах і прагнули допомогти їм всім, чим тільки могли. Усі гроші, зібрані Київським, Одеським слов'янськими комітетами та іншими організаціями, склалися з народних копійок. Революціонери на Україні рішуче засуджували завойовницькі тенденції російського царизму.

Серед київських, харківських і одеських студентів виникали комітети допомоги південним слов'янам, вплив яких поширювався і на південнослов'янських студентів, що вчилися у містах України. Українська молодь роз'їжджала по містах і селах України і збирала пожертвування для південних слов'ян, які боролися за свою свободу і незалежність. «Полтавские губернские ведомости» писали про студентів: «хоч вони самі дуже часто були без шматка хліба, пожертвування їх перевищували збори найзаможніших полтавських багатіїв»¹²⁵.

Серед студентів університетів Києва, Харкова, Одеси прокотилася хвиля активних виступів проти засилля реакції, переслідувань національної культури після того, як вони дізналися про визвольне повстання південних слов'ян.

В 1876 р. викладач Харківського університету Цировний випустив брошуру, якою розраховував відвернути молодь від її прогресивних прагнень. Але з цього нічого не вийшло. Студенти Харківського університету в одному з своїх листів повідомляли студентів Київського університету про свій намір «надрукувати протест проти брошури Цировного, який заперечував прогресивний напрям у молоді, що навчається»¹²⁶.

Іван Франко у 1875 р. закликав усю українську громадськість подавати допомогу слов'янам в їх боротьбі проти гнобителів. Цьому питанню він присвятив ряд творів 1875—1878 рр. Він закликав українську громадськість не обмежуватися моральною підтримкою повсталих слов'ян через статті в газетах і журналах та збором коштів для них, а й брати безпосередню участь у їх визвольній боротьбі.

Художні твори І. Франка, пройняті любов'ю до південних слов'ян, завуювали великому українському письменнику цілком заслужену симпатію у балканських країнах.

У своїй науковій і публіцистичній спадщині Іван Франко відкидав слов'янофільство, розуміючи його реакційну суть. Він виступав проти підкорення інших слов'янських народів царській Росії, відстоюючи їх право на розвиток самостійної національної культури, самовизначення, і висловлював співчуття їх визвольній боротьбі.

Представники робітників і селян, прогресивно і революційно настроєної української інтелігенції із зброєю в руках боролися проти турецьких гнобителів. Добровольці з України були учасниками повстання у Герцеговіні й Боснії, а також сербо-турецької війни. Українська молодь їхала в Герцеговіну під лозунгом: «Допомога і співчуття — пригнобленим, обуреним — проти гнобителів»¹²⁷.

Кількість добровольців з України значно зросла під час сербо-турецької війни 1876 р. Вони їхали для безпосередньої збройної боротьби в рядах сербської армії, у складі медико-санітарних загонів для допомоги пораненим і хворим, як кореспонденти газет і журналів, щоб прямо з полів битв повідомляти російську та українську громадськість про успіхи і невдачі повсталих. Як свідчать архівні документи, більшість українських добровольців становили робітники і селяни, «які вирішили пожертвувати собою без будь-яких зовнішніх мотивів і корисних розрахунків».

Начальник одного з жандармських управлінь на Україні писав: «Мені відомий факт... юрба селян понад 100 чоловік оточила будинок міської думи, добиваючись запису добровольцями в Сербію»¹²⁸.

Активну участь у подіях на Балканах брали українські студенти. Вони самовіддано доглядали поранених і хворих, героїчно билися з турками в загонах повстанців. Багато хто з них загинув у боях.

У сербо-турецькій війні активну участь взяла українська прогресивна, демократична інтелігенція. Деякі з її представників віддали своє життя в справедливій боротьбі. На громадянській панакхиді у Петербурзі в зв'язку з загибеллю в Сербії уродженця Полтавської губернії кандидата Ярошенка професор Горчаков сказав: «Ми — слов'яни... наша кров проливається на землі слов'янських народів, з неї у недалекому майбутньому виросте... квітуче і величне дерево цивілізації слов'янського світу»¹²⁹.

¹²⁵ Газ. «Полтавские губернские ведомости», 6 жовтня 1876 р.

¹²⁶ ЦДІАМ, ф. 109, спр. 1642, арк. 1.

¹²⁷ Там же, спр. 84, арк. 100—107.

¹²⁸ Там же, арк. 130—133.

¹²⁹ Газ. «Друг народа», 4 (16) вересня 1876 р.

Якщо з України в Герцеговіну під час повстання добровільно відправлялися поодинокі медичні працівники, то в Сербію під час сербо-турецької війни для догляду за пораненими і хворими від'їжджали вже цілі групи з різних міст України. Газета «Одеський вестник» писала про товариство херсонських лікарів, що організувало медичну школу в Рагузі (Дубровник), в якій навчалися жителі Герцеговіни і Сербії. Школа готувала кваліфікованих хірургів, терапевтів та ін.¹³⁰ Усі витрати на утримання школи, посібники, наочне приладдя, усі види інструментів, медичні прилади несла херсонська медична громадськість. Викладачами в цій школі були кращі лікарі Херсонського медичного товариства. Свою першу навчальну практику вихованці школи пройшли на полях боїв у Герцеговіні, Сербії і Болгарії.

У серпні 1876 р. в сербську армію була відправлена група чернігівських лікарів, яку очолили А. А. Воценко-Захарченко і П. І. Щиткова-Кураховська. Добровольців-медиків забезпечили грошми і всіма необхідними медикаментами. Громадськість Чернігова зобов'язалась «брати на себе» і всі подальші витрати під час перебування лікарів у Сербії¹³¹.

На початку сербо-турецької війни з Одеси було відправлено по Дунаю в Белград санітарний загін, який складався з п'яти лікарів, трьох фельдшерів і двох студентів-медиків. Очоловав їх Б. Б. Клебер — спеціаліст у багатьох галузях медицини, відомий не тільки на Україні, а й далеко за її межами¹³². Для подання допомоги пораненим і хворим воїнам у сербську армію влітку 1876 р. з санітарним загonom прибув доцент Київського університету чех Рінек¹³³. Чимало лікарів з України брали закордонні відпустки, щоб виїхати на Балкани. Так, лікар Дерев'янка з Харкова лікував поранених і хворих у Сербії. Він просив Харківське губернаторство продовжити йому відпустку. З канцелярії Харківського губернаторства повідомили, що «вжито заходів до продовження закордонної відпустки Дерев'янка». Командування сербської армії в 1877 р. писало про відомого київського медика доцента П. Герасимовича, що він за час перебування у Сербії на посаді завідуючого Белградською лікарнею проявив себе хорошим працівником, «за що заслуговує усяких похвал і поваги»¹³⁴. Багато українських лікарів за свою самовіддану працю під час повстання і сербо-турецької війни одержали вищий чорногорський орден «Данило I ступеня» та інші нагороди.

Отже, рух української громадськості на допомогу визвольній війні сербського народу був досить значним, знайшовши поширення, в першу чергу, серед трудящих мас України. Вони відкрито співчували пригнобленим південним слов'янам, що піднялися на визвольну боротьбу проти турецьких поневолювачів. Цей рух відіграв велику роль у розширенні зв'язків братніх українського і сербського народів.

¹³⁰ Газ. «Одесский вестник». 30 жовтня 1876 р.

¹³¹ ЦДВІА, ф. 277, оп. 1, спр. 373, листи не пронумеровано.

¹³² Там же, спр. 996.

¹³³ Там же, спр. 372, листи не пронумеровано.

¹³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 708, оп. 315, спр. 90, арк. 26—28.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. К. ДЕМИДЕНКО

АКТИВІЗАЦІЯ МИСЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В СТАРШИХ КЛАСАХ

Перебудова системи народної освіти, яка здійснюється в нашій країні на основі Закону про школу, ставить завдання виховати всебічно розвинутих майбутніх активних будівників комунізму, підготовлених до життя, до практичної участі у продуктивній праці. В цьому відношенні велике значення має активізація мислення учнів, зокрема на уроках історії в старших класах. На практиці часто під цією активізацією розуміють лише участь учнів в опитуванні класу на уроці. Тим часом ми активізуємо розумову діяльність учнів тільки тоді, коли вони не обмежуватимуться простим відтворенням розповіді вчителя і тексту підручника, а на основі аналізу сприйнятого матеріалу самі робитимуть висновки, узагальнення, приходитимуть до чогось нового, що не було відомим їм раніше.

Широке застосування бесіди вчителями історії сприяє активізації розумової діяльності учнів. Правда, деякі методисти схильні протиставляти місце бесіди при засвоєнні учнями знань з історії, з одного боку, та інших предметів, зокрема математики, — з другого¹. Вони твердять, що на уроках математики шляхом бесіди можна здійснювати повідомлення учням і засвоєння ними нового програмного матеріалу, і заперечують це щодо викладання історії.

Звичайно, під час бесіди не можна прийти з учнями до висновку про існування якогось поодинокого конкретного історичного факту. Але до усвідомлення закономірностей історичного розвитку суспільства шляхом умовиводів (народ — творець історії, немишучість перемоги соціалізму і комунізму в усіх країнах і т. д.) ми можемо підвести учнів, застосовуючи цей метод.

Готуючись до проведення бесіди на уроці історії, вчителька школи № 2 м. Михолаєва Л. М. Проценко старанно продумує запитання, з якими вона звернеться до учнів. Переходячи до вивчення теми «Боротьба за соціалістичне перетворення сільського господарства» в 10 класі, вчителька поставила такі запитання класу: *Коли В. І. Ленін вперше висловився про необхідність змін у сільському господарстві? В яких ленінських працях розглядається питання про сільське господарство? Яка з них присвячується кооперуванню цієї галузі народного господарства? Який з'їзд партії розглядав питання колективізації сільського господарства?*

Відповіді учнів свідчать про те, що вони свідомо підходять до вивчення нової теми.

У процесі викладу нового матеріалу Л. М. Проценко активізує розумову діяльність учнів, наводячи відповідні висловлювання В. І. Леніна і з'ясовуючи, чи вірно вони зрозуміли ці висловлення. Вона запитує десятикласників: *За якими кінофільмами можна судити про сутність куркуля? В яких художніх творах відображені події даного періоду історії нашої Батьківщини? і т. д.* Бесіда сприяла приведенню знань учнів у струнку систему, а також підведенню їх до нових висновків і узагальнень.

В цілому завдання бесіди зводились до встановлення причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями і явищами, прослідкування виникнення та розвитку тих чи інших історичних явищ, подій, співставлення фактів за їх синхронністю чи подібністю та відмінністю, приведення знань учнів у більш струнку систему, мобілізації та розвитку уваги учнів, підведення учнів до самостійних висновків та узагальнень.

¹ Див. А. А. Вагин, Н. В. Сперанская. Основные вопросы преподавания истории в старших классах, М., 1959, стор. 156.

Досвід учителів, наші спостереження показують, що порівняння відіграють важливу роль в активізації мислення учнів. За висловом К. Д. Ушинського, порівняння — «основа всякого розуміння і всякого мислення»². Застосовуючи його, ми допомагаємо учням знайти спільне і відмінне між явищами, подіями, більш суттєві і менш суттєві їх ознаки тощо. Кращі вчителі у своїй практиці часто звертаються до порівняння. Так, учитель історії школи № 15 м. Миколаєва І. Л. Цоніф, працюючи з учнями над поняттям «капіталізм», ставить перед ними завдання порівняти поняття «феодалізм» і «капіталізм», показавши при цьому їх спільні і відмінні ознаки. Це позитивно впливає на засвоєння учнями двох названих понять.

Одним з найважливіших засобів активізації мислення учнів на уроці історії є використання краєзнавчого матеріалу. Знання історії свого міста, села, області, окремих заводів, фабрик, колгоспів та радгоспів породжують в них глибоку любов до радянських людей, до їх славного революційного минулого. Вивчаючи минуле свого краю, порівнюючи його з сучасним, учні проникаються глибоким почуттям радянського патріотизму, почуттям безмежної любові до рідної Комуністичної партії за те, що вона вивела нашу країну, у тому числі і кожне село, місто, область, з темряви капіталізму на світлий шлях комуністичного будівництва.

З великим інтересом учні вивчають історію підприємства, яка є базою виробничого навчання. Так, у школі № 2 м. Миколаєва це вивчення здійснюється за таким планом:

1. *Коротка історична довідка про підприємство (коли відкрито і наступна його історія)*. 2. *Зв'язки підприємства (звідки прибуває сировина і куди направляється продукція)*. 3. *Передовики підприємства*. 4. *Зростання продуктивності праці на підприємстві і використання нової техніки*. 5. *Виконання підприємством плану*. 6. *Перспективи його розвитку*.

Одержавши консультації від учителя щодо виконання даного завдання, його плач, учні збирають матеріал і оформляють його у вигляді рефератів. Цікаво проходять уроки, на яких учитель використовує зібрані матеріали для ілюстрації тих чи інших положень.

Вивчення історії підприємства — одна із дієвих форм зв'язку викладання історії з життям, з практикою комуністичного будівництва.

Важливим засобом активізації розумової діяльності учнів є виявлення ними причин історичних подій і явищ під час пояснення вчителем нового матеріалу. Це спонукає учнів мобілізувати свою увагу на сприйняття нового матеріалу, співставляти і аналізувати факти, з'ясовувати зв'язки і відносини між ними. На уроці «*Повстання декабристів. Причини поразки повстання та його значення*» перед викладом нового матеріалу вчителька школи № 15 м. Миколаєва С. М. Соколінська звертається до учнів з словами: «Я буду розповідати про хід повстання, ви уважно слухайте, після моєї розповіді ви самі визначите причини поразки декабристів». Вона спирається на розвитку найважливіших подій, не роблячи висновків про їх причини. Після цього учні самі назвали такі причини поразки декабристів: «Повстання декабристів знало поразки тому, що вони не мали зв'язку з народом; солдати не знали, за що вони борються, диктатор зрадив повстання; в діях декабристів не було рішучості».

Вчителька підсумовує відповіді учнів, підкреслюючи, що основна причина поразки декабристів полягає у відсутності в них зв'язку з народом, на що вказував В. І. Ленін. Потім вона розповідає про розправу царизму з декабристами і значення цього руху.

Кращі вчителі історії вміло активізують мислення учнів, доручаючи їм складати плани нового матеріалу, а також спонукаючи їх критично оцінювати відповіді своїх товаришів. На деяких уроках перед поясненням нового матеріалу учням дається завдання скласти план розповіді вчителя, після неї учні зачитують свої плани, обговорюють їх, за що одержують відповідні оцінки.

Для всебічної активізації мислення учнів велике значення має правильне співвідношення образу і слова при вивченні історії.

Засвоєння знань розпочинається з чуттєвих даних, з живого споглядання, в забезпеченні якого велика роль належить уяоченню. Однак у процесі навчання необхідно вміло його використовувати, всебічно аналізувати застосовувані наочні посібники (картини, карти, схеми, залишки матеріальної культури тощо), особливо такі, які ілюструють суспільні відносини, побут, культуру минулого, державний лад. Без пояснень учителем подій, зображених, наприклад, на картині, учні не завжди зможуть зрозуміти основну її ідею. Використовуючи уяочення, вчитель роз'яснює учням, що ілюструє той чи інший засіб уяочення, який його зміст, яка його ідея. Увагу учнів слід звертати на основне, не захоплюючись розкриттям деталей, хоч і про них не можна забувати.

Успіх у навчанні значною мірою залежить від того, як ми забезпечимо правильне співвідношення образу і слова. У шкільній практиці трапляється, що матеріал подається схематично, абстрактно, вживаються незрозумілі для учнів поняття без належного розкриття їх змісту на конкретному матеріалі. Це призводить до формування в

² К. Д. Ушинский. Избранные сочинения, т. II, М., 1939, стор. 436.

учнів неправильних уявлень. Про це може свідчити такий факт. Деякі учні одного з 9 класів, відповідаючи на запитання, що є вирішальним у розвитку історії людства, говорили: «З точки зору економіки вирішальним у розвитку суспільства є матеріальні бази». Отже, абстрактне поняття про розвиток виробництва вони підміняють конкретним, але невірним поняттям «матеріальні бази».

Даний приклад яскраво люструє незабезпечення вчителем правильного співвідношення образу і слова у практичній роботі з учнями над засвоєнням ними історичного матеріалу. Слово діє лише тоді, коли за ним стоїть певна об'єктивна дійсність, її образ. Тільки застосовуючи різноманітні методичні прийоми і засоби в їх тісному поєднанні, ми зможемо забезпечити активну розумову діяльність учнів на уроках історії

Ф. Я. ІВАНЕНКО

ВИВЧЕННЯ УЧНЯМИ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

У Блισταвицькій восьмирічній школі Бородяньського району, Київської області, працює історико-краєзнавчий гурток, в якому 30 учнів під керівництвом учителя збирають різні історичні матеріали, вивчають минуле рідного краю. Щоб довідатись про найдавнішу історію нашого села, юні історики встановили нагляд за всіма навколишніми ярами, полями і урочищами. Усі знайдені там речі приносили до школи. За кілька років ми зібрали двадцять зразків знарядь праці первісних людей періодів палеоліту і неоліту: камінні молотки і сокири, наконечники дротиків, ручне рубило, кремінний серп, камінь зернотерки та інші знаряддя праці. Раз у два роки для учнів V—VIII класів ми проводимо вечір на тему: «Найдавніша історія нашого краю», на якому учні старших класів розповідають меншим про свої археологічні знахідки.

Великий інтерес в учнів викликає питання, коли виникло наше село і чому воно зветься Блισταвиця. Вивчаючи місцевість навколо нього, ми довідались, що одне з урочищ зветься «Селища». В ньому ми знайшли багато черепків розбитого посуду виробництва XIII ст. Це поселення, мабуть, було знищене завойовниками хана Батія в 1240 р. Теперішнє село Блισταвиця виникло десь у XVIII ст. на березі р. Пратви. де кріпаки Києво-Михайлівського монастиря збудували кілька ставків для розведення риби. Від слів «близько ставків» найбільш ймовірно й походить назва нашого села³. Юні краєзнавці склали проект відновлення зруйнованих ставків, і колгоспники у 1960 р. відбудували три з них.

Щоб створити в дітей вірне уявлення про життя селян до революції, ми систематично збираємо відповідний матеріал. Нам вдалося знайти кілька сторінок з книги записів шлюбів за 1854 р. Вони свідчать, що за всіх молодих, їх поручителів та родичів розписувався єдиний письменний на все село Петро Шумило.

Використавши опубліковані матеріали⁴, довідались, що в с. Блισταвиці на 1 січня 1900 р. було 2794 дес. землі, з яких поміщику М. Ф. Толочинову належало 2059 дес., а селянам — усього 735 дес., що в селі були одна церковно-приходська школа, дві кузні, одна «казенная винная лавка», одна бакалійна крамниця. Ознайомивши учнів з цим документом, шляхом бесіди з'ясували, що є в нашому селі тепер. Учні назвали восьмирічну школу, краєзнавчий музей, сільський клуб з стаціонарною кіноустановкою, ветдільницю, медпункт, пошту, радіоузл, дві бібліотеки, млин, сільунівермаг, крамницю, льнопереробний пункт, молокопереробний пункт. Колгосп має 7 тракторів, 8 автомашин, три комбайни і багато різних машин та сільськогосподарських знарядь. Блισταвчани придбали 8 мотоциклів, 120 велосипедів, 37 телевізорів, 55 радіоприймачів та радіол. Усе село електрифіковане та радіофіковане.

Значну увагу приділяє історико-краєзнавчий гурток вивченню питання про встановлення Радянської влади на селі. З цією метою в сільській Раді ми взяли на облік найстаріших жителів села, написали до державних архівів. Незабаром у фондах Київського обласного державного архіву виявлено було «Постанову загальних зборів селян села Блισταвиці від 15 лютого 1918 року про організацію сільського революційного комітету», в якій зазначається: «Ми, громадяни села Блισταвиці..., заслухавши і обговоривши на загальних зборах доповідь тов. Коварчука про поточний момент і дізнавшись, що влада на Україні перейшла до Рад, тобто до справжніх захисників робітників, селян і солдатів, ухвалили організувати в себе ревком, якому

³ Л. Похилевич. *Уезды Киевский и Радомышльский*. Статистические и исторические заметки, К., 1887, стор. 36.

⁴ «Список населенных мест Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета», К., 1900, стор. 129.

доручили керівництво місцевими справами...»⁵. До складу ревкомом було обрано демобілізованого солдата Якова Лещенка і селянина Федора Давиденка. Недовго діяв цей ревком, бо вже в кінці лютого місяця 1918 р. наш край окупували німці. Лише через рік, у червні місяці 1919 р., в селі було відновлено Радянську владу. Визволяля блиставчан бійці Третього Інтернаціонального полку, який літо і осінь 1919 р. простояв на території нашого району, від улерті бої з денікінцями, що натискали з боку Києва, і з петлюрівцями, що наступали з Малина. З твору угорського письменника Мате Залки «Безсмертя» ми дізнались про героїзм інтернаціоналістів у боях з ворогами. На збори гуртка запросили колишнього бійця полку Антона Андрієнка, який живе в Бучі, і колишнього комісара цього полку Георгія Онищенка, що живе в Києві. З їх розповідей перед нашими очима постали героїчні сторінки минулого.

На все життя запам'ятали наші учні історичний вечір на тему «Блиставиця стає на шлях будівництва соціалізму». Колишні ревкомівці, перші комуністи і комсомольці, розповіли, як у 1920 р. було засновано сільський комітет незаможних селян, у 1921 р.— сільське споживче товариство, а в 1924 р.— колгосп «Шлях правди». Наші гості розповіли, що за трудові видатні успіхи і активну боротьбу з бандами Блиставицю назвали Червоним селом. У 1924 р. сюди приїжджав голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г. І. Петровський, який допоміг блиставчанам організувати в себе першу сільськогосподарську артіль⁶. Ми записали розповіді очевидців цієї зустрічі з «всеукраїнським старостою», написали йому листа, згодом одержали відповідь. «Дорогі діти,— писав Григорій Іванович.— Посилаю вам свою фотографію і бажаю вам здоров'я і успіхів у навчанні. Виконуйте, любі діти, заповіти нашого великого вождя Володимира Ілліча Леніна, учіться так, щоб вирости гідними продовжувачами його справи, справи побудови комунізму. I/XI-1957 р. Г. Петровський».

Щоб зібрати відомості про встановлення Радянської влади в інших селах Бородянського району, довідатись про події в роки громадянської війни, ми провели з юними туристами 80-ти кілометровий похід по району. З районної газети ми довідалися, що в Немешаєво живе перший голова Бородянського волревкому, тепер персональний пенсіонер І. Я. Марченко, а в Клавдієво — секретар того ж волревкому І. В. Зарицький. В один з вихідних днів група юних туристів відвідала їх, домовилась про зустріч. Колишні діячі волревкому розповіли учням про тяжке життя селян у Бородяниці та в навколишніх селах до революції, про встановлення Радянської влади.

Наступного дня ми вирушили до с. Нової Греблі, Бородянського району, де у 1919 р. відбулись жорстокі бої інтернаціоналістів і котовців з денікінцями, а в 1920 р.— XII армії з білополяками. На привалах ми читали книгу Ольги Котовської «Григорій Котовський». «Моторошною» назвав Г. І. Котовський ніч з 6 на 7 жовтня 1919 р., в яку відбувся жорстокий бій котовців з денікінцями в с. Новій Греблі. З великим хвилюванням наближались ми до цього села. Тут ми зустрілись з учасниками і очевидцями бій у роки громадянської війни.

Третій день ми присвятили вивченню ще однієї визначної події громадянської війни — великого бою Червоної Армії з білополяками у червні 1920 р. На цей раз нашим екскурсиводом був директор місцевої школи І. Г. Ващенко. Розповідаючи про хід подій, він провів нас по місцях, де були окопи. Учні побачили новий колгоспний будинок культури там, де колись стояла церква, в якій білополяки спалили людей.

Секретар партійної організації колгоспу ім. Т. Г. Шевченка тов. Панченко показав юним екскурсантам багатогалузеве високомеханізоване господарство.

Після обіду, тепло попрощавшись з новогребельцями, ми вирушили у дальшу путь, в с. Дружню. В цьому селі і на станції Бородянка ми вивчали події, зв'язані з ім'ям видатного радянського полководця М. О. Щорса. Голова місцевого колгоспу «Промінь» тов. Ленчиць і директор школи тов. Антонюк розповіли юним туристам про героїчні бої Червоної Армії тут у березні 1919 р. Зосередивши у Коростені великі сили, 20 березня 1919 р. петлюрівці шістьма полками почали раптовий наступ на Київ. Зайнявши Малин і Тетерів, вони підійшли до станції Бородянки. Над Києвом нависла серйозна загроза. За два дні М. О. Щорс перекинув свої війська з Вінниці під Бородянку.

24 березня щорсівці відкинули петлюрівців від станції Бородянки, визволили села Бородянку, Дружню, Загалці. Найбільш жорстокий бій був біля станції Трубецької (тепер Спартак). На допомогу Богунському полку прибув Ніжинський червоний полк, і 25 березня петлюрівців було відкинуто за річку Тетерів, а згодом було визволено Коростень, Новоград-Волинський і Шепетівку.

Юні туристи гаряче подякували за цікаву розповідь. Під час цієї подорожі вони ніби перегорнули яскраві сторінки історії боротьби за владу Рад на території нашого району.

Ознайомлення учнів з революційними подіями в процесі краєзнавчої роботи значною мірою сприяє вихованню їх у душі радянського патріотизму.

⁵ Київський обласний державний архів, ф. 3058, оп. 1, спр. 16, арк. 2.

⁶ Газ. «Більшовик» (орган Київського губкому КП(б)У), 7 травня 1924 р.

СТОРИНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

Ф. Є. ЛОСЬ, О. С. КУДЛАЙ

СТАН І ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ

У працях класиків марксизму-ленінізму дано глибоке висвітлення всесвітньо-історичної ролі пролетаріату — могильника капіталізму і активного будівника нового, комуністичного суспільства. В. І. Ленін говорив, що тільки робітничий клас «спроможний керувати всією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу, в ході самого скидання, в боротьбі за вдержання і зміцнення перемоги, в справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів»¹. Історія підтвердила правильність і дієвість ленінського положення. В перемозі пролетарської революції в нашій країні, грандіозних завоюваннях соціалізму і комунізму в СРСР і досягненнях у країнах народної демократії проявились у всій величчя активна, творча діяльність робітничого класу, як найпередовішого і найорганізованішого класу, найпослідовнішого носія комуністичних ідеалів.

Героїчний шлях робітничого класу Радянського Союзу яскраво відображений у комуністичному Маніфесті нашої епохи — новій Програмі КПРС, в рішеннях XXII з'їзду партії і доповідях М. С. Хрушова, який вказував на те, що робітничий клас і Комуністична партія проходять у своїй боротьбі три всесвітньо-історичних етапи — повалення панування експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату, побудову соціалізму, побудову комунізму. З них перші два етапи Комуністична партія і радянський народ вже пройшли. І коли на кожному з цих етапів, говорив М. С. Хрушов, «партія незмінно добивалась успіхів, то це величезною мірою пояснюється тим, що вона мала вірний компас — свої бойові революційні програми, гранітною основою яких є марксизм-ленінізм»². В Програмі КПРС підкреслено, що робітничий клас, як найбільш передова і організована сила радянського суспільства, відіграє керівну роль і в період розгорнутого будівництва комунізму.

Вся історія робітничого класу України є невід'ємною частиною історії робітничого класу СРСР. У боротьбі за підготовку і здійснення Жовтнєвої революції на Україні, за побудову соціалізму і комунізму робітничий клас України завжди одержував допомогу від братнього російського народу, вчився його революційної загартованості, використовував досвід боротьби за побудову комуністичного суспільства, в свою чергу російські робітники використовували досвід боротьби робітничого класу України, і в цій спільній боротьбі зростала їх сила і свідомість.

Дослідження проблеми всесвітньо-історичної ролі пролетаріату СРСР у боротьбі за побудову комуністичного суспільства, глибоке і об'єктивне висвітлення пройденого ним творчого шляху має велике науково-пізнавальне і виховне значення. На прикладі героїчної боротьби робітничого класу СРСР вчать боротися і перемагати трудящі країн народної демократії, пролетаріат капіталістичних країн.

Велика Жовтнєва соціалістична революція створила всі необхідні умови для розвитку нової, радянської історичної науки, яка, керуючись революційною теорією марксизму-ленінізму, величезну увагу приділила вивченню історії робітничого класу. Вже в перші роки Радянської влади в загальносоюзних журналах «Пролетарская революция», «Борьба классов», «Красный архив», «История пролетариата СССР» було опуб-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

² М. С. Хрушов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу. Доповідь на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 18 жовтня 1961 року, К., 1961, стор. 3—4.

ліковано ряд статей, присвячених революційній боротьбі пролетаріату в Росії, в тому числі і на Україні. Значне місце в дослідженнях радянських істориків України, що працювали в комісіях Істпарту, Інституту марксизму, зайнято висвітлення робітничого і соціал-демократичного руху на Україні. За період з 1922 по 1933 рр. Українським істпартом було видано 57 номерів журналу «Летопись революции», в яких надруковано ряд статей і спогадів з історії робітничого і соціал-демократичного руху на Україні. Крім цього, Всеукраїнський і місцеві істпарту видали близько 80 збірників спогадів і документів, окремих нарисів і монографій (В. Манілов, М. Волин, Є. Адамович, Ст. Костюшко, Ф. Ястребов, М. Рубач та ін.). Тоді ж вийшло кілька брошур з історії професійного руху на Україні (І. Шингарьов «История рабочего и профессионального движения печатников Киевщины (1921—1926)», Д. Шлосберг «Профессиональное движение 1905—1907 гг. на Украине» та ін.). Науково-історичне значення зберігають видані істпартами спогади відомих діячів Комуністичної партії і революційного руху на Україні І. Бабушкіна, В. Затонського, Г. Петровського, О. Шліхтера, П. Мойсеєнка, М. Скрипника, С. Терехова.

У зв'язку з 20-ми і 25-ми роковинами першої російської революції було опубліковано кілька збірників, що висвітлюють революційний рух на Київщині, Харківщині, Одещині, в Донбасі тощо. Всього вийшло в світ 16 збірників і 13 брошур. У цих виданнях значне місце відводилось висвітленню робітничого руху, зокрема страйкової боротьби і діяльності більшовицьких організацій. Багато статей, написаних безпосередніми учасниками революційної боротьби, зберігають свою цінність і досі. В 1926 р. була видана книга «1905 год на Украине» (т. I), в якій матеріали охоплюють події, починаючи з 9 січня по вересень 1905 р. включно. Окремі статті і дослідження містять методологічні і фактичні помилки і значною мірою застаріли. Крім того, в окремих працях необгрунтовано перебільшено вплив меншовиків і бундовців на робітничий клас України. Слід відзначити, що в двадятих роках вийшли дві узагальнюючі праці з історії робітничого класу України О. Пажитнова «Очерки по истории рабочего класса на Украине» і М. Балабанова «Нариси з історії робітничого руху на Україні». Перша праця охоплює історію робітничого класу України з часу його зародження до 1928 р., а друга — з другої половини XIX ст. до 1920 р. У праці О. Пажитнова висвітлюється переважно становище робітничого класу (склад і кількість робітників, жіноча і дитяча праця, заробітна плата, робочий день, побутові умови). В нарисах М. Балабанова більше уваги приділено історії робітничого руху.

Проте автори, на жаль, користувалися обмеженою кількістю джерел, переважно звітами фабричних інспекторів. Тому їх дані про чисельність робітників — учасників страйкового руху — далеко не повні. Крім того, дослідження не показують історичного значення появи пролетаріату і ролі Комуністичної партії у вихованні робітничих мас у дусі революційної свідомості, а також містять грубі помилки методологічного характеру. Так, О. Пажитнов виклав історію робітничого класу у відриві від діяльності соціал-демократичних організацій на Україні, а праця М. Балабанова хибить на політичні помилки. Наприклад, М. Балабанов пише, що «меншовизм, як реформістське крило соціал-демократії, міг пустити на Україні міцні корені. Уже після II з'їзду партії (1903 р.), що вперше привів до розколу, на боці меншовиків були майже всі партійні організації на Україні»³.

Велике значення для вивчення історії робітничого класу мали постанови ЦК ВКП(б) 1931 р. про видання серії збірників, присвячених історії заводів, постанови Раднаркому і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах» 1934 р. та ін. Ці постанови сприяли дальшому глибокому науковому дослідженню історії взагалі й історії робітничого класу зокрема. У працях, створених після їх виходу, наприклад у підручниках з історії СРСР, ширше і глибоше, з марксистських позицій висвітлено робітничий рух. З'явилися монографічні дослідження, присвячені формуванню робітничого класу і його революційній боротьбі.

Однак у довоєнний період вивчення історії робітничого класу на Україні не було належного значення. Якщо порівняти вивчення історії робітничого класу України у 20-і роки і довоєнні роки, то побачимо, що на першому етапі розмах дослідження і кількість праць були значно більшими. В працях, опублікованих у довоєнний період, зовсім не порушувалося таке важливе питання, як формування робітничого класу. Не було створено також жодної монографії з історії робітничого класу України, не дано в цілому наукового і політично правильного висвітлення виникнення і розвитку робітничого класу на Україні. Це пояснюється значною мірою тим, що ряд істориків та активних діячів робітничого руху стали жертвами культу особи Сталіна.

Прийняті у післявоєнні роки ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У постанови з ідеологічних питань сприяли вивченню історії робітничого класу на Україні.

На основі вчення Маркса, Енгельса, Леніна і рішень Комуністичної партії ра-

³ М. Балабанов. Нариси з історії робітничого руху на Україні, Харків, 1928, стор. 19

дяньські історики вже провели велику роботу по дослідженню історії робітничого класу⁴. У вивченні цієї важливої проблеми значний вклад внесли і історики Радянської України. За останнє десятиріччя видано кілька спеціальних монографій, присвячених зародженню і формуванню робітничого класу на Україні⁵. Велика увага була приділена дослідженню історії робітничого руху і більшовицьких організацій. Робітничий і соціал-демократичний рух кінця XIX — початку XX ст. висвітлюється в працях П. Бистренка, І. Іванова-Потьомкіна, І. Шевченка, О. Парасунька⁶. Поширенню ленінської «Искры» на Україні та її величезній ролі в політичному вихованні робітничого класу присвячена праця С. Кітарева⁷.

До 50-річчя першої російської буржуазно-демократичної революції історики України опублікували багато нових документів про революційні події і діяльність більшовицьких організацій на Україні напередодні і під час революції 1905—1907 рр. Вийшли в світ спеціальні збірники документів і матеріалів, видані Інститутом історії АН УРСР, Архівним управлінням Української РСР та Інститутом історії партії ЦК КП України⁸. Тоді ж опубліковано ряд монографій Ф. Лося, П. Шморгуна, Г. Рубцова⁹. Робітничому рухові в роки нового революційного піднесення присвячена праця П. Лаврова¹⁰, а також збірник статей¹¹. Історія робітничого класу Харкова висвітлена в дослідженні В. Астахова, Ю. Кондуфора¹². За останні роки видано також два документальні збірники^{13—14}.

Питання соціально-економічного становища робітничого класу України порушені в праці українського економіста О. Нестеренка «Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и в начале XX в.», а також у ряді статей про становище робітників окремих галузей промисловості на Україні, надрукованих в «Українському історичному журналі» і в «Наукових записках» (О. Парасунька, І. Балясного та ін.). Значний новий матеріал з історії робітничого класу є в монографії О. О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні», ч. I та II. На жаль, у працях, що вийшли до XX з'їзду КПРС, на висвітленні багатьох питань з історії робітничого класу України в дожовтневий і післяжовтневий період негативно позначився культ особи Сталіна, невірною давалася періодизація революційного руху, незаслужено замовчувалися активні учасники революційного руху та ін.

⁴ А. М. Пайкратова. Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, тт. I—II, М., 1950—1952 рр.; А. Т. Рашин. Формирование промышленного пролетариата в России, М., 1940; Л. М. Иванова. К вопросу о формировании промышленного пролетариата в России, журн. «История СССР», 1958, № 4.

⁵ О. Нестеренко. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX — на начале XX ст., К., 1952; його ж. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX — начале XX ст., М., 1954; І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу на Україні, К., 1958; Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст., К., 1955, та ін.

⁶ П. Бистренко. Киевский союз борьбы за освобождение рабочего класса, К., 1947; його ж. З історії поширення марксизму соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958; І. Іванов-Потемкін. Екатеринбургский союз борьбы за освобождение рабочего класса, К., 1949; І. І. Шевченко. З історії соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1956; О. Парасунько. Всеобщая стачка 1903 г. в Киеве, К., 1950.

⁷ С. Кітарева. Ленінська газета «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959.

⁸ «Революция 1905—1907 годов на Украине. Сборник документов и материалов» (под редакцией Ф. Лося, И. Олейника, В. Шелудченко), К., 1955. «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.)» (под редакцией Н. Дония, П. Павлюка, В. Федорченко, А. Юрченко), К., 1955.

⁹ Ф. Е. Лось. Революция 1905—1907 годов на Украине, К., 1955; П. М. Шморгун. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., К., 1955; його ж. Більшовицькі організації на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; І. А. Рубцов. Військово-бойова робота більшовиків України в період революції 1905—1907 рр., К., 1958.

¹⁰ П. А. Лавров. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., К., 1957.

¹¹ «Робітничий рух на Україні в період імперіалізму», Збірник статей за редакцією Ф. Лося і П. Лаврова. В збірнику вміщені статті Ф. Лося, С. Кітарева, М. Демченка, П. Лаврова, Й. Щербини, Н. Первак.

¹² В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетарят Харкова в трьох революціях, Харків, 1959.

^{13—14} «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», К., 1960; «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема», К., 1959.

Отже, навіть такий короткий перелік історичної літератури показує, що радянські історики досягли значних успіхів у дослідженні історії робітничого класу України. Аналіз праць показує, що найповніше вивчена історія робітничого класу України другої половини XIX — початку XX ст.

Однак це не означає, що дана проблема досліджена повністю. Вивчати історію робітничого класу України слід відповідно до визначених В. І. Леніном трьох головних стадій розвитку російської промисловості (дрібне товарне виробництво, дрібні, переважно селянські промисли; капіталістична мануфактура і фабрика — велика машина індустрія)¹⁵. Перша стадія капіталізму в промисловості супроводжується, як писав В. І. Ленін, «появою найманих робітників і кустарів, що працюють на скупщиків»¹⁶. Ця проблема досі майже не вивчена нашими дослідниками. До другого етапу розвитку капіталізму — мануфактурного — відноситься праця І. О. Гуржія «Зародження робітничого класу на Україні», в якій розглядається процес утворення і зростання фабрично-заводських робітників на Україні в кінці XVIII ст. і в першій половині XIX ст. Потрібно і далі спрямовувати зусилля істориків на вивчення цих питань, бо вони ще потребують дальшого дослідження. Особливу увагу треба приділити вивченню процесу дальшого розвитку робітничого класу в період імперіалізму. Для цього необхідно вивчити історію окремих загонів українського пролетаріату — металістів, вугільників, робітників цукрових заводів та інших галузей, як це зроблено щодо другої половини XIX ст.

Досі в українській радянській історіографії ще немає жодного монографічного дослідження про таке важливе питання, як чисельність і структура робітничого класу в роки реакції і нового революційного піднесення, вплив століпінської аграрної політики на зміни в складі пролетаріату. З цього питання є лише праця С. Антонової¹⁷. Відомо, що в зв'язку з проведенням століпінської аграрної реформи в складі робітничого класу відбувалися істотні зміни. Скориставшись аграрним століпінським законодавством, багато робітників продали свої наділи і перетворились у справжніх пролетарів, не зв'язаних з землею. Тому в роки століпінської реакції посилилась чисто пролетарська основа серед революційних класів. Усе це сприяло створенню об'єктивних передумов для соціалістичної революції, наближувало її неминучість. Ще й досі нема жодної великої праці, де б висвітлювались питання історії робітничого класу в роки першої імперіалістичної війни і Лютневої революції. В роки війни у зв'язку з мобілізацією в складі робітничого класу країни в цілому і України зокрема сталися великі зміни. На цю тему в українській історіографії можна назвати лише статтю Й. Щербини¹⁸. При дослідженні процесів, що відбувалися в складі робітничого класу в період імперіалізму, необхідно, як і раніше, більш уваги приділити вивченню джерел поповнення фабрично-заводського пролетаріату, його кількісного зростання, національного складу та ін.

З появою монополістичних організацій погіршало становище робітників, змінились форми і засоби експлуатації робітничого класу. А проте ці питання ще недостатньо досліджені. Тому перед радянськими істориками постає завдання глибоко вивчити економічне і політичне становище робітничого класу (заробітну плату, робочий день, інтенсивність праці, житлові умови, штрафи і т. д.).

Більш докладно і глибоко слід вивчити формування революційної ідеології пролетаріату, боротьбу Комуністичної партії з опортунізмом і соціал-шовінізмом в робітничому русі України.

Необхідно і надалі викривати брехливі антинаукові твердження українських буржуазних націоналістів, які заперечували існування робітничого класу в українській нації, його будь-яке самостійне значення для революційної боротьби. Радянські історики України в своїх працях, присвячених формуванню робітничого класу, завдали нищівного удару цим брехливим твердженням українських буржуазних націоналістів і показали, що розвиток політичної свідомості робітничого класу України відбувався одночасно з політичним зростанням усього робітничого класу Росії. Однак в історичній літературі ще дуже мало досліджень, спеціально присвячених формуванню революційної ідеології робітничого класу. На конкретних прикладах і фактах історики мають показати титанічну діяльність В. І. Леніна та його соратників по політичному вихованню робітничого класу, вивчити конкретні форми і методи, з допомогою яких революційні соціал-демократи, більшовицькі організації вносили соціалістичну свідомість у робітничий рух і боролись проти всіляких перекинувань марксизму-ленінізму, за торжество марксистсько-ленінської теорії.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 466—467.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 325.

¹⁷ С. І. Антонова. Влияние Столыпинской аграрной реформы на изменение в составе рабочего класса (по материалам Московской губернии), М., 1952.

¹⁸ Й. Т. Щербина. Зміни в складі промислових робітників України в роки першої світової війни. «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 9, К., 1957, стор. 111—126.

В Українській історіографії досі ще немає досліджень, у яких глибоко аналізувалися би робітничі листки, прокламації і листівки комітетів РСДРП, що поширювали соціал-демократичні ідеї в робітничому русі.

Спираючись на твори класиків марксизму-ленінізму, необхідно дослідити і встановити основні етапи формування політичної свідомості робітників України і на конкретних фактах показати відмінності одного етапу від іншого. У зв'язку з цим радянські історики мають глибоко та всебічно вивчити історію більшовицьких організацій на Україні в період імперіалізму, особливо в роки політичної реакції, нового революційного піднесення і першої світової імперіалістичної війни. Досі нема праць, присвячених показові ролі пролетаріату як творця пролетарської культури на Україні. Відомо, що робітничі листки, соціал-демократичні прокламації, за висловом В. І. Леніна, були першою формою соціал-демократичної літератури. Перед дослідниками стоїть завдання розкрити вплив пролетарської культури на дальший розвиток революційно-демократичного руху, вивчити, як героїчна боротьба робітничого класу України відбилася у творах революційно-демократичних письменників І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки. Вивчення цього питання має велике значення для викриття буржуазно-націоналістичної «теорії» єдиного потоку.

Величезну увагу повинні приділити радянські історики вивченню і показу боротьби Комуністичної партії за створення союзу робітничого класу і селянства напередодні і під час революції 1905—1907 рр., того, як зміцнювався цей союз в роки реакції, революційного піднесення, першої світової імперіалістичної війни і Лютневої революції. У 1957 р. вийшов збірник статей «Комуністична партія — організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства»¹⁹, в якому показано боротьбу більшовицької партії за селянство на різних етапах історичного розвитку. Але в ньому не повно розкрито величезну роботу Комуністичної партії по завоюванню селянства на бік пролетаріату, слабо показано конкретну діяльність більшовицьких організацій серед селянства.

За останній час видано ряд брошур і опубліковано статті, присвячені спільній боротьбі російських і українських робітників проти царизму і поміщицько-капіталістичного гніту. Але це політично важливе і науково актуальне питання потребує дальшого дослідження. Було б дуже корисно написати ряд монографій, в яких розкривалася б спільна боротьба російських і українських робітників. Для цього історикам України необхідно не тільки вивчати питання історії робітничого класу України, а також окремі проблеми розвитку пролетаріату всієї Росії.

Доречно сказати, що вже настав час історикам України приділити значно більше уваги вивченню історії міжнародного робітничого руху. Все це сприятиме підвищенню ідейно-теоретичного рівня дослідження проблеми історії робітничого класу.

Значна увага приділяється вивченню становища робітничого руху західноукраїнських земель²⁰. При вивченні історії робітничого класу Західної України слід звернути особливу увагу на вплив революційної боротьби пролетаріату всієї Росії на пробудження політичної свідомості робітників.

У зв'язку з проблемою історії робітничого класу виникає потреба визначити професійний рух на Україні, вплив робітничого класу на національно-визвольний рух і ряд інших питань. У радянській історичній літературі за останні роки з'явилось кілька статей, присвячених виникненню профспілок та їх діяльності в роки першої російської революції²¹. Майже зовсім не вивчені розвиток професійного руху на Україні в роки реакції і нового революційного піднесення. Конче бажано, щоб з історії професійних спілок України було створено узагальнюючу працю, яка охоплювала б діяльність професійних організацій, починаючи від часу їх виникнення до перемоги пролетарської революції. Варто також пожвавити вивчення історії фабрик і заводів і надати видавати документальні збірники з історії робітничого класу другої половини XIX ст., років реакції та першої світової війни.

В результаті широкого дослідження історії робітничого класу України на всіх етапах його розвитку, всіх найважливіших сторін його революційного руху можна також створити узагальнюючу працю з історії робітничого класу України — від його зародження і до перемоги Жовтневої революції.

Якщо в дослідженні проблеми історії робітничого класу дожовтневого періоду досягнуто певних успіхів, то цього не можна сказати про післяжовтневий період. Відомо, що після повалення влади поміщиків та капіталістів Україна в 1918—1920 рр.

¹⁹ «Комуністична партія — організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства», К., 1957.

²⁰ Е. А. Яцкевич. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму, К., 1958; М. М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр.

²¹ І. Б. Берхин. Луганський профсоюз металістів, М., 1947; Г. О. Порфиров. Боротьба Комуністичної партії за створення профспілок на Україні в період революції 1905—1907 рр., «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1955, № 6.

була ареною найжорстокіших боїв з австро-німецькими, американськими, англійськими, французькими та іншими інтервентами, які з активною участю і допомогою українських буржуазних націоналістів намагались задіяти Радянську владу і відновити капіталістичний лад. Український народ разом з усіма народами нашої країни вів годину жорстокої боротьби з іноземними загарбниками і місцевою білогвардійською, буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. Ця героїчна боротьба робітників і всіх трудящих України знайшла висвітлення в історичній літературі. Найважливіші питання цієї боротьби трудящих показані в дослідженнях істориків Російської Федерації та України Є. Городецького, І. Мінца, А. Гучковського, Ю. Білана, С. Королівського П. Павлюка, М. Рубача, В. Руднева, М. Супруненка, У. Рядної, І. Кулика, Г. Шевчука, Є. Склярєнка, І. Шевченка, І. Рибалки, А. Лихолата та ін. Діяльність робітничого класу і значний фактичний матеріал, що характеризує боротьбу робітничого класу проти австро-німецьких та інших іноземних загарбників у роки громадянської війни, висвітлено в багатьох збірниках, монографіях, брошурах, статтях²².

У монографії Є. Склярєнка докладно висвітлено героїчну діяльність пролетаріату в роки громадянської війни і воєнної інтервенції, показано його вплив на зростання політичної активності селянства, а також дано змістовну характеристику діяльності підпільних партійних організацій та інтернаціональних зв'язків Комуністичної партії. Проте, незважаючи на певні успіхи, не можна вважати задовільним стан з висвітленням історії робітничого класу цього періоду. Досі немає жодної монографії, ґрунтовного дослідження, де було б показано зміни в кількісному і якісному складі робітничого класу, що сталися на Україні після перемоги Жовтневої революції, розкрито процес відновлення робітничого класу та інші важливі питання. Спроби висвітлити історію виникнення і формування робітничого класу України в ранній період Радянської влади мали місце в роботах О. Пажитного «Очерки по истории рабочего класса» і М. Буянова «Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції» (вид. 1929 р.). В дослідженні М. Буянова викладено цікавий фактичний матеріал про кількість робітничого класу України, безробітних і т. д., але він слабо пов'язаний з тими змінами, що відбувалися в соціально-економічному житті всієї країни, зокрема на Україні. В цих працях не висвітлено багатогранну боротьбу робітничого класу в роки громадянської війни за зміцнення Радянської влади і процес відновлення робітничого класу України. Слід мати на увазі й те, що чимало праць, в яких розглядається цей період, написані під впливом культу особи Сталіна, і помилки, допущені в них, ще повністю не виправлені. Отже, необхідні ґрунтовні дослідження, які глибше розкрили б стан і процес формування робітничого класу України в роки громадянської війни і воєнної інтервенції.

Якщо ж проблема відновлення робітничого класу України в роки громадянської війни і воєнної інтервенції ще недостатньо висвітлена в історичній літературі, то дослідження цієї проблеми в наступний, відбудовний період має певні досягнення. Історична роль робітничого класу нашої країни за 1921—1925 рр. показана в багатьох монографіях, збірниках, статтях. Роль робітничого класу Радянської України у відбудовний період (крім уже згаданих «Історії Української РСР» і «Очерков развития народного хозяйства Украинской ССР») ґрунтовно висвітлено в «Нарисах історії Комуністичної партії України» (Держполітвидав УРСР, 1961 р.), де у відповідних розділах є цікаві дані про діяльність робітничого класу, а також показано у ряді монографій, брошур і статей, особливо у тих, що опубліковані після XX з'їзду КПРС²³.

Одним з серйозних досліджень з історії робітничого класу України є монографія К. Шияна «Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1925 рр.)». В ній на багатому документальному і архівному матеріалі показано стан робітничого класу України, шкода, що її було заповідано народному господарству імпералістичною і громадянською війнами та іноземними воєнними інтервентами, глибоко проаналізовано труднощі, з якими зіткнувся робітничий клас у перші роки відбудовного періоду. На прикладах діяльності окремих колективів і партійних організацій підприємств, а також діяльності Комуністичної партії і робітничого класу

²² Маються на увазі «Історія Української РСР», т. II, К., 1957; «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954; А. Слуцкий, В. Сидоренко. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября, М., 1961; Є. Склярєнко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, К., 1960; та ін.

²³ О. О. Кучер. Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни, Харків, 1959; Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг., К., 1959; К. Шиян. Боротьба робітничого класу за відбудову промисловості (1921—1925 рр.), К., 1959; П. І. Бакуменко. Українська РСР в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1960; О. С. Кудлай. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства (1921—1925 рр.), Харків, 1961; та ін.

України автор дав яскраву картину героїчної боротьби Комуністичної партії і робітничого класу України за відбудову промисловості. В монографії наведені також цікаві факти про відновлення робітничого класу України на радянській основі. Завдяки заходам, вжитим Комуністичною партією та урядом України, процес розпилення і декласування пролетаріату був припинений, і розпочався, хоч і повільний, процес відновлення і зміцнення робітничого класу.

Діяльність Комуністичної партії і трудящих мас України у відбудовний період докладно висвітлена у монографії М. Черненка про боротьбу Комуністичної партії за відбудову промисловості і консолідацію робітничого класу України. Наявність великої кількості фактичного матеріалу, глибока обґрунтованість основних питань теми, особливо питання консолідації робітничого класу України,— цінні позитивні якості цієї праці.

Значним вкладом у розробку питань історії робітничого класу у відбудовний період є також дослідження О. Кучера «Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни»²⁴. В ній автор з ленінських позицій глибоко і всебічно висвітлює всі основні питання, що тісно пов'язані з боротьбою робітників України за відбудову важкої індустрії у 1923—1925 рр.²⁵ Глибоке і змістовне висвітлення історії робітничого класу України в роки відбудови народного господарства дано в монографії Г. Д. Діденка^{25а}.

Крім цих монографій, історики України написали ряд брошур, статей, в яких висвітлено керівну роль Комуністичної партії і робітничого класу України в боротьбі за відбудову промисловості²⁶. Окремі праці, видані до XX з'їзду КПРС мають помилки, зв'язані з впливом культу особи Сталіна. Проте у згаданих брошурах і статтях дається значний фактичний матеріал про становище робітничого класу і його активну, творчу діяльність у боротьбі за відбудову промисловості в 1921—1925 рр. Отже, історія робітничого класу Радянської України у відбудовний період висвітлена глибоко.

Значно менше досліджено історію робітничого класу України, його творчу діяльність і зміни в кількісному та якісному складі за роки довоєнних п'ятирічок. В історичній літературі досі не розкрито героїчну боротьбу робітничого класу України за створення фундаменту соціалістичної економіки. Увага істориків була привернута, головним чином, до окремих питань багатогранної діяльності Комуністичної партії і робітничого класу. Повніше розроблено питання про виникнення й поширення масового соціалістичного змагання в 1929 р. і в роки довоєнних п'ятирічок та роль робітничого класу України у розвитку соціалістичного змагання. Певне місце займають питання історії робітничого класу України в роки довоєнних п'ятирічок в книгах, виданих Держполітвидавом СРСР: П. Москатова і П. Баранова «Славный путь рабочего класса нашей Родины» (1953) і О. В. Козлової «Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР» (1959). Факти трудового героїзму робітничого класу України, а також цифрові дані, що характеризують його розвиток у 1926—1927 рр., подані частково в монографії Л. С. Рогачевської «Из истории рабочего класса в первые годы индустриализации» (1959 р.), а також у ряді статей, вміщених за останні роки у журналі «Вопросы истории» та історичних записках АН СРСР.

Діяльність робітничого класу України за роки довоєнних п'ятирічок показана також в «Історії Української РСР», «Очерках развития народного хозяйства Украинской ССР», в окремих брошурах, ряді статей, опублікованих в «Українському історичному журналі». Проте досі не вийшло жодної праці, в якій би було дано шільне висвітлення багатогранної діяльності робітничого класу України під керівництвом Комуністичної партії в боротьбі за виконання планів довоєнних п'ятирічок і показано зростання культурного й технічного рівня робітничого класу, зміни в його кількісному та якісному складі. Отже, бажано створити повноцінні праці, які всебічно розкрили б

²⁴ Див. «Труди кафедри історії КПРС Харківського державного університету», т. 6, 1957, стор. 311.

²⁵ Докладніше про монографії К. Шияна, М. Черненка, О. Кучера див. в «Українському історичному журналі», 1960, № 3, «Нові книги про відбудову народного господарства України» (автори — М. А. Литвиненко, Й. С. Чорномаз).

^{25а} Г. Д. Діденко. Робочий клас України в годы восстановления народного хозяйства, К., 1962.

²⁶ Мається на увазі брошура Є. Курдюмової «Донецкая партийная организация в годы восстановительного периода» (Донецк, 1957) та її стаття «Большевики Донбасса в борьбе за восстановление промышленности в период перехода партии на мирную работу 1921—1925 гг.», журн. «Вопросы истории», 1956, № 2; стаття В. І. Біляєвої і Л. Р. Гольдфарба «Борьба партийных организаций за восстановление черной металлургии Украины в 1924—1925 гг.», журн. «Вопросы истории», 1956, № 2; стаття В. Кравця «Організаційно-ідеологічне зміцнення Комуністичної партії України в 1921 році», «Труди кафедри історії КПРС Харківського державного університету», т. 6, 1957; та ін.

роль робітничого класу України в роки довоєнних п'ятирічок і ті зміни, що тоді сталися в робітничому класі.

Не зовсім втішну картину становить і висвітлення історії робітничого класу України в роки Великої Вітчизняної війни і особливо в післявоєнний період до наших днів. Звичайно, героїчна роль робітничого класу у воєнні роки показана в багатьох працях, збірниках і статтях²⁷. Але немає жодної праці, що безпосередньо висвітлює вала б героїчну боротьбу робітничого класу на фронті і в тилу, в партизанських загонах, а також боротьбу робітничого класу за відбудову народного господарства роки Вітчизняної війни. Боротьба робітничого класу України за відбудову і розвиток народного господарства в післявоєнний період відображена в багатьох брошурах, статтях, опублікованих у різних збірниках, журналах і, особливо, в наукових збірниках державних університетів та інститутів, а також у дисертаціях^{27а}.

Проте читач чекає від істориків глибоких докладних досліджень, в яких всебічно був би показаний трудовий героїзм робітничого класу України, зростання його політичної й громадської активності, зміни в кількісному складі, підвищення його матеріального добробуту і культурного рівня у післявоєнні роки, розкриттясь би чудотворення новаторського руху бригад і ударників комуністичної праці. Для розвитку робітничого класу України важливе значення мало те, що на Україні протягом тривалого періоду (з 1938 по 1949 рр.) на посту Першого секретаря ЦК КП України Голови Ради Міністрів Української РСР працював видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, вірний лєнінець М. С. Хрущов. Він провів велику роботу по вихованню партійних, радянських, наукових кадрів у дусі лєнінізму. Його тісний зв'язок з масами, кипуча енергія, ініціатива в постановці і розв'язанні багатьох питань комуністичного будівництва проявились особливо в здійсненні на Україні ряду важливих заходів у галузі розвитку економіки і культури, що поширювались по всій країні. Діяльність М. С. Хрущова мала дуже важливе значення безпосередньо для виховання робітничого класу, зростання його політичної і трудової активності.

Робітничий клас України відзначив свій шлях героїчними подвигами в боротьбі за будівництво комуністичного суспільства, і цей шлях повинен бути досліджений і висвітлений в історичній літературі. Це потрібно ще й тому, що багато праць, у якій певною мірою висвітлювалась історія робітничого класу в післявоєнний (і особливо післявоєнний) період, були написані під впливом культу особи Сталіна і потребують виправлення.

Інститут історії Академії наук Української РСР в підготовці до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції накреслив ряд заходів по випуску в найближчі два-три роки повноцінних монографій з історії робітничого класу України і видання двох томів з історії робітничого класу в дожовтневий і післяжовтневий період. Багато було б, щоб у цю важливу роботу включились й історики інших наукових і навчальних закладів і дали для громадськості України нові, змістовні дослідження.

Отже, перед радянськими істориками стоїть велике завдання — глибоко висвітлити діяльність робітничого класу України під керівництвом Комуністичної партії по підготовці та здійсненню Жовтневої революції, по будівництву комуністичного суспільства. Особливо велику увагу необхідно приділити показу історичної ролі робітничого класу України в проведенні індустріалізації і колективізації, здійсненні культурної революції, побудові матеріально-технічної бази комунізму і в створенні нових комуністичних відносин та нового побуту.

²⁷ «Історія Української РСР», ч. II, К., 1958; М. Супруненко. Україна в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1954; В. Клоков, І. Слинко, І. Кулик. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957; С. А. Ковпак. Похід у Карпати, К., 1944; П. М. Балковий. Народне ополчення Радянської України, К., 1961; «Історія Києва», К., 1960; М. Бажан. Сини України в боях з Батьківщиною, К., 1943; П. Тронько. Безсмертя юних, К., 1957; та ін.

^{27а} «Стахановці нової п'ятилетки в промисловості УРСР», К., 1949; «Братерська дружба», Харків, 1954; «Донбас на подъем», Донецьк, 1953; «Вся країна відбудує Дніпрогес», К., 1946; П. Зведенюк. Транспорт України в новій п'ятирічці», К., 1947; Ф. Г. Логінов. Комуністична партія України — організатор боротьби українського народу за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період «Наукові записки» (Київська академія сільськогосподарських наук), Учбова частина, К., 1958, т. 2, Кафедра марксизму-лєнінізму, с. 7—26; В. Т. Чунтулов. Восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства УССР в четвертой пятилетке «Наукові записки» (Київський фінансово-економічний інститут), 1958, № 7, стор. 3—26; І. П. Шкумат. Діяльність Комуністичної партії України по розвитку Шебелинського газового родовища (1956—1961 рр.), «Український історичний журнал», 1962, № 2, стор. 46—54; В. О. Романцов. Піднесення політичної та виробничої активності шахтарів Донбасу в період розгорнутого будівництва комунізму, «Український історичний журнал», 1962, № 4, стор. 3—16; та ін.

С. М. ЗЛУПКО

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Поряд з окремими статтями, присвяченими проблемам розвитку економічної думки на Україні, останнім часом вийшли збірник «Нариси з історії економічної думки на Україні» та монографія Д. Ф. Вірника і Є. А. Голубовської «Економічні погляди І. Я. Франка», які одержали високу оцінку наукової громадськості²⁸. Серед опублікованих праць з історії економічної думки на Україні виділяються вміщені в «Нарисах» проблемні праці Д. Ф. Вірника «Основні завдання досліджень з історії економічної думки на Україні» і «Про основні риси революційно-демократичної економічної думки на Україні кінця XIX — початку XX ст.». Перша з них важлива тим, що її автор переконливо довів значення першоджерельної бази для з'ясування ідейного багатства української економічної думки. Заслуговує схвалення твердження про те, що дослідник української економічної думки не може обмежуватися аналізом власне економічних трактатів, а повинен вивчати публіцистику, щоденники, листування і навіть художні твори, оскільки в період панування самодержавного режиму прогресивні діячі української культури не мали змоги виражати свої економічні погляди в спеціальних працях («Нариси», стор. 25). Тому усунення однобокості у вивченні української економічної думки можливе лише на шляху аналізу найрізноманітнішого матеріалу і виявлення за допомогою цього матеріалу внутрішніх закономірностей її розвитку. Д. Ф. Вірник справедливо підкреслив, що історик української економічної думки повинен уникати сполого емпіризму (стор. 13).

Характеризуючи ідеологію української революційної демократії кінця XIX — початку XX ст., Д. Ф. Вірник показує її спільність з російською революційною демократією середини XIX ст. і відміняє від неї, дає загальну оцінку економічних поглядів І. Франка, П. Грабовського, М. Коцюбинського і Лесі Українки. Проте глибоко теоретична праця Д. Ф. Вірника про основні риси революційно-демократичної економічної думки, на жаль, не вільна від фактичних помилок. Так, ліберального народника М. Левицького названо в ній М. Левицьким (стор. 284), а працю митрополита А. Шептицького «О квестії соціальной» приписано революціонеру-демократу І. Франку (стор. 264).

Стаття Д. Ф. Вірника «Про основні напрями економічної думки на Україні в пореформенний період»²⁹ значною мірою є повторенням його попередніх праць. Правда, в ній повніше показані напрями української економічної думки в епоху капіталізму. Зокрема, новим є загальна оцінка економічних поглядів М. Драгоманова. Автор правильно кваліфікує погляди М. Драгоманова як суміш утолічного соціалізму, прудонізму і народництва (стор. 20). Треба погодитися з тим, що в пореформенний період буржуазно-ліберальний і революційно-демократичний напрями були головними в українській економічній думці. Проте праця була б значно переконливішою і повнішою, якби автор показав не тільки провідні напрями, а й окремі течії в економічній думці періоду капіталізму. Зокрема, в праці нічого не говориться про залишки феодальної економічної ідеології, живучість якої була досить помітна в другій половині XIX ст.

Узагальнюючі висновки дослідження проблем української економічної думки викладені Д. Ф. Вірником в його рефераті докторської дисертації³⁰. В ньому обгрунтовано предмет, завдання, показано джерела, етапи і розкрито основні напрями розвитку економічної думки в епоху капіталізму на Україні. У працях Д. Ф. Вірника, незважаючи на їх окремі недоліки, обгрунтовано ряд важливих проблем історії української економічної думки, і вони стануть у пригоді багатьом дослідникам.

Розглядаючи публікації про економічні погляди окремих представників української економічної думки, слід відзначити, що поки що найповніше висвітлено економічні погляди І. Я. Франка. В зв'язку з 100-річчям з дня народження Великого кам'яра радянські економісти опублікували ряд праць про його економічні погляди³¹.

²⁸ Див. опубліковані рецензії: П. П. Кот, О. О. Кругляк. Проблеми історії суспільно-економічної думки на Україні, журн. «Вісник АН УРСР», 1957, № 4; М. Герасименко, В. Миронов. Економічні погляди Івана Франка, журн. «Комуніст України», 1957, № 1; В. Жученко. За глибоке вивчення історії економічної думки на Україні, журн. «Комуніст України», 1957, № 2; С. П. Лаута, В. Т. Чунтулов. Книга про економічні погляди І. Я. Франка, журн. «Вісник АН УРСР», 1957, № 7.

²⁹ Див. «Из истории экономической мысли народов СССР», М., 1961.

³⁰ Див. Д. Ф. Вірник. Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли на Украине, К., 1961.

³¹ Д. Ф. Вірник, Є. А. Голубовська. Економічні погляди І. Я. Франка, К., 1956; Д. Ф. Вірник. Суспільно-економічні погляди І. Я. Франка. «Наукові

Чільне місце серед них займають праці Д. Ф. Вірника і Є. А. Голубовської, зокрема опублікована ними монографія «Економічні погляди І. Я. Франка». В ній зроблено першу вдалу спробу проаналізувати економічні погляди революціонера-демократа і тим самим визначити його місце в історії економічної думки. Автори досить повно спинилися на соціальних і політичних умовах, в яких проходило формування світогляду І. Франка, дали оцінку його поглядів на категорії політичної економії, на робітничче і аграрне питання, багато уваги приділили характеристичні суспільно-політичних поглядів письменника, висвітлили боротьбу революціонера-демократа проти буржуазних ідеологів. Ця праця вперше показує, що І. Франко залишив помітний слід в українській і світовій економічній думці.

Проте в ній відсутній глибокий аналіз економічних поглядів І. Франка та конкретних економічних проблем, з приводу яких письменник висловив чимало оригінальних і глибоких думок. Зустрічаються в праці також фактичні помилки. У книзі сказано, що національно-демократична партія оформилась у 1898 р., тоді як це сталося у 1899 р., не на початку ХХ ст., як вказується на стор. 17, а значно раніше було створено московфільську і клерикальну партії. Нарешті, при характеристиці соціально-економічних відносин та ідейної боротьби в Галичині автори нерідко без будь-яких коментарів переносять готову схему російських відносин, забуваючи про специфіку її розвитку.

Останнє стосується, зокрема, праці Є. А. Голубовської «Проблеми політичної економії у творах І. Я. Франка» (див. «Нариси»), яка є передрукованим у дещо розширеному вигляді розділом з книги «Економічні погляди І. Я. Франка». Так, нечіткість поглядів І. Франка на поняття «робочої сили» автор пояснює не соціально-економічними умовами галицької дійсності, а знайомством письменника з ранніми творами К. Маркса, в яких «праця» і «робоча сила» вживалися нерідко як тотожні поняття («Нариси», стор. 318). Не обґрунтовано також твердження про те, що засвоєні І. Франком деякі моменти лассальянської економічної концепції суперечили його світогляду. Адже лассальянство, на нашу думку, не суперечило революційно-демократичній економічній ідеології. А в дрібнобуржуазній Галичині умови для поширення лассальянства були дуже сприятливі.

Значний науковий інтерес становлять праці В. Л. Миронова, присвячені дослідженню економічних поглядів І. Франка³², хоч вони і не позбавлені окремих недоліків. Так, автор зовсім обійшов праці, що були опубліковані І. Франком у польській і німецькій періодиці, припустив помилки в перекладі старослов'янських слів на мову сучасного українського правопису. Іноколи автор неправильно коментує текст. Наприклад, царистські ілюзії галицького селянства приписані І. Франкові.³⁵ Зрозуміло, що ці недоліки знижують науковий рівень вказаних праць, але вони не можуть перекреслити їх позитивного значення, бо в них розглядаються такі сторони економічних поглядів письменника, які ще не були висвітлені в раніше опублікованих дослідженнях (йдеться про погляди І. Франка на буржуазні економічні теорії, на колоніальну політику капіталістичних держав тощо). Цінним доповненням до літератури про економічні погляди письменника є праці Ю. І. Палкіна, Р. П. Обухівського і ін.³⁴, в яких аналізуються окремі сторони економічних поглядів І. Франка, визначено його місце

записки Інституту економіки», т. 5, К., 1956; Є. А. Голубовська. Економічні погляди І. Я. Франка, журн. «Вісник АН УРСР», 1956, № 8; Є. А. Голубовська. Проблеми політичної економії у працях І. Я. Франка. «Нариси з історії економічної думки на Україні», К., 1956; М. Вайнберг. І. Я. Франко про становище трудящих Галичини під гнітом панської Польщі та австрійської монархії, «Нариси з історії економічної думки на Україні», К., 1956; В. Миронов. І. Я. Франко — критик буржуазних апологетичних теорій у політичній економії. «Нариси з історії економічної думки на Україні», К., 1956; М. Ц. Вайнберг. І. Я. Франко — економіст, «Сборник научных трудов Киевского технологического института легкой промышленности», вып. IX, 1956; П. Е. Рубинчик, І. Л. Доценко. До питання про економічні погляди І. Франка. «Наукові записки Житомирського педінституту», т. IV, Житомир, 1956.

³² Див. В. Л. Миронов. Экономические взгляды Ивана Франко, «Из истории экономической мысли народов СССР», М., 1961; його ж. Иван Франко — борець проти колоніалізму і загарбницьких воєн. «Наукові записки Львівського поліграфічного інституту», т. XII, ч. 2, Львів, 1957; там же, його ж. І. Я. Франко — великий поборник дружби українського і російського народів.

³³ Див. В. Л. Миронов. І. Я. Франко — великий поборник дружби українського і російського народів, стор. 51, 60, та ін.

³⁴ Ю. І. Палкін. Иван Франко про економічне становище трудящих Галичини у кінці ХІХ — на початку ХХ століть. «Наукові записки», Львів, 1957; Р. П. Обухівський. Иван Франко як перекладач і популяризатор економічного вчення Карла Маркса, збірник «Иван Франко», Львівський державний університет, т. VI, 1958; С. М. Злупко. Проблеми розвитку товарно-грошових відносин і лихварства в працях Івана Франка, збірник «Иван Франко», т. VII, 1960.

в ідейно-теоретичній боротьбі навколо аграрних проблем, що точилася на рубежі XIX—XX ст.

Після І. Франка найбільше досліджень присвячено висвітленню економічних поглядів С. А. Подолинського. Насамперед, відзначимо опубліковану в 1956 р. працю П. П. Кот «До характеристики суспільно-економічних поглядів С. Подолинського»³⁵, в якій на підставі аналізу першоджерел розкрито основні риси економічних поглядів С. А. Подолинського. Значно ширше з'ясовано економічні погляди вченого у працях Л. Я. Корнійчук і І. М. Мешка, що опубліковані в «Нарисах з історії економічної думки на Україні». Л. Я. Корнійчук показує філософську основу економічних поглядів С. А. Подолинського, його розуміння класової структури української нації і тенденцій економічного розвитку України, з'ясовує погляди економіста на революційну тактику, його роль у поширенні марксизму на Україні. У праці використано великий матеріал, але автор не дає чіткої класової оцінки економічних поглядів С. Подолинського. З статті можна довідатися, що С. Подолинський — це прогресивний український економіст, що він має багато спільного з народниками, але конкретно до якого табору він належав — не видно. І це, на нашу думку, головний недолік праці Л. Я. Корнійчук³⁶.

У праці І. М. Мешка, який, до речі, захистив кандидатську дисертацію про С. Подолинського, розглядається боротьба останнього проти буржуазних вульгарних економічних теорій³⁷. Автор зосереджує увагу на висвітленні боротьби С. Подолинського проти економічної концепції «соціального дарвінізму» Е. Геккеля і О. Шмідта, а також «кооперативизму» в Галичині. Критика останнього як С. Подолинським, так і автором статті не є глибокою. Названі статті лягли в основу монографії Л. Корнійчук та І. Мешка про економічні погляди С. А. Подолинського³⁸.

Праця А. І. Пащук «С. А. Подолинський — критик капіталізму»³⁹ мало містить нового порівняно з раніше опублікованими дослідженнями на цю тему, які, до речі, автором не згадуються. Слід відзначити, що в більшості досліджень з історії української економічної думки ігнорується історіографія проблеми.

Останнім часом з'явилися публікації, в яких розглядаються економічні погляди менш відомих представників української суспільної думки, дещо зроблено у вивченні економічних програм політичних партій Галичини кінця XIX—початку XX ст.⁴⁰, економічної думки у Львівському університеті в епоху капіталізму та економічних поглядів В. Навроцького. Висвітленню економічних поглядів В. Навроцького і О. Терлецького присвячені також праці В. А. Ткаченка, написані на підставі вивчення першоджерел⁴¹. На жаль, в них допущені повторення, фактичні помилки, а місцями й перекручення суті висловлювань економіста-демократа. Порівняно кращими є праці про економічні погляди О. Терлецького. Але слід відзначити, що їх автору не вдалося звільнитися від впливу опрацьованого матеріалу, що привело до плутанини у загальних висновках. Так, визначаючи суть економічних поглядів О. Терлецького, В. А. Ткаченко пише, що О. Терлецький «стояв на позиціях дрібнобуржуазного соціалізму», його вимоги «були революційно-демократичними вимогами» і, нарешті, що він «був одним з найяскравіших виразників інтересів і поглядів селянської демократії». Виходить, що або всі ці визначення тотожні, і тоді не треба їх перелічувати, або автор не розібрався до кінця в класовій суті економічних поглядів О. Терлецького⁴².

Відрадным явищем у вивченні української економічної думки є збірник «З історії економічної думки на Україні». Крім статей про В. Навроцького і О. Терлецького, там опубліковані дослідження, в яких аналізуються різні проблеми історії економічної думки другої половини XIX ст. на Україні. У праці Л. Я. Корнійчук розглядається економічна платформа революційних народницьких гуртків 70-х—початку 80-х років.

³⁵ «Наукові записки Київського державного університету», т. XV, вип. I, 1956.

³⁶ Л. Я. Корнійчук. Про економічні погляди С. А. Подолинського. «Нариси з історії економічної думки на Україні».

³⁷ І. М. Мешко. Критика С. Подолинським вульгарної буржуазної політичної економії. «Нариси з історії економічної думки на Україні».

³⁸ Л. Я. Корнійчук, І. М. Мешко. Економічні погляди С. А. Подолинського, К., 1958.

³⁹ Збірник «Питання філософії», т. 5, Львівський державний університет, 1959.

⁴⁰ С. М. Злупко. Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець XIX—початок XX століть), Львів, 1960.

⁴¹ В. А. Ткаченко. Деякі питання економічних поглядів Володимира Навроцького. «Питання політекономії», вип. VII, Львів, 1960; його ж. Боротьба В. Навроцького проти решток феодально-кріпосницьких відносин в Галичині в останній третині XIX століття. «Збірник робіт аспірантів», вип. I, Львів, 1960; його ж. Аграрно-селянське питання в Галичині в оцінці Остапа Терлецького. «Соціально-економічні науки», Львів, 1961; його ж. Економічні погляди О. Терлецького. «З історії економічної думки на Україні», К., 1961.

⁴² Див. «З історії економічної думки на Україні», стор. 142.

О. І. Кокоріна присвятила свою працю критиці економічних поглядів ліберального народника М. Левитського. Під час аналізу першоджерел вона максимально використала вказівки В. І. Леніна. У праці доведено поліцейську роль діяльності М. Левитського, розкрито реакційну суть проповіді гармонії класових інтересів в антагоністичному суспільстві тощо. Але не підкреслено, що М. Левитський був не просто ліберальним буржуа, а представником української ліберальної буржуазії, яка використовувала «артільну» ідеологію ліберального народництва і практику «кооперативізму» для концентрації капіталів, бо без цього вона не могла конкурувати із значно міцнішою економічно і політично іноземною буржуазією.

Розвитку економічної думки на Україні в 60-х—90-х роках на Україні присвятив ряд своїх праць В. Теплицький⁴³. В них він спиняється на «хуторній» ідеології П. Куліша, «наукових» вправах Т. Рильського, а також на економічних поглядах Д. Струкова, М. Бунге, Г. Цехановського, показуючи, що вони хотіли ліквідувати залишки кріпосництва буржуазним способом за допомогою самодержавного уряду. При характеристиці основних напрямів економічної думки у 80—90-х роках XIX ст. на Україні не було потреби детально розглядати російську економічну думку, оскільки вона вже знайшла своє глибоке і всебічне вивчення. Натомість варто було хоч би згадати про боротьбу економічних ідей на західноукраїнських землях. А втім праці В. П. Теплицького дуже важливі хоч би тому, що в них дано загальну оцінку економічних поглядів маловідомих представників української суспільної думки другої половини XIX ст.

У рецензованому збірнику вміщено працю Ф. Й. Назаренка «Економічні погляди М. Драгоманова», яка є продовженням раніше опублікованої праці цього ж автора⁴⁴. М. Драгоманов належить особливе місце в історії української суспільно-економічної думки, і тому появу досліджень про його економічні погляди треба тільки вітати. Праці Ф. Й. Назаренка про М. Драгоманова характерні тим, що в них робиться спроба визначити класову суть його суперечливого світогляду. Проте авторові не вдалося повністю виконати це завдання. Він недостатньо використав порівняльний метод дослідження, занадто звузив коло джерел і зовсім не використав архівних матеріалів про М. Драгоманова. В окремих випадках замість глибоких узагальнень читає патрапляє на довгі цитати з творів М. Драгоманова. Однак із загальним висновком автора про дрібнобуржуазну суть економічних поглядів М. Драгоманова можна погодитися.

Про економічну платформу газети «Киевский телеграф» у 70-ті роки XIX ст. написав П. П. Кот. [«Економічна платформа газети «Киевский телеграф» (70 роки XIX ст.)»]. На підставі аналізу матеріалів, вмічених на сторінках газети, автор робить висновок, і не безпідставний, що економічна ідеологія, яку проповідувала газета, була буржуазно-ліберальною. Ця праця переконує, що аналіз окремих періодичних видань істотно доповнює знання про основні напрями в розвитку економічної думки на Україні.

У праці Є. А. Шаблія «Аграрна програма радикальної партії Галичини (90-і роки XIX ст.)» на підставі аналізу тогочасної публіцистики розглядається економічна платформа українських радикалів. Шкода, що автором обійдена історіографія проблеми, а це не дозволило уникнути повторення вже відомих положень і поглибити науковий аналіз класової суті окремих течій радикального руху та оцінити їх історичне значення в розвитку прогресивної економічної думки на Україні.

Праця О. О. Кругляка «Легальний марксизм» на Україні важлива тим, що в ній показана боротьба революційного марксизму проти лібералізації марксистського економічного вчення українською буржуазією. Між іншим, цієї ж проблеми торкається автор в праці про економічні погляди революціонера-демократа П. А. Грабовського⁴⁵. Характеризуючи «легальний марксизм» на Україні, автор спиняється на економічних поглядах М. Ратнера, Б. Кістяківського та ін. Варто було б, однак, більше уваги приділити критиці економічних поглядів М. Туган-Барановського, які мали велике поширення на Україні.

Однією з найважливіших проблем історії української економічної думки епохи капіталізму є вивчення закономірностей формування пролетарської політекономії на Україні. Але це питання висвітлено ще слабо. Правда, вже опубліковано кілька досліджень з історії поширення марксизму взагалі і його економічного вчення на Україні. Крім уже згаданих праць, сюди можна віднести праці В. С. Жученка, П. П. Ко-

⁴³ Див. В. П. Теплицький. «Буржуазно-ліберальна економічна думка на Україні в 60-і роки XIX ст.» та «Основні напрями економічної думки на Україні у 80-х і першій половині 90-х років XIX ст.», «З історії економічної думки на Україні».

⁴⁴ Див. Ф. Й. Назаренко. Аграрно-селянські відносини в Росії і на Україні після реформи 1861 р. в оцінці М. Драгоманова. «Питання політекономії», вип. VII, Львівський університет, 1960.

⁴⁵ А. А. Кругляк. Економічні погляди П. А. Грабовського. «Наукові записки», т. XV, вип. I, К., 1956.

та, М. М. Волянюка і В. Ю. Маланчука, П. М. Шморгуна, П. П. Бистренка, Й. А. Багмута та І. Я. Мирошникова⁴⁶. В переважній більшості праць цих авторів подаються, як правило, факти, що свідчать про поширення марксистської літератури на Україні. Але мало говориться, наскільки марксистські економічні ідеї органічно влилися в українську економічну думку. Деякі спроби відповіді на це питання зроблені в працях В. С. Жученка, П. П. Кота, М. М. Волянюка і В. Ю. Маланчука та інших авторів. Вони характеризуються викладом історичних фактів, а не аналізом ідейного змісту творів української економічної думки, на які вплив марксизму дедалі посилювався. Виявити цей вплив можна тільки шляхом копіткого аналізу всієї спадщини кращих представників української економічної думки періоду капіталізму.

За останні роки з'явилося кілька історико-літературних і філософських наукових праць, що позитивно сприятимуть успішному висвітленню історії економічної думки на Україні. Йдеться, насамперед, про монографії А. С. Брагінця «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка» (Львів, 1956), М. Д. Бернштейна «Українська літературна критика 50—70-х років XIX століття» (К., 1959) і О. І. Дея «Українська революційно-демократична журналістика» (К., 1959). Видано чимало менш значних праць з історії суспільної думки, які певною мірою торкаються світогляду окремих представників економічної думки на Україні.

У дослідженнях з історії економічної думки, як свідчать розглянуті вище праці, переважає так званий портретний метод. Якщо вже зроблено чимало у з'ясуванні економічних поглядів окремих представників української суспільної думки, то зовсім відсутні праці, в яких синтетично висвітлювалась би економічна думка в окремі історичні періоди. Зовсім не досліджена економічна думка на західноукраїнських землях у 1919—1939 рр., немає всебічного з'ясування економічної ідеології українських революціонерів-демократів, нічого не зроблено у вивченні закономірностей формування пролетарського напрямку в українській економічній думці. Слід прискорити видання основних творів прогресивних українських економістів, які розкидані в різних, не завжди легко доступних виданнях, а чимало з них ніколи не були опубліковані і зберігаються в архівах. Час опублікувати також бібліографію з історії розвитку економічної думки на Україні. Все це сприятиме всебічному науковому вивченню важливої ділянки культури українського народу.

Б. С. АБАЛІХІН

ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ОПОЛЧЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 Р.

Вітчизняна війна 1812 р., 150-річчя якої відзначають народи нашої країни, увійшла в історію українського народу як одна з яскравих хвилюючих сторінок. Вторгнення наполеонівської армії в Росію викликало серед українців великий патріотичний рух, що був виразом волелюбства і братерської солідарності з російським народом. Завдяки високому ентузіазму трудящих мас на Україні за короткий строк було сформовано 70-тисячне земське і козацьке ополчення і створено численні партизанські загони і дружини самооборони.

Головна заслуга українського народного ополчення полягає в тому, що воно відстояло північний кордон України, не пропустило ворога на свою землю. У період

⁴⁶ В. С. Жученко. До історії поширення економічного вчення Маркса на Україні в другій половині XIX ст., «Наукові записки Київського державного університету», т. XV, вип. 1, 1956; П. П. Кот. Очерки экономических воззрений на Украине в 70-х годах XIX века, К., 1956 (Автореферат кандидатської дисертації); М. М. Волянюк. Марксистська література в Галичині в другій половині XIX — на початку XX століття, «Питання філософії», вип. 5, Львів, 1959; М. Волянюк, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960; П. М. Шморгуна. Распространение марксизма на Украине в 80-х и начале 90-х годов XIX века, журн. «Вопросы истории КПСС», 1957, № 4; П. Бистренко. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958; Й. А. Багмута. Перший український переклад «Маніфесту Комуністичної партії», журн. «Вісник АН УРСР», 1957, №7; Й. Я. Мирошникова. Из истории распространения марксизма на Украине. «Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова», вып. 3, Харьков, 1960.

контрнаступу всі українські формування виконували різні завдання Головного штабу. Земське ополчення визволило значну частину Білорусії, оволоділо м. Могильовим, з'єдналось у районі Борисова з військами 3-ї армії і цим самим подало допомогу головному силам російської армії. Безпосередньо в складі діючої армії в той час боролось близько 21 тис. українських козаків, у тому числі понад сім тисяч у партизанських рейдових загонах.

Борючись пліч-о-пліч з російськими солдатами, воїни українського ополчення проявили масовий героїзм, мужність і стійкість. Бойові подвиги українців неодноразово згадувалися у наказах Кутузова і в рапортах генералів і офіцерів російської армії. За доблесть і героїство було нагороджено три українських козацьких полки, багато ратників і козаків відзначено орденами, медалями та іменною зброєю.

Історія українського ополчення 1812 р. привернула увагу дореволюційних і радянських істориків. За 150 років, які відділяють нас від подій Вітчизняної війни 1812 р., на цю тему було опубліковано досить багато літератури.

У першій половині XIX ст. безроздільно панувала дворянська історіографія. Своє головне завдання дворянські історики бачили у зміцненні культури особи Олександра І. розглядаючи його діяльність як джерело перемоги російської армії. За таких обставин не могло бути й мови про об'єктивне висвітлення участі у Вітчизняній війні інших народів. До того ж, у той час одержала широке розповсюдження концепція, яка обґрунтовувала великодержавницьку програму поглинання народів російською державою.

Не дивно, що дворянські історики не показали значення України в національно-визвольній боротьбі проти французької агресії. Одні з них⁴⁷ навіть не згадували про участь у ній українського народу, інші⁴⁸ обмежувались тим, що привели деякі дані про пожертвування, зібрані на Україні, і про формування ополчення, яке, на їх думку, в ході війни не діяло. Характерною у цьому відношенні є тритомна праця А. І. Михайловського-Данилевського, в якій між іншим говориться про український народ.

З мемуарної літератури першої половини XIX ст. варто відзначити «Журнал» підполковника І. Похвиснева і «Воєнні записки» Д. В. Давидова. Автор першої книги під час Вітчизняної війни командував батальйоном козаків у 2-му Українському полку і разом з полком пройшов бойовий шлях від Брест-Литовська до Парижа.

«Журнал» І. Похвиснева складається з двох частин. У першій автор розповідає про бойові справи українських козаків у період Вітчизняної війни, друга частина присвячена закордонному походу. Найбільший інтерес становлять ті сторінки, на яких розповідається про партизанський рейд українських і доїнських козаків у Польщі восени 1812 р. І. Похвиснев наводить факти, що свідчать про велику популярність М. І. Кутузова серед українців. На честь прославленого полководця була складена «Пісня українських козаків», в якій Кутузов називався «головним вождем, за яким не страшно йти «в огонь і в воду»⁴⁹. У «Записках»⁵⁰ Д. В. Давидова є важливі дані про 1-й Бугський козацький полк, який у складі партизанського загону пройшов з боями від Вязьми до Гродно. Давидов відзначає сміливість і спритність бугських козаків і дає високу оцінку їх бойовим якостям.

У другій половині XIX ст. істотних зрушень у вивченні історії українського ополчення не відбулось, хоч у той час вийшли дві праці⁵¹, присвячені цій темі. В невеликому ларисі Н. Стороженка, двічі виданому окремим відбитком, наведено деякі факти про формування козацьких полків на Полтавщині і зроблено висновок про те, що через «нерозпорядність вищих властей малоросійські козаки були позбавлені можливості брати участь у відсічі грізному ворогові...»⁵². Брошура О. Скальковського поклала початок виявленню ролі у Вітчизняній війні кожної української губернії.

⁴⁷ Д. И. Ахшарумов. Описание войны 1812 года, СПб, 1819; Д. П. Бутурлин. История нашествия Наполеона на Россию в 1812 году. Изд. 2-е, ч. 1—2, СПб, 1837—1838.

⁴⁸ А. И. Михайловский-Данилевский. Описание Отечественной войны 1812 года, СПб, 1839; М. Богданович. История Отечественной войны 1812 г., СПб, 1859—1860.

⁴⁹ И. Похвиснев. Журнал, или записки войны, открытой французами в России 1812 года июня 12-го дня, а прекращенной россиянами в Париже 1814 года марта 14-го дня, писанный на маршах и бивуаках Украинской казачьей дивизии Похвисневым (изданные в 1830 и 1833 гг.), ч. I, М., 1830, стор. 321—322.

⁵⁰ Вперше «Военные записки» Давидова були опубліковані в 30-х роках минулого століття. Однак вони були настільки поштовані цензурою, що автор не пізнав своєї праці. В неспотвореному вигляді вийшли твори Давидова в 1940 р.

⁵¹ Н. Стороженко. Малороссийское ополчение 1812 года, К., 1862; А. Скальковский. 1812 год в Новороссийском крае, Одесса, 1883.

⁵² Н. Стороженко. Назв. праця, К., стор. 9.

Українські буржуазно-націоналістичні історики заперечували роль України у Вітчизняній війні 1812 р., приховуючи від читачів відомості про багатовікову дружбу українського народу з своїм старшим братом — російським народом. М. С. Грушевський, наприклад, перекручуючи загальновідомі факти, твердив, що українське ополчення створювалось примусово і у воєнних діях не брало участі.

Ці вигадки не мають нічого спільного з дійсністю. Численні архівні матеріали і свідчення сучасників говорять про те, що українці радісно зустріли звістку про формування ополчення і горіли бажанням іти в бій з загарбниками. У листі петербурзькому генерал-губернатору С. К. Вязмітінову генерал-губернатор Малоросії Я. І. Лобанов-Ростовський повідомляв, що козаки Полтавської і Чернігівської губерній «замість 4500 чол., яких від них можна було чекати, зобов'язались тепер озброїти 18 000», що жителі Малоросії «збуджуються стараннію до того, що кожного легше вбити, ніж перемогти»⁵³. Відомий український письменник І. П. Котляревський, який формував 5-й Полтавський козацький полк, давав високу оцінку фізичному і моральному стану ополченців і підкреслював, що вони «вступають у козаки з задоволенням, охотою і без найменшого смутку»⁵⁴. Про патріотичні почуття українців свідчать і численні заяви добровольців⁵⁵. Значну роботу по вивченню історії українського козацького ополчення зробив дослідник І. Ф. Павловський. Він опублікував три статті⁵⁶, в яких висвітлюється формування козацьких полків, їх спорядження і обмундирування, розкривається жадібність українських дворян, що використовували війну для наживи, показано труднощі, яких зазнали козаки зимою 1812—1813 рр. Заслуга Павловського полягає в тому, що він вперше ввів у науковий обіг матеріали українських архівів. Але праці І. Ф. Павловського мають істотні недоліки й помилки. Автор багато уваги приділяє незначним деталям, пропускаючи головне. Він не визначає кількісного і якісного складу козацького ополчення, дуже мало говорить про бойові дії козаків. Павловський зовсім не торкався діяльності земського ополчення, він помилково твердив, що «кордонний цеп», створений по північному кордону України від с. Осадчини, Остерського повіту, до с. Ключів, Городицького повіту, був лише «мірою обережності, бо ворог пройшов багато північніше цього кордону»⁵⁷.

Це твердження суперечить історичним фактам. Уже в кінці липня наполеонівські війська підійшли впритул до північного кордону України, а в окремих місцях вдерлись у межі Київської і Чернігівської губерній⁵⁸. Довідавшись про це, воєнний міністр М. Б. Барклай-де-Толлі 2 серпня запропонував генералу О. П. Тормасову «наказати генерал-лейтенанту Ертелю ліквідувати всі підступні ворожі наміри і не дозволити ні в якому разі проникати в Малоросію»⁵⁹. На захист своєї землі поспішили загони ратників і козаків. На початку серпня на кордонах лише Новозибківського і Городицького повітів було сконцентровано до 5 тис. ратників Чернігівського ополчення⁶⁰. Ворог неодноразово намагався прорватись у багаті лівденні губернії, але був відкинутий спільним ударом російських регулярних частин і загонів українського ополчення. Над історією українського ополчення працювали й інші автори⁶¹. Однак їх статті присвячені дуже вузьким питанням, а деякі взагалі не становлять наукового інтересу (див., наприклад, статтю П. Китицина).

⁵³ Центральний державний воєнний історичний архів, ф. ВУА, спр. 462, ч. 1, арк. 20.

⁵⁴ «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів», К., 1948, стор. 11.

⁵⁵ Там же, стор. 50—60.

⁵⁶ І. Ф. Павловський. К истории Полтавского ополчения 1812 года, журн. «Киевская старина», 1904, март; його ж. Участие И. П. Котляревского в формировании Малороссийских полков в 1812 году, журн. «Киевская старина», 1905, июль; його ж. Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным, журн. «Киевская старина», 1906, сентябрь — октябрь.

⁵⁷ І. Ф. Павловський. Малороссийское казачье ополчение 1812 года по архивным данным, журн. «Киевская старина», 1906, стор. 137.

⁵⁸ «Донесения командиров российских отрядов генералу Тормасову» (Двенадцатый год 1812. Исторические документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-й Западной армией А. П. Тормасова. Извлек из семейного архива и привел в порядок Д. П. Ахлестышев), СПб, 1912, стор. 190—213.

⁵⁹ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 1878, арк. 169.

⁶⁰ «Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов», М., 1962, стор. 429.

⁶¹ І. Горновський. К истории Харьковского земского ополчения в 1812 году (по семейному архиву рода Хорватова), журн. «Русская старина», 1905, № 3; П. Китицин. Полтавское дворянское ополчение 1812—1814 года, журн. «Киевская старина», 1904, июль — август; В. Симоновский. Участие малороссийских казаков в Отечественной войне 1812 г., журн. «Полтавские губернские ведомости», 1900, № 140, 144, 153, 158.

У зв'язку з відзначенням 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. були опубліковані праці⁶², в яких висвітлювалося питання про матеріальну допомогу окремих українських губерній російським військам. Їх автори широко використовували матеріал місцевих архівів, але не робили висновків і узагальнень, обмежуючись описовим викладом добутих фактів. Буржуазні історики, як і дворянські, називали українське ополчення «дворянським». В ювілейні дні було видано ряд публікацій архівних документів. Матеріали з історії формування ополчення на Україні публікувалися у «Записках императорского Одесского общества истории древностей» (Одеса, т. XXXI, 1913), в «Трудах Черниговской губернской архивной комиссии» (Чернігів, т. X, вип. 1913), в «Трудах Таврической ученой архивной комиссии» (Чернігів, № 29, 1913).

Значна кількість документів про формування і бойові дії українського ополчення увійшла до збірника «Отечественная война 1812 года. Материалы военно-ученого архива» (тт. 14—21, СПб, 1910—1914 рр.). У 1912 р. вийшов збірник документів «Двенадцатый год. Исторические документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-й Западной армией А. П. Тормасова. Извлек из семейного архива и привел в порядок Д. П. Алхестышев». У ньому вміщено велику кількість документів, що характеризують становище на кордонах України. На жаль, збірник незаслужено забуто нашими військовими істориками.

Провівши значну роботу в описі фактів і подій, виявленні і опублікуванні архівних матеріалів, дворянські і буржуазні історики висвітлювали, та й то далеко не достатньо, лише питання про формування українського ополчення і про матеріальну допомогу населення України російським військам.

У перші роки Радянської влади тема Вітчизняної війни не розроблялась. Вихід у світ праці академіка Є. В. Тарле «Навала Наполеона на Росію» (М., 1938) привернув увагу дослідників до цієї героїчної сторінки історії нашої Батьківщини. Дальшу наукову розробку одержала й історія українського ополчення. Вивченню цієї теми сприяли тези⁶³ ЦК КП(б)У, що вийшли до 130-річчя Вітчизняної війни 1812 р. Першою спробою показати з марксистських позицій роль України в епопеї 1812 р. була науково-популярна праця Г. Ю. Гербільського⁶⁴. Автор використав не лише опубліковані джерела і літературу, а й матеріали українських архівів. Видана у розпал боротьби Радянського Союзу з фашистською Німеччиною, брошура Г. Ю. Гербільського мала певне значення, в ній розповідалось про бойову співдружність двох братніх народів, які відстояли свою свободу і незалежність у грізній 1812 рік.

У 1945 р. при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка захистили кандидатські дисертації В. М. Котов («Україна в завойовницьких планах Наполеона I») і П. К. Сміян («Україна у Вітчизняній війні 1812 року»). На базі великого фактичного матеріалу, знайденого в архівах, російської та іноземної літератури (з особливого польської) В. Н. Котов переконливо показав агресивний, грабінницький характер прагнень Наполеона, який виношував плани відторгнення України від Росії і перетворення її в колонію Франції. Деякі нові факти і висновки є в дисертації П. К. Сміяна.

Важливою віхою у вивченні українського ополчення 1812 р. був збірник документів «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року», виданий у Києві в 1948 р. Значну частину збірника становили документи, передруковані з таких видань⁶⁵, які зараз стали бібліографічною рідкістю. Вперше були опубліковані матеріали фондів Центрального державного історичного архіву УРСР і державних архівів Харківської, Одеської, Чернігівської областей. Матеріали збірника висвітлюють широке коло питань: організація і бойові дії ополчення, постачання російським військам продовольства, ратні подвиги воїнів-українців у складі російської армії та ін. На жаль, у збірник не були включені матеріали Центрального державного військово-історичного архіву СРСР (ЦДВІА), тому розділ про бойові дії ополчення подано неповно.

⁶² Л. Слухоцкий. Устройство ополчения и пожертвования на военные нужды в 1812 г., Исторические материалы, извлеченные из Сенатского архива. «Журнал Министерства юстиции», 1912, № 4; А. Фроловский. Отечественная война в Новороссийский край, «Записки императорского Одесского о-ва истории и древностей», 1913; И. Эннатский. Участие харьковского дворянства в Отечественной войне 1812 г. по архивным сведениям из дел канцелярии Харькова, СПб, 1912; Н. Епанчин. Очерк событий 1812 г. в пределах Киевского военного округа. «Военно-исторический вестник», 1911, кн. 7—8.

⁶³ «Вітчизняна війна 1812 року», К., 1941.

⁶⁴ Г. Ю. Гербільський. Українские казачьи полки и украинское ополчение в Отечественной войне 1812 года, К., 1943.

⁶⁵ «Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов», т. XXXVII; «Документы и материалы, относящиеся к истории Отечественной войны 1812 года», Вильно, 1912; «Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-ученого архива»; «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. V, К., 1891; «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», вып. X, Чернигов, 1913, та ін.

До 300-річчя возз'єднання України з Росією вийшли праці В. І. Стрельського⁶⁶ і О. В. Івашина⁶⁷. Вірно висвітлюючи ряд питань — патріотизм українського населення, формування ополчення, матеріальну допомогу України російським військам, героїзм воїнів-українців, — автори неточно визначають кількісний склад ополчення (60 тис.), нічого не говорять про прагнення французьких військ вдертися в межі України з півночі. В цих працях не знайшло відображення керівництво М. І. Кутузова захистом півдня країни і діями українських формувань, не показано, які завдання ставило головне командування перед українським ополченням на різних етапах війни.

В узагальнюючих статтях⁶⁸ про народне ополчення 1812 р. українському ополченню приділено всього кілька рядків. Питання про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. є частиною проблеми про роль народних мас у цій війні і воно тою чи іншою мірою висвітлювалось у монографічній літературі⁶⁹. Автори розповідають про формування українського ополчення і про те патріотичне піднесення, яким воно супроводжувалось, наводять узагальнюючі дані про матеріальну допомогу ополченню і армії з боку населення України. Однак автори цих праць зовсім не торкаються питань про оборону України. А тим часом це питання має важливе значення для більш повного і всебічного висвітлення Вітчизняної війни 1812 р. Невірно уявлення про те, що наполеонівські війська пройшли північніше України, знайшло відображення і у виданні карт Вітчизняної війни 1812 р. На цих картах немає ніяких позначок про те, що воєнні дії відбувались на кордонах Київської і Чернігівської губерній, не виділені райони формування козацького і земського ополчення.

Останнім часом радянські історики зробили велику роботу у виявленні і публікації матеріалів Вітчизняної війни 1812 р., які зберігаються в державних архівах. Значну кількість документів, які розповідають про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р., включено до збірника «М. І. Кутузов»⁷⁰. У ньому містяться накази і розпорядження Головного штабу. З цих документів видно, яку увагу приділяв М. І. Кутузов обороні півдня країни і українському ополченню.

Головнокомандуючий постійно вимагав від командирів регулярних і ополченських частин гарантувати безпеку України. Українське ополчення Кутузов розглядав як стратегічний резерв російської армії і доручав йому досить відповідальні завдання. В збірнику вміщено також документи, що показують роль України у забезпеченні російських військ порохом, зброєю, продовольством і кіньми. В додатку до збірника опубліковано дані про пожертвування, зібрані в українських губерніях.

Документальною базою для дослідження про роль українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. є недавно випущений видавництвом АН СРСР збірник документів «Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года» (М., 1962 р.). Ополченню України в ньому відведено спеціальний розділ, в якому документи систематизовані по розділах: «Малоросійські» губернії, «Новоросійські» губернії, «Українські» губернії. Така розбивка є закономірною, бо вона відповідає адміністративному поділу Росії того часу. Урядові розпорядження, свідчення про загальну кількість і дислокацію, що відносяться до українського ополчення, приводяться також у розділі «Загальні документи». Більшість документів (31 з 35) публікуються вперше.

За своїм характером документи — різні: тут листи службових осіб України М. І. Кутузову, рапорти командирів про кількість, озброєння, постачання, бойові дії і пересування загонів українського ополчення, послужні списки ополченців, які відзначались у боях, і т. ін. Частина документів відображає участь українського ополчення у закордонному поході 1813—1814 рр. Однак ряд важливих документів залишилися не виявленими. Складачі використали в основному фонд Ф. Ф. Ертеля (ф. 49). Тим часом донесення про становище на північному кордоні України йшли безпосередньо у Головний штаб і після війни були сконцентровані у фонді М. Б. Барклая де-Толлі (ф. 103). Тут же зберігаються нагородні списки та інші цінні документи.

Отже, радянська історична наука багато зробила для показу ролі українського ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. Але цю роботу не можна вважати закінченою. Зараз є всі умови для створення такої узагальнюючої праці, в якій всебічно було б досліджено участь українського народу у епопеї 1812 р.

⁶⁶ В. И. Стрельский. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 г., «Ученые записки Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко», т. XI, вып. II, исторический сборник № 3, 1952; його ж. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года, Стенограмма публичной лекции, К., 1953.

⁶⁷ А. В. Ивашин. Боевое содружество русского и украинского народов в Отечественной войне 1812 года, журн. «Вопросы истории», 1954, № 4.

⁶⁸ Л. Бычков. Народные ополчения в 1812 году, «Исторический журнал», 1941, № 10—11; В. И. Бабкин. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г., журн. «Преподавание истории в школе», 1960, № 5.

⁶⁹ Л. Г. Бескровный. Отечественная война 1812 года и контрнаступление Кутузова, М., 1951; Н. Ф. Гарнич. 1812 год, изд. 2-е, М., 1956; П. А. Жилин. Контрнаступление русской армии в 1812 году, М., 1953.

⁷⁰ «М. И. Кутузов. Сборник документов и материалов», М., т. IV, ч. I, 1954.

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

СТОРИНКА КОЛГОСПНОГО БУДІВНИЦТВА

Однією з характерних рис колгоспного руху на Україні у відбудовний період є виникнення значної кількості так званих інтернаціональних колективних господарств. На Україні вони створювались з представників різних національностей, які раніше проживали на тій же території, де виникав колектив, або не змогли повернутись в рідні місця в зв'язку з окупацією їх іноземними державами. Так, значна кількість вихідців з Бессарабії, Західної України та інших земель після демобілізації з Червоної Армії залишилась на території Радянської України і взяла активну участь у колгоспному будівництві. Окрему групу інтернаціональних колективів становили комуні і артілі з реемігрантів, колишніх вихідців з Росії і України, які до Жовтневої революції виїхали в Америку внаслідок політичних переслідувань або злиденного існування і повернулись після перемоги соціалістичної революції. Відомі також комуні, створені вихідцями з капіталістичних країн, які емігрували в СРСР в зв'язку з переслідуванням реакційними буржуазними урядами.

Першим колективом, створеним реемігрантами на Україні, була сільськогосподарська артіль «Селянська культура». Група майбутніх членів артілі з перших днів Жовтневої революції вирішила повернутися на батьківщину. Проте протидія з боку властей США затримала виїзд на тривалий строк. Цей час було використано робітниками на збір коштів для купівлі машин і реманенту та набуття спеціальностей для роботи в сільському господарстві. Тільки на початку 1921 р. цій групі вдалось добратись до Радянської Росії. За проханням прибулих, переважна частина яких були українці, їх було направлено в один з радгоспів Херсонського повіту (колишній поміщицький маєток) з достатньою кількістю робочої та продуктивної худоби і деяким реманентом. Артілі було відведено 975 дес. землі. Колективістам довелось перебороти великі труднощі. Приїхавши 23 травня 1921 р., вони змогли посіяти лише пізні культури. Та через засуху весь посів вигорів, в 1922 р. вимерзла озимина, і все ж колектив зростав і розвивався. У 1923 р. в ньому було уже 33 сім'ї, з них — 18 сімей реемігрантів. Було здійснено повне усупільнення засобів виробництва, що було характерним для тодішніх комун. Харчування теж було спільним. Проте на відміну від більшості комун в артілі «Селянська культура» прибутки розподілялись за кількістю відроблених днів. Це було важливим стимулом до встановлення зразкового порядку і дисципліни в роботі¹.

У березні 1921 р. в с. Компаніївку, Єлисаветградського повіту, приїхало п'ять робітників з Америки. Це були колишні російські політемігранти, комуністи. В 1920 р. урядом США вони були вислані за «більшовицьку неблагонадійність». Не маючи ніяких засобів для існування, прибулі робітники вирішили створити сільськогосподарську артіль, яку назвали «Американська трудова сільськогосподарська артіль ім. Скрипника». До неї вступили також і місцеві селяни, які в 1924 р. становили вже 60% усього складу артілі².

26 травня 1921 р. розпочалась діяльність комуні «1-е Травня» в с. Сторжанці, Пулинської волості, Житомирського повіту. Її організаторами були десять робітників, які прибули з Америки. Згодом комуні зросла за рахунок демобілізованих червоноармійців і місцевих селян.

Такі були перші інтернаціональні колективи, створені на Україні з реемігрантів і поповнені місцевим населенням.

Значну діяльність по організації іммігрантських комун розгорнуло Товариство технічної допомоги Радянській Росії, створене в США і Канаді в 1919 р. групою ро-

¹ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 46, оп. 1, спр. 223, арк. 96—107.

² Там же, спр. 311, арк. 54.

сільських дореволюційних емігрантів — робітників і техніків. Це товариство організувало сільськогосподарські комуну, забезпечувало їх технікою. 22 жовтня 1922 р. В. І. Ленін у листі до Товариства висловив подяку за допомогу в організації тракторного обробітку землі і велике задоволення в зв'язку з передбачуваною Товариством організацією 200 сільськогосподарських комун³.

Певну роль у створенні інтернаціональних колективів відіграла постанова Української Економічної Ради (20 лютого 1923 р.), в якій вказувалось, що імміграція та рееміграція повинні сприяти відбудові і розвитку сільського господарства шляхом створення раціональних форм господарювання. Наркомземові України доручалось створити в південних губерніях фонд з державних земель в розмірі 100 тис. дес. для влаштування іммігрантів. Рішенням Української Економічної Ради встановлювалось, що для влаштування іммігрантів обов'язковий ввіз ними капіталу (основного і оборотного) в розмірах, які забезпечували б організацію і ведення господарства⁴.

Переважаюча більшість інтернаціональних колективів була створена на Україні в 1922—1923 рр. 22 лютого 1922 р. в с. Шереметці, Вінницького повіту, реемігрантами, колишніми вихідцями з Галичини, була створена комунa ім. Джона Ріда. В комуну увійшло також кілька місцевих селян. Спочатку в комуні було 87 чоловік. У 1923 р. в комуну ще влилось 40 чоловік. У зв'язку з нестачею землі Наркомзем України запропонував комунарам переселитись в с. Ковалівку, Варварівського району, Миколаївської округи. Комунa розділилась на дві частини. Іммігранти протягом 1924—1925 рр. переїхали на Миколаївщину, а місцеві селяни-комунари вирішили об'єднатись з двома сусідніми артіями і створили спільне колективне господарство в с. Сокольці, Немірвського району⁵, яке назвали також іменем Джона Ріда⁶. На Миколаївщині комуні було передано 1736 дес. землі⁷. Серед комунарів було 25 іммігрантів (20 українців, 3 білоруси, 2 поляки) та 28 місцевих селян, з них вісім комуністів і чотири комсомольці. У жовтні 1922 р. у м. Ружині, Бердичівського повіту, була створена переселенцями-українцями з США комунa «Новий світ». Їй було відведено 790 дес. землі та зруйнований поміщицький маєток. Робітники-реемігранти привезли п'ять тракторів «Фордзон», молотарку, картоплекопач, два вантажні автомобілі тощо. Було створено токарню, слюсарню, кравецьку та шевську майстерні⁸. У 1925 р. серед комунарів налічувалось 52 іммігрантські сім'ї (80 осіб) та 41 селянська сім'я (70 осіб)⁹.

У с. Чорненському, Каховського району, Херсонської округи, в 1922 р. була організована комунa ім. Комінтерну. До неї увійшло 30 іммігрантів з Америки, переселенці з Сибіру та місцеві незаможники. Пізніше кількість іммігрантів зросла до 41. Серед іммігрантів було 35 робітників і 5 селян¹⁰. Комунa стала одним з найбільших колективних господарств на Україні. На 1 жовтня 1924 р. в її складі було 175 комунарів, а на 1 липня 1926 р. — 351. Це був справді інтернаціональний колектив. Тут були українці, росіяни, німці, угорці, англійці, євреї, серби, поляки¹¹.

Перші роки господарювання були для комунарів важкими. Недорід 1924 р. викликав падіж худоби. Комунари не мали навіть необхідного одягу для польових робіт. Проте наполеглива робота і непереможна віра в краще майбутнє подолали всі незгоди і нестатки, що спіткали комунарів у перші два роки. В 1925 р. комунa мала 1981 дес. землі. Поля, сади і виноградники старанно оброблялись. 200 десятин землі було відведено для вирощування насіння. В 1924 р. селянам було передано 500 пудів чистосортної пшениці. У посушливому 1924 р. врожай у комуні становив на 25—30% вище, ніж у селянських господарствах. Комунa мала 8 тракторів, 2 двигуни, електростанцію, водогін, механічні майстерні. Серед комунарів було 22 комуністи і 44 комсомольці. Вони відіграли вирішальну роль в організаційному і господарському зміцненні колективу¹².

На Україні були створені дві комуні реемігрантами з Канади. У 1922 р. з Канади повернулось 10 сімей українців, які створили першу агрокомуну. Їй було вирішено передати господарство радгоспу біля ст. Мигаєво, на Одещині. Проте деякі працівники Одеського губрадгосптресту затягували передачу радгоспу комуні. Тоді ко-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 333.

⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва Української РСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 27, оп. 4, спр. 25-а, арк. 45.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 256, арк. 52; оп. 23; спр. 5, арк. 83—84.

⁶ «Подія в період відбудови народного господарства, Збірник документів», стор. 458—459.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 23, спр. 5, арк. 75, 83—84.

⁸ Журн. «Сільський господар», 1924, № 8, стор. 34.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 23, спр. 5, арк. 1—2.

¹⁰ Миколаївський обласний державний архів, ф. 103, оп. 1, спр. 535, арк. 41; ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 23, спр. 5, арк. 83—84.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 14, спр. 408, арк. 47.

¹² Журн. «Сільський господар», 1926, № 17—18, стор. 44—46, газ. «Селянська правда», 25—26 січня 1925 р.

мунари написали листа в ЦК РКП(б) з проханням прискорити передачу радгоспу¹³. Прохання комунарів негайно було задоволено. Відділ промислової імміграції ВРНГ СРСР, якому було доручено розглянути прохання комунарів, вказував, що згідно з постановою Ради праці і оборони від 1 липня, а також розпорядженням В. І. Леніна від 30 серпня 1922 р. про максимальне сприяння тим, хто прибуває з Америки, необхідно прохання комуні задовольнити, а договори, раніше укладені з комуну, замінити новими. 4 листопада 1922 р. Наркомзем телеграфно повідомив, що радгосп «Мігаєво» передано комуні¹⁴. Пізніше комуні було присвоєно ім'я В. І. Леніна¹⁵.

Інша комунa «Хлібороб» була створена в Широківському районі, Криворізької округи в 1923 р. переселенцями-українцями з Канади. Комунa мала чотири трактори і вантажний автомобіль. В її складі був 81 переселенець і 48 місцевих селян¹⁶.

Особливе місце серед емігрантських комун займає комунa ім. Благоева на Полтавщині. Після фашистського перевороту і жорстоких переслідувань за революційну діяльність болгарські політемігранти в листопаді 1923 р. прибули до Москви в розпорядження Центрального Комітету Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР). Спочатку емігранти були на утриманні МОДРу, дехто працював на заводі. Майже всі вони були селянами і тому бажали займатись хліборобством. З їх ініціативи з допомогою ЦК МОДРу та болгарської секції Комінтерну була заснована комунa, до складу якої ввійшло 26 політемігрантів. Комуні відвели колишній поміщицький маєток Трепке в с. Парасковіці, Рунівщинського району, що тоді належав Полтавській філії Червоного хреста. У маєтку було 148 дес. землі. В наступні роки комунa доповнювалась за рахунок місцевих селян, болгарських емігрантів з Америки, болгарів, які проживали на Україні. Комунa мала значні господарські успіхи і користувалась серед селян великою популярністю¹⁷.

Організаційне і господарське керівництво іммігрантськими комунами і артілями спочатку взяв на себе Наркомзем України. Це привело до відриву іммігрантських колективів від місцевих кооперативних та земельних органів і перешкоджало належному організаційно-господарському обслуговуванню їх. Тому в циркулярному листі Наркомзему 15 січня 1924 р. всім губернським і окружним земельним управлінням пропонувалось включити іммігрантські колективи в сітку колективів губерній, взяти на себе керівництво ними і обслуговувати їх в усіх напрямках¹⁸.

Такий організаційний захід зміцнив практичне керівництво іммігрантськими комунами і артілями і сприяв кращому розгортанню їх господарської і культурної діяльності. В 1925 р. на Україні було 13 іммігрантських колективів. У їх складі були іноземні іммігранти та реемігранти, які з радістю зустріли встановлення Радянської влади і бажали взяти активну участь у соціалістичному переверненні країни. До інтернаціональних колективів охоче приймали місцеве населення, яке разом з емігрантами і реемігрантами включалось у спільні життя і трудову діяльність. Тому створення таких колективів сприяло інтернаціональному вихованню трудящих Радянської країни. Колективи мали тісні господарські і культурні зв'язки з навколишнім селянством.

Інтернаціональні колективи мали порівняно міцну технічну базу, а за своїми розмірами вони були великими на той час господарствами, в середньому на колектив припадало по 1300 дес. землі¹⁹.

На шляху розвитку інтернаціональних господарств було багато труднощів. Майже в усіх комунax невистачало житла і комунари нерідко проживали кількома сім'ями в спільних кімнатах; комуні і артілі недостатньо були забезпечені господарськими будівлями; у багатьох колективах відчувалась нестача робочої сили. В перші роки непу серйозною перешкодою в організаційному і господарському зростанні колективів була зрівнялівка в оплаті праці. Тому введення оплати праці за кількістю вироблених днів було важливим стимулом до господарського зміцнення комун і артілей. В деяких комунax були незгоди між місцевими членами та прибулими з інших країн. Але завдяки високій класовій свідомості робітників і селян, їх сильному потягові до інтернаціонального єднання і активній роботі комуністів по згуртуванню колективів ці перешкоди успішно переборювались. У наступний період в інтернаціональних колективах питома вага місцевого населення весь час зростала. В період масової колективізації сільського господарства комуні перейшли на статуті артілей.

Так, на зорі колгоспного будівництва в СРСР виникли інтернаціональні колективи, які внесли певний вклад у зміцнення міжнародної братерської солідарності трудящих і виховання пролетарського інтернаціоналізму.

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ

¹³ «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 55—58.

¹⁴ А. Ф. Чмыга. Очерки по истории колхозного движения на Украине. М. 1959, стор. 91.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 328, арк. 15.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 23, спр. 5, арк. 13—21.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 14, спр. 395, арк. 48, 50, 66.

¹⁸ ООДА, ф. 53, оп. 1, спр. 187, арк. 317.

¹⁹ Журн. «Сільській господар», 1926, № 5, стор. 7.

3 ІСТОРІЯ ВУЗІВ НА УКРАЇНІ

На Україні, як і в усій дореволюційній Росії, учбових закладів по підготовці фармацевтичних кадрів фактично не існувало. Готували фармацевтів переважно шляхом ремісничої виучки у дрібному, чисто торговому підприємстві — аптеці, яка тоді не була лікувально-санітарним закладом. За своєю структурою вона становила дрібну кустарну майстерню з примітивною технологією. У 1913 р. на Україні з наявних 1067 аптек 1024 були приватними, і лише 43 аптеками відали земства. За даними про власників аптек початку ХХ ст., менше третини їх були фармацевтами, решта — купці, маклери, відставні офіцери царської армії. За дореволюційної системи підготовки фармацевтичних кадрів з горезвісними екзаменами на звання аптекарського помічника і провізора не можна було випустити кваліфікованого спеціаліста і для нескладної тоді аптечної роботи. До того ж стара школа, що готувала прислужників панівних класів і була далека від потреб і запитів народу в лікувальному обслуговуванні, не сприяла розвитку наукових кадрів і фармацевтичної науки. Так, у 1914 р. на Україні налічувалось тільки 8 магістрів, 750 провізорів і 1378 помічників провізора²⁰. В царській Росії в галузі дослідження лікарських речовин і створення препаратів майже не було кваліфікованих спеціалістів. Більшість ліків завозилась з-за кордону.

Слабкість Росії у підготовці фармацевтичних кадрів і розвитку промисловості найяскравіше показала перша світова війна. Перебуваючи у постійній залежності від німецької фармацевтичної промисловості, Росія опинилась у роки першої світової війни в скрутному становищі з лікарським обслуговуванням населення і, особливо, армії.

Об'єктивні умови, що склалися, настійно вимагали проведення реформи фармацевтичної освіти в країні. Думки про реформу висловлювалися ще в 1864 р. на I фармацевтичному з'їзді. Про неї говорили також на наступних фармацевтичних з'їздах у 1884 і 1900 рр., на піроговських з'їздах, починаючи з 1902 р., на III з'їзді російських діячів технічної і професійної освіти та ін.²¹ Про необхідність організації фармацевтичних інститутів у Росії не раз говорив у своїх виступах заслужений професор Київського університету Лоначевський. Ним навіть було розроблено проект статуту фармацевтичного інституту. В 1894 р. професор Керекеш у своїй записці «До питання про фармацевтичне становище» також писав, що для фармацевтів необхідно організувати спеціальні інститути. Було розроблено проект нового закону про розвиток аптечної справи і системи підготовки фармацевтичних кадрів, проте йому здійснитися так і не пошастило. У 1915 р. Міністерство народної освіти змушене було видати циркуляр від 25 серпня, за яким пропонувалось створити фармацевтичні відділення при фізико-математичних факультетах університетів і окремі факультети для підготовки спеціалістів по фармацевції і розвитку вітчизняної хіміко-фармацевтичної промисловості. Проте царський уряд не провів реформи фармацевтичної освіти.

Перші рішучі кроки в поліпшенні постановки і розвитку фармацевтичної освіти в нашій країні були зроблені після Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка проголосила принцип: «Наука — трудящим». В. І. Ленін говорив, що «раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер вої чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»²². Справжній переворот у постановці вищої освіти, в тому числі і фармацевтичної, стався після прийняття декрету Раднаркому РРФСР від 2 серпня 1918 р., розробленого і підписаного В. І. Леніним. Цей ленінський декрет забезпечив перебудову вищої школи на нових засадах. Уперше в історії людства двері вищих учбових закладів відкрились для трудящих. Студенти не тільки безкоштовно навчались у вузах, а й одержували матеріальну допомогу від держави.

В інтересах забезпечення населення доступною лікарською допомогою і з метою правильної постановки аптечної справи було проведено націоналізацію аптек. В усій країні, зокрема на Україні, розгорнулось широке будівництво фармацевтичних учбових закладів. У 1921 р. фармацевтичні учбові заклади відкрились у Харкові, Одесі й Вінниці, в 1922 р. — у Києві, а в 1927 р. — у Дніпропетровську. У 1924 р. всі ці інститути, за винятком Одеського, були реорганізовані у фармацевтичні технікуми. Харківський і Вінницький фармацевтичні технікуми продовжували працювати на правах вищої школи.

Швидке зростання народного господарства СРСР, розширення аптечної сітки в країні вимагали значної кількості висококваліфікованих аптечних працівників. У 30-х роках у народному господарстві СРСР не вистачало спеціалістів вищої кваліфікації,

²⁰ «Аптечное дело в Украинской ССР», К., 1958, стор. 8.

²¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 166, оп. 4, спр. 807, арк. 11.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

в тому числі і в галузі фармації. У 1932 р. Україні потрібно було 750 аптечних працівників²³. А фармацевтичні вузи України за роки першої п'ятирічки випускали щорічно в середньому близько 350 студентів²⁴. Проблема дальшого розвитку вищої фармацевтичної освіти на Україні залишалась однією з найважливіших. У зв'язку з цим ще в 1930—1931 рр. хіміко-фармацевтичні технікуми на Україні були реорганізовані у фармацевтичні інститути (Київський, Харківський, Вінницький, Дніпропетровський, Одеський хіміко-фармацевтичний інститут у 1931 р. перетворено в медико-аналітичний інститут, який у 1935 р. закрили, а на його місце з Києва перевели фармацевтичний інститут. Поряд з фармацевтичними вузами на Україні в ряді міст існували окремі фармацевтичні учбові заклади — фармацевтичні технікуми, школи, робфаки при фармацевтичних інститутах, різні курси по перепідготовці провізорів. Крім цього в 30-і роки в країні було розпочато організацію заочної системи підготовки спеціалістів вищої кваліфікації, в тому числі фармацевтичної, без відриву від виробництва. Для підготовки кадрів фармацевтів на Україні було організовано чотирирічний Всукраїнський заочний фармацевтичний інститут. У 1931 р., наприклад, у ньому навчалось 2349 студентів-заочників (з міст — 654 чоловіки, з сіл — 1695)²⁵. У 1932 р. Всеукраїнському заочному фармацевтичному інституті налічувалось 1600 студентів (56% набору становили діти робітників і селян)²⁶. Далі кількість спеціалістів, підготовлених через систему заочного навчання, рік у рік збільшувалась.

Для удосконалення і спеціалізації провізорів у 1938 р. у Києві було створено Український інститут, який у липні 1941 р. у зв'язку з окупацією міста німецько-фашистськими загарбниками припинив своє існування і відновив роботу в січні 1945 р. В січні 1953 р. для удосконалення і спеціалізації провізорів при Київському інституті вдосконалення кваліфікації лікарів було організовано фармацевтичний факультет.

Основна підготовка спеціалістів фармакології тепер здійснюється через стаціонарне навчання. У післявоєнний період на Україні функціонували фармацевтичні інститути в Харкові і Одесі. З 1959 р. Одеський фармацевтичний інститут було переведено з Запоріжжя. Крім Харківського та Запорізького фармацевтичних інститутів існують фармацевтичні факультети при Дніпропетровському і Львівському медичних інститутах. Тепер усі фармацевтичні вузи й факультети щорічно випускають у середньому близько 400 молодих спеціалістів-фармакологів. За період існування фармацевтичних вузів України підготували понад 11,5 тис. провізорів. Якщо в 1913 р. на Україні налічувалось усього 2009 фармацевтів, то в 1960 р. їх працювало вже понад 13,5 тис.

З розвитком вищої фармацевтичної освіти і розширенням програми науково-дослідної роботи неухильно зростали кадри науковців. Центром науково-дослідної роботи в галузі фармакології і основою для підготовки наукових і педагогічних кадрів на Україні була відкрита в березні 1924 р. при Харківському фармацевтичному інституті науково-дослідна кафедра фармацевтичної хімії з аспірантурою (завідував кафедрою професор Н. А. Валяшко). У 1925 р. при Одеському хіміко-фармацевтичному інституті відкрилася секція кафедри. У підготовці висококваліфікованих наукових педагогічних кадрів-фармацевтів особливо велика заслуга доктора фармацевтичної і хімічних наук професора Н. А. Валяшка, який виховав понад 30 учених-фармацевтів а також доктора фармацевтичних наук Н. М. Туркєвича, що продовжує й тепер виховувати наукові і педагогічні кадри фармацевтів. За час існування вищої фармацевтичної школи на Україні було підготовлено великий загін науковців і педагогів-фармацевтів, серед них — 12 докторів і понад 90 кандидатів фармацевтичних наук.

Науково-дослідна робота у фармацевтичних вузах України ведеться в основному в напрямі вивчення і застосування лікарняної флори України, яка може бути використана в практиці охорони здоров'я. Крім того, науковці працюють над розробкою нових, досконаліших методів синтезу й аналізу фармацевтичних препаратів і продукції аптек, більш раціональних методів технології лікарських форм і галенових препаратів тощо. Розв'язання цих наукових проблем має своєю метою подавати практичну допомогу фармацевтичній промисловості та аптечній справі в розробці нових методів дослідження, синтезування і приготування складних лікарських форм і тим самим дати населенню найефективніші засоби боротьби проти різних захворювань.

Для поліпшення системи підготовки молодих спеціалістів-провізорів учені фармацевтичних вузів України створюють підручники і навчальні посібники. Так, за останні роки у Харківському фармацевтичному інституті були видані підручники «Физическая и коллоидная химия» (автори І. В. Красовський, Е. Й. Вайль), «Основы лекарственной рецептуры» (автор В. І. Сила), «Курс высшей математики» (автор С. П. Лундин) та ін. На фармацевтичних факультетах Львівського медичного інституту

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 17, спр. 13 960, арк. 22.

²⁴ Там же, оп. 15, спр. 9850, арк. 39, 82, 86, 272; спр. 9882, арк. 22—36.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 16, спр. 10 885, арк. 13.

²⁶ Там же, оп. 17, спр. 13 960, арк. 22.

було підготовлено підручник «Фармацевтическая химия» (автор Н. М. Туркевич) і Дніпропетровського медичного інституту — «Руководство к практическим занятиям по технологии лекарственных форм» (автор С. М. Хаскин) та ін.

Вся історія вищої фармацевтичної школи на Україні нерозривно зв'язана з історією розвитку радянської вищої школи, з історією героїчної боротьби радянського народу за перетворення ленінського плану побудови соціалізму і комунізму.

О. П. ВЛАСОВ, І. Ю. ІВАНОВ

ГОСПОДАРСТВО КРОЛЕВЕЦЬКИХ СКУПНИКІВ РИНДИНИХ

Торкуючись питань «кустарної» промисловості, В. І. Ленін говорив про необхідність ґрунтовного дослідження господарства і діяльності скупників, які тримали в своїх руках тисячі і навіть мільйони кустарів різних спеціальностей. У праці «Кустарний перепис 1894/95 року в Пермській губернії і загальні питання «кустарної промисловості» В. І. Ленін писав, що це — «перше і головне питання економіста», і висунув ряд питань, які треба було розв'язати для з'ясування обсягу їх господарства і операцій. Володимир Ілліч підкреслював, що «тільки таке економічне дослідження може дати точну наукову відповідь на питання про те, що таке скупник, на питання про значення його в господарстві, про значення його в історичному розвитку форм промисловості товарного виробництва»²⁷. В. І. Ленін зазначав, що вивчення «наших кустарних «народних» промислів дає чудову ілюстрацію до загальної історії розвитку капіталізму», наочно показує «виникнення, зародок його, напр., у формі простої кооперації», показує, як «нагромаджені в руках окремих осіб — завдяки товарному господарству — «заощадження» стають капіталом, монополізуючи спочатку збут («скупники» і торговці) внаслідок того, що тільки у власників цих «заощаджень» є необхідні для гуртового продажу засоби, які дозволяють виждати реалізації товарів на далеких ринках; як далі цей торговельний капітал поневолює собі масу виробників і організує капіталістичну мануфактуру, капіталістичну домашню систему великого виробництва; як, нарешті, розширення ринку, посилення конкуренції приводить до підвищення техніки, як цей торговельний капітал стає індустріальним і організує велике машинне виробництво»²⁸. Ілюстрацією цього ленінського положення може бути господарство скупників Риндиних.

Перед дослідником господарства скупників постають серйозні труднощі, бо, якщо фабричні і заводські (державні і приватні) архіви збереглися дуже погано, то архіви навіть найбільших скупників зовсім не збереглось. Про численних неписьмених і напівписьмених дрібних скупників, які тихенько «влаштували» свої справи, і говорити не доводиться. З рукописів, що безпосередньо торкаються риндинських справ, вдалося розшукати лише два: кролевецького старожила О. Кибальчица²⁹ та матеріали місцевого земського діяка М. Голосова³⁰. Обидва ці автори пишуть про останнього з роду скупників Риндиних — Івана, як про справжнього глитає і жорстокого експлуататора багатьох тисяч підкорених йому ткачів. Довелося також широко використати численні одержані в 1932 р. від старих кролевецьких ткачів³¹, а також живі численні кролевецькі вироби, у свій час поширені в побуті українців. Ці свідчення і дають можливість більш-менш повно висвітлити історію господарства трьох поколінь скупників Риндиних.

З другої половини XVII ст. в сотенному містечку Кролевеці (на Чернігівщині) був заснований вересневий ярмарок — один з найбільших українських ярмарків. Протягом двохсот років цей «всесвітній», як називали його кролевецькі, ярмарок був головною подією в житті невеличкого містечка. Жителі Кролевеця до лівківщині ярмарку (1875 р.) головний свій прибуток одержували від здачі квартир, комор, лавок численним купцям, що сюди приїздили не тільки з України та Росії, а й з країн Заходу і Сходу, заробляли продажем продовольчих продуктів, а також постачанням фуражу для коней приїждючих. Ярмарок стимулював розвиток місцевої промисловості³².

Коноплі, що давали високі врожаї, вирощувались населенням Чернігівщини з незапам'ятних часів. Вироби ж з них (вірвовки, сіті, полотно та ін.) мали широкий вжиток на внутрішніх та зовнішніх ринках. Зокрема, багато їх скуповували стародубські

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 376.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 193.

²⁹ О. Кибальчиц. Минуле кролевецького ткацтва. Рукопис.

³⁰ Архів М. Голосова у 1932 р. придбав Київський інститут кооперації, тоді ж ним користувався автор цих рядків.

³¹ Знатні ткачі: І. Ф. Гринь, Я. В. Ігнатенко, О. М. Карпець, Ф. І. Марей та ін.

³² А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, полк Нежинский, т. II. К., 1889, стор. 378, 380—382.

купці і потім експортували через Ризький і Архангельський порти³³. Дату організації ткацького цеху в Кролевеці не встановлено (приблизно кінець XVII — початок XVIII ст.). За даними Рум'янцівського опису (1765—1769 рр.), до нього уже входило 34 ткацькі двори (близько 100 душ). Це були переважно безземельні посполиті. У найбільш заможних ткачів (переважно у міщан) були учні, які працювали на господарі «за науку»³⁴. Майнове розшарування ткачів і наявність вільнонайманої робочої сили вказують на ознаки зародження капіталістичних відносин. У Рум'янцівському описі зазначається, що дві сім'ї у Кролевеці за прозвищем «Риндя» не мали худоби і займалися промислом і жили «із заробітків». Це були «вдова Наталія Риндіха», двома синами і «сліпий на одне око Юхим Риндя», який жив у «новому будинку». Крім хати, комори та іншого нерухомого майна, у Юхима Риндіна був «дубовий і березовий недалеко від міста», а також і «сінокіс немалий»³⁵. Наявність значеного майна у посполитих Риндіних вказує не лише на джерело їх «заробітків» (зв'язок з ярмарковими справами), а й на заможність (особливо Юхима Риндіна), бо ліс завжди був потрібний численним винокурам, а також для будівництва ярмаркових балаганів тощо. На жаль, прізвище Риндіних (скупників і ткачів) зустрічається лише на початку XIX ст. Майже піввікова генеалогія цієї сім'ї поки не заповнена.

Відомості про Риндіних-ткачів відносяться до першої половини XIX ст., і одержані вони від старих ткачів. Згідно з цими відомостями, на початку XIX ст. уже в Риндіні були ткачами. Виділявся серед них Леонтій Риндін, якого всі без винятку звали «видатним майстром» і який «сам умів придумувати узори і брав їх з морозу». Цілком ймовірно, що уже в XVIII ст. продукція кролевецьких ткачів перевищувала можливість збуту її на своєму ярмарку та місцевих базарах і вимагала виходу на більш широкий ринок. Леонтій Риндін (ткач-художник, ткач-«торбошник») за сином Єремієм і тільки сидів за верстаком і «придумував узори» а й рознісив «свої сусідські рушники по численних ярмарках» (на Чернігівщині в кінці XVIII ст. налічувалось 115, а в середині XIX ст. — уже 203 ярмарки³⁶).

Попит на нарядні рушники був завжди великий; вони були потрібні і для вбрання хати, і в усіх важливих випадках життя (весілля, народження, смерть і т. д.). Леонтій Риндін був не тільки виробником, а й посередником, який постачав разом із своїм і сусідський товар на широкий ринок. Риндіні мали зв'язки з багатим московським мануфактуристом Прибілевим. В середині XIX ст. Єремії Риндін (син Леонтія Риндіна) став прикажчиком Прибілевих: він торгував пряжею і різними мануфактурними товарами у власній «лавці під дзвіницею» і швидко став не тільки багатим купцем, і поміщиком.

Багатства Єремія Риндіна швидко зростали. Йому «щастило»: навіть переведена (1875 р.) «всесвітнього» кролевецького ярмарку до Ромен, що «засмутило усе місто Риндіним пішло на користь: до їх рук на пільгових умовах перейшли запаси багатьох оптиківів і в тому числі Прибілевих. Відтоді Єремії Риндін не тільки торгував мануфактурою під «дзвіницею», він став купцем і підприємцем, а згодом, уміло захопивши татунівські лісні угіддя (2400 дес.), — і поміщиком. Синам Єремія уже не довелося сидіти за дідовським верстаком чи ходити з торбою по ярмарках: Василь успадкував батьківські ліси й землі, Іван пішов по торговельній лінії і швидко став мільйонером. Уже в 60-х роках XIX ст. батьківська «кранниця під дзвіницею» стала тісною Риндіним, і торгівля була перенесена до торгових рядів ярмаркового майдану. Ткачі Кролевеця та його околиць купували у Риндіна високоякісну пряжу, «торбошники» розносили, а «возовики» розвозили різну мануфактуру по ярмарках Чернігівської губернії. Звідси ж Риндіні відправляли великі партії товарів на головні українські ярмарки — в Полтаву, Харків, Київ.

У 80-х роках харківський ярмарочний балаган Риндіна перетворився на постійний магазин (за оренду приміщення він платив 4 тис. крб. на рік). З харківським складів мануфактуру і художні вироби, переважно рушники, розвозили і розносили сотні посередників по ярмарках, селах і містах України, а також сусідніх губерній Росії. Із кролевецького складу забирали товар 10 риндінських «возовиків» і розвозили його по селах і ярмарках. З кінця 80-х років, коли на Україні почалося інтенсивне будівництво залізниць, великі партії товару хлинули в центральну Росію. Іван Риндін став акціонером Мазуринської мануфактури і великим покупцем московських і петербурзьких підприємств, а на Всеросійських виставках фігурував у ролі «посередника кустарів міста Кролевеця»³⁷. Згодом «рушниковий король» Іван Риндін з'явився з своїми експонатами і на зарубіжних виставках. Дрібні кролевецькі скупники не витримували конкуренції і розорилися.

³³ Там же, т. I, стор. 114 і посилання 3; т. II, стор. 377.

³⁴ Румянцевская генеральная опись Малороссии. Полк Нептинский. сотня Кролевецкая, т. 60, стор. 711.

³⁵ Там же, 728, 745, т. 64, стор. 745.

³⁶ И. С. Аксаков. Полное собрание сочинений, т. VI, М., 1887, стор. 30.

³⁷ «Указатель Всероссийской кустарной промышленной выставки 1902 года», СПб, стор. 279.

У 90-х роках у Кролевіці лишилося кілька великих скупників, і серед них найбільшим був Іван Риндін. М. Голосов та інструктор міністерства землеробства і землеустрою Долово-Добровольська твердять, що в 90-х роках ХІХ ст. обороти Риндіна тільки по кролевецькому складу досягали 200—300 тис. крб. на рік. Напередодні світової війни тільки в Кролевіці на складах Риндіна працювало понад 1800 ткачів³⁸. Деякі ткачі-кустари мали від 3 до 5 верстаків, більшість з них переробляли сировину Риндіна і здавали виробі тільки йому. Кустар став наймитом, який працював вдома на капіталіста. Це вже була капіталістична домашня система великого виробництва³⁹.

Є. Ю. СПАСЬКА

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛОВ'ЯН У ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ В Х ст.

Становище слов'ян — полонених і рабів — у країнах середньовічного Арабського Сходу останнім часом привертає увагу дослідників. Звичайно, на фоні матеріалу, що його дають арабські письменники ІХ—Х ст. про слов'янські країни, зокрема про стародавню Русь, відомості про слов'ян, яких доля закинула на Схід, виявляються значно блідшими. Але при обмеженості джерел з історії слов'ян ІХ—Х ст. кожна згадка про них повинна бути в полі зору дослідника, навіть тоді, коли йдеться про окремих представників слов'янських племен, а не про народ чи плем'я в цілому. Відомості про слов'ян, які жили на Сході, стали темою ряду статей. Польський вчений Т. Левицький у своїй статті дає загальний огляд свідчень про слов'ян на Сході⁴⁰. Питанню про слов'ян на службі у фатимідських халіфів присвячено велику статтю чехословацького арабіста І. Грбека⁴¹. Ця тема заслужила окремої розвідки не випадково. Справа в тому, що у Фатимідському халіфаті, який утворився в першій половині Х ст. на території Лівії і Тунісу, невільники слов'янського походження (арабською мовою ас-Саклаб, ас-Саклабі) користувалися особливим довір'ям халіфів і займали провідне місце в системі управління державою. І. Грбек, ґрунтовно дослідивши джерела з історії Фатимідів, встановив, що «ас-Саклаб» та «ас-Саклабі» називали осіб слов'янського походження. Тим часом у сходознавчій літературі довго існувала думка, що цей термін у згадках про Фатимідів означає європейців взагалі. Далі він простежив долю кількох відомих фатимідських чиновників та полководців-слов'ян і навіть переконливо аргументи на користь того, що знаменитий полководець Джаугар ас-Сакліті (або ас-Саклабі) ар-Румі, під командуванням якого фатимідські війська завоювали Єгипет і за чийм наказом було засновано місто Каїр (ал-Кагіра — переможна), був слов'янином за походженням. Досі вважали, що Джаугар був сіцилійським греком⁴².

Ісмаїлітська династія Фатимідів використовувала як основну військову силу берберські племена Північної Африки. Саме їм завдячують Фатиміди завоюванням усієї Північної Африки від Марокко до Єгипту, а на деякий час і Сирії. Але в безпосередньому управлінні державою, у збиранні і впорядкуванні податків, а також у керівництві воєнними операціями Фатиміди спиралися на чиновників і воєначальників, що були невільниками або звільнялись від особистої неволі в силу особливих заслуг. Це явище цілком зрозуміле: Фатиміди самі не мали близьких зв'язків з місцевим населенням Північної Африки і тримали на провідних постах держави людей, які були залежні в'язкою від них і відірвані від підданих держави. Важче вирішити, чому серед інших іноземців-невільників перевага віддавалася саме особам слов'янського походження. На нашу думку, така тимчасова перевага слов'ян мала місце в силу традиції, яка походила від факту, можливо, цілком випадкового, що вже в оточенні фатимідського халіфа Убайдаллага Магді (909—934 рр.) слов'яни відігравали дуже помітну роль.

Усі питання, що стосуються діяльності слов'ян на службі у перших фатимідських халіфів, детально висвітлені І. Грбеком. А через рік після виходу цієї статті в Єгипті

³⁸ Долово-Добровольская. Ткацкий промысел в Грайворонском и Кролевецком уездах. Отчет и исследования по кустарной промышленности, т. I, СПб, 1892, стор. 80—88. Архив М. А. Голосова.

³⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 320.

⁴⁰ T. Lewicki, Osadnictwo słowiańskie i niewolnicy słowiańskie w krajach muzułmańskich według średniowiecznych pisarzy arabskich, «Przegląd Historyczny», t. XLIII, 1952, N. 3—4, стор. 7—19.

⁴¹ I. Grbek, Die Slawen in Dienste der Fatimiden, журн. «Archiv Orientalni», t. XXI, 1953, стор. 543—581.

⁴² Див., наприклад «История стран Зарубежного Востока в середине века», М., 1957, стор. 243. І. Грбек вважає, що Джаугар був далматинцем за походженням. (І. Грбек, назв. праця, стор. 560—571).

було видано оригінальну історичну пам'ятку часу перших Фатімідів: «Життєпис устаза* Джаузара, складений його секретарем ал-Мансуром ал-Азізі ал-Джаузари»⁴³. В 1958 р. цей твір було перекладено на французьку мову М. Канаром. Інтерес до цього твору цілком зрозумілий. Адже устаз Джаузар був слов'янином, і є всі підстави гадати, що й біограф Джаузара ал-Мансур був його співвітчизником. Єдиний в арабській літературі X ст. твір про слов'янина, до того ж написаний слов'янином, безумовно, заслуговує на увагу кожного, хто цікавиться зв'язками слов'янських країн із Сходом. Проте марно було б шукати в ньому якихось звісток про слов'янські країни. «Життєпис» становить цінність лише для вивчення внутрішнього і придворного життя та політики Фатімідів і ролі слов'ян у халіфаті. Нам здається, що висвітлення цієї ролі має інтерес для відтворення повної історії зв'язків слов'янських країн із Сходом. Про Джаузара історики, що вивчали період владарювання Фатімідів, досі нічого не знали, оскільки його ім'я не згадується в інших джерелах. Цей невелишк, як видно з «Життєпису», користувався необмеженим довір'ям халіфів і займав високі пости в управлінні Фатімідського халіфату. Тому його біографія цікава як джерело з історії соціального ладу і адміністративного устрою цієї держави.

«Життєпис устаза Джаузара» не є біографією у власному розумінні цього слова. З твору видно, що його автор Мансур ал-Джаузари ставив за мету підкреслити вплив і значення свого патрона. Для цього він часто наводить листи до Джаузара від фатімідських халіфів, описує випадки, коли виявлялось їх довір'я і прихильність до нього.

Коли серед прихильників халіфа—берберських феодалів-котамітів—виникли суперечки за поділ зрошуваних земель, які він дав їм у ленне володіння (ікта), тільки слов'янам він довірив розслідування цих справ. Справа не вирішувалась, доки емісар з слов'ян не інформував халіфа⁴⁴. Чиновники-слов'яни виконували ті доручення халіфа, які потребували особистої відданості і чесності. Саме завдяки цим якостям і висунувся Джаузар. Він звернув на себе увагу ал-Магді тим, що... купив за два динари в іншого невільника-слов'янина дароване тому благословіння халіфа⁴⁵. Джаузар був досить колоритною фігурою: це — визначний діяч, який відіграв велику роль у політичному житті при дворі Фатімідів, але в зв'язку з функціями особливо довіреної людини халіфів лишався непомітним. Джаузар носив титул «мустауда» — хранителя скарбів і таємниць халіфату. Йому доручалися найбільші таємниці держави, зокрема в питанні про престолонаслідування⁴⁶. Водночас він був керівником дворцевих майстерень, де вироблявся коштовний одяг та прикраси. Ім'я Джаузара було виткано золотими нитками на виробках цих майстерень. Джаузар був багатою людиною, мав земельні володіння, власні кораблі і займався навіть морською торгівлею⁴⁷. Разом з цим він вважався спочатку невільником, а потім вільновідпущеником халіфа. Під час відсутності халіфа він управляв державою. Помер Джаузар у 972 р. по дорозі в Єгипет, шойно завойований Фатімідами.

Джаузар і його сучасник — видатний полководець Джаугар — найбільш яскраві постаті у слов'янському придворному оточенні Фатімідів. «Життєпис» подає відомості про листування між цими діячами, з якого видно, що Джаугар, незважаючи на свої виняткові заслуги полководця, дістав права вільновідпущеника лише після єгипетської експедиції (969 р.)⁴⁸. Крім Джаузара і Джаугара, в «Життєписі» зустрічаємо ще кілька імен слов'ян, які також були довіреними особами халіфів-Фатімідів. Усі вони були юридично рабами, і яке б не було велике їхнє майно, після смерті воно переходило до їх господаря. Лише за халіфа ал-Му'їзза (953—979 рр.) вони були прирівнені до вільних за малікітським правом⁴⁹.

Наші джерела до опублікування «Життєпису Джаузара» згадували лише слов'ян на службі у самого халіфа. «Життєпис» же свідчить, що невільники-слов'яни були і в деяких великих феодалів⁵⁰. Проте й самі слов'яни з халіфського оточення володіли маєтками. Автор «Життєпису» повідомляє, що Джаузару було передано управління маєтками слов'янина Музаффара⁵¹. Цей факт вказує ще на одну обставину: управління землями одного невільника-слов'янина доручалося іншому слов'янинові. Дійсно, Фатіміди розглядали слов'ян-невільників як певну замкнену касту. Так, покарання слов'ян здійснював сам Джаузар, який заарештовував їх і тимчасово ув'язнював⁵².

* «Устаз» — буквально «вчитель», «керівник». Тут — придворне звання Джаузара

⁴³ «Сірат ал-устаза Джаузара» (арабською мовою), Каїр, 1954 (далі — «Сірат...»)

⁴⁴ «Сірат...», стор. 37—39; «Vie de Jaudhar...», стор. 49—50.

⁴⁵ «Сірат...», стор. 39; «Vie de Jaudhar...», стор. 50.

⁴⁶ «Сірат...», стор. 45; «Vie de Jaudhar...», стор. 62.

⁴⁷ «Сірат...», стор. 121; «Vie de Jaudhar...», стор. 183.

⁴⁸ «Vie de Jaudhar...», стор. 18.

⁴⁹ «Vie de Jaudhar...», стор. 185.

⁵⁰ «Сірат...», стор. 96; «Vie de Jaudhar...», стор. 144.

⁵¹ «Сірат...», стор. 117; «Vie de Jaudhar...», стор. 175.

⁵² «Сірат...», стор. 41; «Vie de Jaudhar...», стор. 57.

Слов'яни-невільники, хоч користувались впливом і довір'ям, усвідомлювали свою залежність від халіфа. Один з слов'ян прямо говорив, «що слов'яни ці не мають нікого, хто б представив би сюди (тобто до двору Фатімідів,— *В. Б.*) свідчення на їх користь і підтвердив би, що вони не перевершують своїх прав»⁵³. Халіфи, в свою чергу, були обережні і намагалися поставити слов'ян-невільників у виключне становище принаймні до першої провини. «Невільник, що дістав покарання, не годиться для секретних справ» — сказав халіф ал-Му'їзз⁵⁴, коли слов'янин Нусайтр поскаржився на недовір'я до нього.

Звичайно, великий інтерес становить питання про те, як формувалася і поповнювалася ця група невольників-придворних, що посідали таке велике місце в управлінні Фатімідською державою. Досі загальноновизнаною була думка, що слов'яни-невільники доставлялись у Туніс з східного узбережжя Адриатики і з Венесії⁵⁵. Це твердження не підлягає, в основному, сумнівам, але в новому джерелі зустрічаємо більш конкретні дані. «Життепис» називає Кайсара, Музаффара, Таріка та інших слов'янами з Булгар⁵⁶. Ця назва вказує, що при дворі Фатімідів були ще й інші групи слов'ян-невільників (здебільшого це були балканські слов'яни).

Ал-Мансур — автор «Життепису» — згадує про слов'янина, якого було взято в полон фатімідськими військами в так званій «битві рову». Можливо тут йдеться про руса. «Битва рову» — це відомий бій при Раметті у Сіцилії, де в 964 р. фатімідські війська розбили сили візантійського полководця Мануїла⁵⁷. Єгипетський історик ал-Нувайрі (1279—1332 рр.) у складі візантійського війська в цій битві називає норманів (ал-маджус), вірмен та русів⁵⁸. Немає підстав не довіряти цьому переліку. Але ж слов'яни тут не згадуються, а в «Життеписі» йдеться саме про слов'янина. Цілком вірогідно припустити, що, слідом за М. Канаром, слов'янином тут названо полоненого руса, про якого відомо лише те, що його обернули у мусульманство і подарували йому молитовний килим⁵⁹.

Слов'яни при дворі Фатімідів не мали можливості зберегти будь-які національні звичаї. Всі вони були, скільки відомо, мусульманами і користувались арабською мовою. Проте, як це видно з деяких згадок, рідної мови вони не забували. Арабський історик ал-Макрізі (1364—1442 рр.) розповідає про випадок з слов'янами Музаффаром і Кайсаром (мабуть, ідентичними із згаданими в «Життеписі»), які були правителями великих областей халіфату. Музаффар і Кайсар викликали підозру халіфа Му'їза за тим, що розмовляли між собою слов'янською мовою. Вони були обвинувачені в зраді і страчені⁶⁰. Як видно, становище правителів і багатство не могли заглушити в цих невольниках туги за батьківщиною. Навіть фанатично відданий Фатімідам Джаузар, який досяг вищого ступеня пошани з боку халіфів, в одному з своїх листів до халіфа пише з гіркотою: «Раб Вашої Величності — лише слов'янин, чужинець, без батьківщини і без нащадків»⁶¹.

«Життепис» Джаузара містить велику кількість даних, що проливають світло на політику перших фатімідських халіфів. Влада Фатімідів була сильною, і централізація управління в халіфаті досягла високого рівня. В цьому слід вбачати наслідок чіткої організації системи державного управління. Невільники слов'янського походження, як свідчить новоопубліковане джерело, цінувалися у фатімідській Північній Африці не тільки за їх відданість, а й, насамперед, за свої здібності і високий освітньо-культурний рівень. Отже, перебування невольників-слов'ян на службі у фатімідських халіфів у X ст., що, на перший погляд, становить лише сумний епізод в історії слов'янських земель, перетворюється в свідчення про значний культурний рівень слов'янських країн того часу.

В. М. БЕЯЛІС

⁵³ «Сірат...», стор. 97; «Vie de Jaudhar...», стор. 144.

⁵⁴ «Сірат...», стор. 118; «Vie de Jaudhar...», стор. 177.

⁵⁵ Див. А. Мюллер, История ислама с основания до новейших времен, т. II, СПб, 1895, стор. 317.

⁵⁶ «Сірат...», стор. 41; «Vie de Jaudhar...», стор. 57. Видавці вважають, що йдеться про слов'ян, яких вивозили з міста Булгар на Волзі через Хорезм на Схід. М. Канар висловлює більш вірогідне припущення, що «Булгар» тут означає Дунайську Болгарію.

⁵⁷ Про цю битву див. М. Атагі. Storia dei musulmani di Sicilia, vol. secondo. Firenze, 1858, стор. 260. М. Амарі вважає, що руси — учасники цієї битви — були вже християнами, а термін ал-Маджус перекладає як павлікани.

⁵⁸ Арабський текст у виданні A. Seipri. Rerum Normannicarum fontes Arabici, Christianiae, 1896, стор. 107.

⁵⁹ «Сірат...», стор. 41; «Vie de Jaudhar...», стор. 57.

⁶⁰ «Ал-Макрізі, Кітаб ал-Хіта», т. I, Булак, 1270 р. хіджри, стор. 358 (арабська пагінація).

⁶¹ «Сірат...», стор. 131; «Vie de Jaudhar...», стор. 201.

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У складній і суперечливій постаті М. П. Драгоманова є одна риса, яка не може не викликати симпатію у того, хто знайомиться з його діяльністю. Це — глибока повага до інших народів. Глибоко зацікавлений у долі українського народу, він водночас докладав усіх зусиль, щоб допомогти сусіднім народам у визвольній боротьбі. Драгоманов, рано усвідомивши, що між народами східної Європи існують тісні історичні зв'язки, гаряче виступав як проти царського самодержавства в Росії, так і проти уряду цісарської Австро-Угорщини і тиранії турецького султана.

Вже на ранньому етапі своєї діяльності Драгоманов стояв вище ліберально-націоналістичного табору в оцінці ставлення України до своїх сусідів у минулому, послідовно намагався підкреслювати фактори, що зближували їх, розкривав традиції спільної боротьби, що мали глибокі корені у минулому. Румуно-українські зв'язки особливо привернули увагу Драгоманова тоді, коли, перебуваючи в еміграції, він мав нагоду спілкуватися з громадськими діячами Румунії. Восени 1876 р. в Женеві він зійшовся близьке із Замфіром Арборе Раллі, який був причетний до справи Нецаєва і емігрував з Росії. Арборе був досить відомим серед бакуністів.

Замфір Арборе сприяв Драгоманову у встановленні зв'язків з членами румунських молодіжних революційних гуртків, зокрема з Н. Зубку-Кодреану. З їх допомогою Драгоманов регулярно посилав свої видання через Румунію до Росії⁶². Цим шляхом йшли також львівські видання⁶³. Так, в одній партії книг було 195 екземплярів журналу «Громадський друг», 46 екземплярів збірки оповідань Ів. Франка, 283 екземпляри брошури Драгоманова «Турки внутрішні і зовнішні» та ін.⁶⁴

В Румунії в різний час перебували особи, спеціально послані Драгомановим для того, щоб слідкувати за успішним транспортуванням женецьких видань. В їх числі слід назвати відомого етнографа і археолога Федора Вовка і члена одеської громади В. Мальваного. Сам Арборе, повернувшись з Швейцарії до Румунії, привіз багато книг українською мовою⁶⁵.

Пропагандистська діяльність Драгоманова безпосередньо впливала також на розвиток суспільної думки в самій Румунії. У 1876 р. він виступав у «Молві» з підцензурною статтею з красномовним заголовком «Чистое дело требует чистых рук». Те, що в цій статті йому вдалося висловити лише натяками, він розвивав і уточнював у брошурі «Турки внутренние и внешние», яка вийшла у Женеві в 1876 р. Вітаючи саму ідею виступу Росії на захист поневолених турецькою імперією народів, Драгоманов висловлював дуже серйозні побоювання щодо своєчасності і доречності такого виступу, оскільки самою Росією тоді керував уряд, який був нічим не кращий від турецького. У цій праці він блискуче розвінчував самодержавство, його внутрішню, зокрема, національну політику, показав, що в царській Росії не було елементарних демократичних свобод, що своїм переслідуванням вільної думки царизм покрив себе ганьбою перед лицем цивілізованого світу. Саме тому Драгоманов, вважаючи визволення народів Балканського півострова великою історичною місією, виходячи з того, що «чиста справа вимагає чистих рук», поставив за передумову успішної війни на Балканах ліквідацію самодержавства, перемогу демократії в Росії. Така постановка питання була ідеалістичною. Драгоманов не враховував конкретних історичних умов. Як довела історія, незважаючи на те, що Росія була самодержавною, що в ній бракувало елементарних демократичних свобод, вона об'єктивно зуміла принести визволення народам, що стогнали під турецьким ярмом, зокрема (внаслідок війни 1877—1878 рр.) румунському і болгарському. Російська армія виявила чудеса героїзму.

Проте цілком доречною була гострота, з якою Драгоманов виступав проти царизму, слушно звертаючи увагу на те, що перебування 250-тисячної армії за межами Росії створювало сприятливі умови для розгортання революційної пропаганди. Він закликав народницькі організації створювати на шляху пересування російських військ склади забороненої літератури, розповсюджувати серед офіцерів і, особливо, солдатів революційні ідеї. Він сподівався, що внаслідок такої пропаганди можна було б підняти на повстання не тільки офіцерів, як це сталося в грудні 1825 р., а й солдатів⁶⁶.

Драгоманов брав активну участь у пропагандистській діяльності, надсилаючи до Румунії нелегальну літературу, підтримуючи зв'язки з румунськими революціонера-

⁶² Zamfir C. Arbore. Tu exil, Craiova, 1896, стор. 219.

⁶³ Див. М. М. Залышкин. Новые архивные материалы о румыно-русских революционных связях в 1875—1878 гг., журн. «Вопросы истории», 1958, № 12, стор. 172.

⁶⁴ Див. Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка, Вступ, К., 1929.

⁶⁵ Zamfir C. Arbore. In exil, стор. 421.

⁶⁶ Д. Заславский. М. П. Драгоманов (К истории украинского национализма), М., 1933, стор. 153.

ми⁶⁷. В рядах російського війська розповсюджували нелегальну літературу З. Арборе, Н. Зубку-Кодреану, К. Стеучеану, Еуджен Лупу, Др. Судзиловський-Руссел, К. Доброджеану-Герее та ін.⁶⁸. Вона користувалась значним успіхом. Про це народник Степняк-Кравчинський писав: «До 1877 р. російська армія була далеко від будь-якого революційного руху. Але — війна на Балканах, заняття Румунії російськими військами та їх перебування у торгових містах Молдавії і Валахії, де парламентарне і конституційне життя найбільше виявлялось. В Яссах і Бухаресті російські офіцери бачили у вітринах книгарень усі заборонені в Росії книги, читання яких мало привабливість забороненого плоду»⁶⁹.

Внаслідок розповсюдження нелегальної літератури сталося значне зрушення вліво у настроях російського війська, про що свідчать численні архівні джерела⁷⁰. Члени революційних гуртків широко користувались цією літературою і в агітаційній діяльності серед місцевого населення, яку один з тодішніх революціонерів, Константин Мілле назвав «анонімною пропагандою... що посяла ідеї серед румунів, а плоди зійшли пізніше»⁷¹. Серед видань, які мали найбільший успіх, Арборе називає збірники «Громада» і брошуру Драгоманова «Турки внутренние и внешние». Викриття самодержавства мало велике значення для політичного виховання румунського народу. Ф. Енгельс у своєму листі до редакції журналу «Контемпорану», написаному в 1888 р., особливо підкреслював, що падіння царизму — головного резерву європейської реакції — є головною умовою для визволення народів центральної і східної Європи⁷².

Більшість політичних емігрантів з Росії стали активними учасниками визвольного руху Румунії. М. Драгоманов підтримував з ними тісні зв'язки⁷³. Він брав участь у виданні праці З. Арборе, присвяченої видатному румунському революційному діячу Н. Зубку-Кодреану⁷⁴. Він регулярно слідкував за розвитком революційного руху в Румунії і високо оцінював його значення, про що свідчить його стаття «Національності Східної Європи і міжнародний соціалізм», надрукована у № 12 і 13 французького журналу «Ла реву соціаліст» за 1880 р.

Дізнавшись про план видання соціалістичного журналу «Романія віітоаре», він написав своєму другові Арборе листа, додаючи до нього «циркуляр-звернення» для обговорення у гуртку соціалістів: можливої публікації у цьому журналі. Лист і звернення є важливими документами румуно-українських дружніх зв'язків. У листі Драгоманов висловлював радість з приводу підготовки до видання соціалістичного журналу в Румунії і пропонував для нього матеріали друзів, а також свої. Він повідомляв, що «Павлик напише скоро про обезземелення селян у Галичині, Подольській дасть свою статтю «Дарвінізм і соціалізм». Для першого знайомства Драгоманов пропонував свою працю «Українська література» з додатком про соціалістичну літературу. «Прочитавши її, — писав він, — будуть знати основи нашої історії літератури і соціального руху». Далі Драгоманов у дусі своїх бакуністичних поглядів рекомендував особливу увагу приділяти селу, розгорнути там широку пропаганду. Щоб краще знати про життя в Румунії, Драгоманов вивчав румунську мову. В листі він просив назвати кращу граматику і румуно-французький словник, а також висловлював побажання, щоб З. Арборе прислав збірник народних пісень. Лист не датований, але з наявних у ньому відомостей видно, що він відноситься до 1880 р. В єдиному номері журналу «Романія віітоаре», який вийшов у грудні 1880 р., статті жодної з названих в листі Драгоманова осіб та його самого не були опубліковані.

Про ширший інтерес Драгоманова до Румунії свідчать і заключні рядки листа. Не знаємо, чи він виконав свій намір вивчити румунську мову. Але, як свідчать його пізніші праці [наприклад, «Турецькі анекдоти в українській народній словесності» (1886)], він використовував документи, писані румунською мовою⁷⁵.

Великий інтерес становить «циркуляр», доданий до листа Драгоманова. На жаль, він також не був опублікований. У зверненні зазначається: «В соціалістах румунах ми бачимо подвійно товаришів, не тільки соціалістів, а й сусідів, без допомоги яких ми не можемо обійтися в роботі в нашому краї для нашого народу». Румуни і українці найближчі сусіди в Угорщині, в Буковині, в Бессарабії, в самій Молдавії і Добруджі. Мало того, румунські поселення проникають довгою полосою в середовище україн-

⁶⁷ Documente privind istoria României. Razboiul pentru Independență, v. 1, p. 1, București, 1955, doc. 649.

⁶⁸ Z. Arbores, In exil, стр. 392.

⁶⁹ Starea de față a socialismului în România. «Dicis viitoare», 1883, стр. 168.

⁷⁰ Див. М. М. Залышкин. Назв. праця.

⁷¹ Starea de fata a socialismului în România. «Dicia viitoare», 1883, стр. 168.

⁷² Журн. «Contemporanul» (Ясси), 1888, № 6, стр. 572.

⁷³ Documente privind istoria României, v. 1, p. 1, doc. 660, 657, 659.

⁷⁴ Див. Замфир Арборе. Опере алесе, Кишинзу, 1957, стр. 26.

⁷⁵ «Збірник філологічної секції наукового тов-ва ім. Шевченка», т. 11, 1900, стр. 221. прим.

ського населення від Бессарабії майже до Дніпра. З другого боку, по всьому північно-східному кордону румунської області українські поселення розсіяні серед румун. Дуже часто одне й те саме село складається з представників двох народностей.

За останні 100—200 років був послаблений зв'язок між двома народами переважно в їх вищих, більш освічених верствах. Головними причинами тому були втрата обома народами політичної незалежності, а також крайній розвиток централізації в державах, яким підпали по частинах і українці і румуни. Але був час, коли взаємини між обома народами були досить міцними: історія цивілізації на Україні не забуде Петра Могили з Молдавії, засновника Академії у Києві в XVII ст. Літописі і реєстри козацькі, і навіть пісні народні зберегли пам'ять про «волохів», які у великій кількості брали участь у війнах, які вів за свою волю і землю народ український у XVI—XVII ст. під проводом козацького Товариства Запорізького (la Communité zarog ouie) проти панування турецького і польського. Українські пісні часто згадують про «красивих волохів» — «волохів-архітекторів», а водночас наші літописи записали відомості про те, як навіть з далекого Чернігова були викликані в XVII ст. в Молдавію учителі і живописці. Так, був час, коли обидва народи-сусіди обмінювалися між собою не тільки сусідськими бійками, неминучими в тодішні дикі часи, а й взаємною допомогою у війні за незалежність і культурними послугами, настільки дорогими в той час, коли обом народам доводилось втрачати надію навіть на саме своє існування.

Хай зможуть тепер нащадки, що живуть у більш сприятливі часи, встановити між собою солідарність у боротьбі за свободу двох народів, особливо їх трудящих класів, і міжнародну культурну взаємність.

І тепер навіть спільні наші нещастя нагадують нам про необхідність такої солідарності: ще не всі румуни користуються політичною незалежністю; українець же не бачить на своїй землі жодного клантика, де б чужий бюрократ не обмежував його в самих елементарних правах, а в більшій частині землі українській, в Росії, в українців віднято навіть право писати і навчати дітей їх рідною мовою. В тих частинах нашої спільної землі, які перебувають під ігом петербурзького деспотизму, це право віднято майже так само у Вас, як і в нас, українців. От чому і в Австро-Угорщині і в Росії нам необхідна солідарність для здобуття собі вільно федеративного політичного устрою, який забезпечив би за членами наших національностей недоторканість їх особистих прав, у тому числі й недоторканість їх національності. Всюду ж нам необхідна солідарність для того, щоб спільними з усім цивілізованим світом зусиллями забезпечити масам наших народів людське існування і розвиток переходом в їх руки природних багатств та інструментів праці.

Отже, ми аніскільки не сумніваємося, що в теперішніх центрах, в яких збирається... молодь... двох народів, як, наприклад, в Одесі, Кишиневі, Галаці, Чернівцях встановляться Федеративні групи румуно-українські, що стануть вихідними точками дальших, більших організацій.

З свого боку ми через особисті обставини не можемо поки що нічим служити ділу солідарності соціалістів румунських і українських, як тільки літературною працею, і тому поспішаємо привітати появу Romania viitoare і обіцяти їй нашим співробітництво»⁷⁶.

Звернення писав і власноручно підписав Драгоманов. Він же дописав нижче прізвища своїх друзів — М. Павлика і С. Подолінського. Нам невідомо, в якій мірі узгоджував він з ними текст цього документа. Але в ньому чітко відображені тодішні погляди самого Драгоманова. Вірною була основна думка твору про необхідність солідарності між румунським і українським народами, а також між українським і молдавським народами. Цю солідарність треба було наполегливо розвивати, виховувати. І Драгоманов добре робив, обгрунтовуючи її необхідність не тільки практичними вимогами дня, а й досвідом минулого. Традиції спільної боротьби румунів, молдаван і українців, про які він так переконливо лише, показували, яких великих успіхів добились ці народи, об'єднуючись у боротьбі з спільними ворогами.

Однак висунута у зверненні соціалістична програма Драгоманова явно неспроможна. Він навіть не згадує, яким шляхом вона буде здійснюватись. Дуже розпливчатим є його твердження про те, що слід добиватись своїх цілей «спільними з усім цивілізованим світом зусиллями». Це не випадково. Наукового соціалізму Драгоманов не засвоїв, тому його програма не могла вийти за межі утопічного соціалізму.

Помилковим був підхід Драгоманова і до розв'язання національного питання В. І. Ленін у праці «Критичні замітки в національному питанні» гостро критикував федералістів і автономістів: «У нас змішують постійно централізм з сваволею і бюрократизмом. Історія Росії, природно, повинна була породити таке змішання, але воно

⁷⁶ Мікрофільми згаданого листа і звернення зберігаються в бібліотеці Академії РНР під №№ 239—258, а) і в). В перекладі на румунську мову вміщено у вищезгаданій книжці: Documente privind istoria României, Razboiul pentru Independenta, v. 1, p. 1 док. № 520, 539

лишається все ж безумовно недозволенним для марксиста»⁷⁷. А Драгоманов непра- вомірно ототожнює «петербурзький деспотизм» з централізмом, який, мовляв, усьому виною. Не буде централізму, міркує Драгоманов, стане знову можливим розквіт культури і дружби всіх народностей. Отже, треба встановити вільно-федеративний устрій — це розв'яже всі утруднення. Під ці міркування в статті «Національності східної Європи і міжнародний соціалізм» Драгоманов намагається підвести псевдоекономічну базу. На його думку, в період формування національностей пересування населення диктувалось економічними потребами⁷⁸. Отже, однаковою працею займається населення певного національного району сучасної централізованої держави, яка, мовляв, виникла внаслідок завоювань, а не економічних інтересів. Звідси напрошується висновок про ліквідацію централізованої держави.

Ця теорія Драгоманова не витримує критики ні в історичному плані, ні в плані перспектив розвитку. Поділ централізованої держави на відокремлені за національними ознаками області не тільки не міг в часи Драгоманова сприяти економічному розвитку цих територій, а навпаки, штовхав їх до середньовіччя. Ленін писав з цього приводу: «Централізована велика держава є величезний історичний крок вперед від середньовічної роздробленості до майбутньої соціалістичної єдності всього світу, і інакше як через таку державу (нерозривно зв'язану з капіталізмом) нема і бути не може шляху до соціалізму»⁷⁹.

Так само не витримують критики і положення Драгоманова щодо організації політичних партій, розроблені на основі теорії федералізму. В кінці 70-х років XIX ст. він вимагав реорганізувати революційні партії на основі національної ознаки. Він вважав, що це сприятиме зближенню трудящих різних національностей, бо при єдиній партії трудящі, які належать до національних меншостей, не довіряться членам партії, які належать до ланівної нації. Проти цієї теорії піднялись усі революційні угруповання Росії, оскільки вона була дуже небезпечною, підірвала сили революційних партій, приводила до їх роздроблення. Досвід історії довів, що організація соціалістичних партій за національною ознакою приводить до поширення непорозуміння серед національностей, полегшує проникнення націоналістичної отрути, яку буржуазія прагне вносити в маси трудящих. Не організацією румуно-українських федеративних груп, як це пропонував робити Драгоманов, можна було в той час виховувати почуття дружби між обома народами, а організацією єдиної революційної партії, яка охопила б представників трудящих усіх національностей.

Критикуючи слабі і хибні сторони поглядів Драгоманова, що знайшли своє відображення у листі й відозві, адресованих революціонерам з Румунії, ми однак не повинні забувати їх позитивні сторони. Заклик Драгоманова до дружби між румунським і українським народами, його спроби розробити платформу для спільної боротьби обох народів залишаються цінною сторінкою в історії румуно-українських революційних зв'язків. Ми не повинні забувати про дружню і різносторонню допомогу, яку він подав соціалістичному рухові у Румунії тоді, коли цей рух робив лише перші свої кроки. Драгоманов і пізніше, у 80-х роках продовжував підтримувати зв'язки з румунськими діячами, зокрема з Замфіром Арборе, листувався з ним і після переїзду до Софії. Але зв'язки цього періоду становлять уже менший інтерес. У той час погляди Драгоманова розвивались дедалі більше у бік лібералізму. Відійшов від активної боротьби за соціалізм і Арборе, який, починаючи з 1880 р., став співробітничати в ліберальних органах.

Отже, найбільший інтерес для істориків становлять зв'язки Драгоманова з румунськими революціонерами в другій половині 70-х років XIX ст., коротко розглянути які ми й спробували.

М. А. ЛАСЛО

⁷⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 28.

⁷⁸ М. Драгоманов. Les nations de l'Europe Orientale et le socialisme internationale. «La revue socialiste», No. 11, 1880.

⁷⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 28.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ РАД

«Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов». Составители сборника: П. В. Замковой, Т. Н. Колишер, В. С. Коновалова, А. П. Лещенко, Д. С. Щедрина. Редакторы: П. И. Павлюк, У. И. Ряднина. Госполитиздат УССР, К., 1962, 775 + VIII с.

Інститут історії партії ЦК КП України і Архівне Управління Української РСР працюють над складанням археографічних збірників про діяльність більшовицьких організацій України. Вже підготовлено і видано два збірники. В першому — зібрані документи і матеріали за період з середини 1907 до початку 1917 р., в другому — за березень—листопад 1917 р. Третій збірник, що рецензується, є прямим продовженням розпочатої роботи. До нього включено 652 документи і 5 документів В. І. Леніна, поданих поза загальною нумерацією. Із загальної кількості документів 290 публікуються вперше.

Документи і матеріали взяті з фондів центральних, республіканських і обласних партійних та державних архівів, з центральної і місцевої більшовицької і радянської преси того періоду. За своїм характером і формою це — листування місцевих парторганізацій з Секретаріатом ЦК РСДРП(б), доповіді, звіти, протоколи і рішення загальних партійних зборів, обласних конференцій, нарад, листівки, відозви, звернення більшовиків до трудящих України, різні інформації, повідомлення, кореспонденції газет, виступи і промови керівних партійних працівників.

До збірника включені також документи двох всеукраїнських з'їздів Рад, першого українського радянського уряду місцевих Рад, постанови, резолюції зборів робітників, селян, солдатів і матросів. Такі документи становлять понад третину збірника. Багато з них прямо не стосую-

ться діяльності парторганізацій і вже публікувалися в інших археографічних збірниках, і тому не було потреби вміщувати їх.

Всі документи і матеріали розбиті на два розділи. До першого належать джерела про встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (стор. 3—86). Саме тут найбільше загальновідомих джерел (55 з 69 документів). Багато з них опубліковано раніше в другому і третьому томах збірника «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине». В розділі вміщено лише невелику кількість партійних маловідомих документів. Мабуть, не слід було взагалі виділяти цей розділ.

У другому — подані документи про боротьбу більшовицьких організацій України за встановлення і зміцнення Радянської влади на місцях (стор. 87—703). Найбільшу кількість документів тут становлять партійні документи. Матеріала згруповані по трьох основних районах, з включенням до них усіх губерній (в тому числі й Криму), двох найближчих фронтів і Чорноморського флоту. Із Катеринославської і Харківської губерній окремо виділено документи Донбасу. Цей поділ відповідає організаційному об'єднанню і особливостям роботи місцевих партійних організацій того часу.

Збірник відкривається вступом, який займає всього чотири сторінки і не містить повного огляду документів, а міг би бути названий передмовою. В кінці зроблено 140 приміток, наведено покажчик

більшовицьких партійних організацій і хронологічний показник (перелік) документів.

Документи і матеріали збірника показують діяльність більшовиків України в найвідповідальніший період боротьби за владу Рад. Обстановка на Україні тоді була дуже складною. На перешкоді соціалістичної революції стояла внутрішня контрреволюція, зокрема українська буржуазно-націоналістична. Становище ускладнювалося контрреволюційним заколотом генерала Каледіна на Дону. Більшовики України не мали загальноукраїнського партійного центру. Документи, подані в збірнику, показують, як більшовицькі організації, керовані Центральним Комітетом партії і великим В. І. Леніним, зміцнювали свої ряди, поширювали вплив на маси, викривали контрреволюційну політику Центральної ради, вели проти неї збройну боротьбу, керували встановленням і зміцненням Радянської влади, створенням Української радянської держави, робили перші кроки по шляху утворення єдиного партійного центру. Цікавими є настанови, дані в ленінському Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради, в зверненні Раднарком до населення про боротьбу з контрреволюційними заколотами Каледіна і Дутова (док. № 1), в закликів Раднаркому, ВЦВК, Центрального Комітету РСДРП(б) до українських робітників, солдатів і селян вести боротьбу за владу Рад (док. № 3). І хоч ці документи вже відомі, однак упорядники правильно зробили, включивши їх до збірника.

Вміщено також документи, які показують, як більшовики України, керуючись рішеннями і вказівками ЦК партії, роз'яснювали українському народові справжні наміри буржуазно-націоналістичних партій, закликали трудящих боротися за перемогу соціалістичної революції. В одному із документів наводиться резолюція Обласного з'їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю (5 грудня 1917 р.), в якій викривалась реакційна шовіністична політика Центральної ради, вказувалося на те, що вона «затемнює класову свідомість пролетаріату» і що «партія всіма заходами буде боротися проти теперішнього гладу Центральної ради і буде намагання на Україні, як і в усій Росії, створити справді революційну владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» (док. № 361). З іншого документа видно, як більшовики закликали український народ «єднатися з робітниками, солдатами і селянами інших частин Росії для спільної боротьби з ворогами народу» (док. № 363). Тут же вміщено літвітку Київського комітету РСДРП(б), яка закінчувалася словами: «Товариші! Зсі на захист революції! На захист своїх Рад! Геть контрреволюціонерів, які згрудувалися в Центральній раді і Генеральному секретаріаті» (док. № 400).

Окрему частину збірника становлять документи про керівництво партійних організацій Радами. Це — протоколи і повідомлення про збори комуністів, засідання і наради комітетів, де обговорювалися питання про вибори і організацію Рад, їх роботу, накази депутатам Рад та інші настанови. Так, у листі до ЦК РСДРП(б) секретар Таврійського губерньського комітету 19 грудня 1917 р. повідомляв, що «в усіх організаціях Таврійської губернії головна діяльність зосереджена на передачі влади Радам — на місцях; визнанні влади [Ради] Народних Комісарів — в центрі» (док. № 607). А 11 січня 1918 р. цей же комітет прийняв спеціальну декларацію про принципи створення місцевої влади (док. № 612). Є також документи, які показують підготовку більшовиками Всеукраїнського з'їзду Рад і утворення Української РСР. Вони всі дають можливість зрозуміти керівну роль більшовицької партії в перемозі соціалістичної революції і в розгортанні радянського будівництва на Україні.

Більшість документів присвячена встановленню Радянської влади у великих промислових центрах. Проте в збірнику мало документів про перемогу Радянської влади на селі, зокрема про те, як більшовики керували ліквідацією старих органів влади на селі і створенням сільських радянських органів. Майже відсутні також документи про роль більшовиків у розгортанні соціалістичного будівництва, крім документа № 324, в якому Краматорський комітет РСДРП(б) закликав трудящих боротися за зміцнення завоювань революції і відбудову народного господарства.

Розгром ворогів народу, перемога Радянської влади на Україні могли бути забезпечені тільки при підтримці і допомозі Радянської Росії. У збірнику наведені цікаві документи, які розповідають про допомогу братнього російського народу, організаторами якої були партійні організації Росії, ЦК партії, Раднарком і особисто В. І. Ленін. Ця допомога виявлялась в різноманітних формах: вказівки, пропагандистська література, кошти, зброя, військові сили тощо (док. №№ 182, 299, 395, 397 та ін.). Московський комітет РСДРП(б) в наказі червоногвардійцям, що відправлялися на Україну для боротьби з Каледінін, писав: «Пам'ятайте: козаки і українці — ваші брати... Протягніть же їм братерську гарячу руку і цією братерською люблячою рукою перетягнете їх на бік трудяшого російського народу» (док. № 21). Такі документи яскраво показують, як у вогні соціалістичної революції посилювалися взаємозв'язки і зміцнювалася дружба українського і російського народів, як проводилася в життя ленінська національна політика Комуністичної партії. Опубліковані в збірнику документи і матеріали показують, як український народ завдяки керівництву більшовицької партії, з допомогою братнього

російського народу здобув перемогу над буржуазно-націоналістичною і кадєтсько-кадєдінською контрреволюцією і встановив Радянську владу на своїй землі.

Численні документи (частково не публіковані) відображають внутрішнє життя більшовицьких організацій, осередків і комітетів, зростання кількості комуністів, розгортання партійної роботи тощо. Великий інтерес становлять анкети делегатів VII з'їзду РСДРП(б) та опитувальні листи ЦК, які заповнювалися партійними організаціями України (док. №№ 90, 91, 92, 93, 94, 197, 198, 286, 505, 509, 631). Хоч уже й була видана «Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями», листування, опубліковане в даному збірнику, значно ширше показує взаємини ЦК з парторганізаціями України. Тут вміщено близько 40 листів, посланих у ЦК РСДРП(б), і ряд вітальних телеграм на ім'я В. І. Леніна. В листах повідомлялося про становище на Україні, про умови роботи парторганізацій та їх діяльність, про потреби й запити партійних комітетів і окремих комуністів. В одному з листів до ЦК РСДРП(б) від 23 листопада 1917 р. Одеський комітет РСДРП(б) писав: «Становище, шановні товариші, загрозливе, і ми дуже просимо виконати наше прохання: в екстремному порядку направити до нас негайно... одного із товаришів — члена ЦК і 2 товаришів — членів ЦВК Рад» (док. № 534).

Центральний Комітет уважно ставився до листів місцевих парторганізацій, висловлював своє задоволення їх роботою, давав їм свої настанови і посильну допомогу. Коли в листопаді 1917 р. Таврійський губернський організатор РСДРП(б) повідомив про створення партійних осередків, про підготовку губернської партійної конференції (док. № 594), Секретаріат ЦК 5 грудня відповів: «Лист Ваш з повідомленням про стан справ у вас... дав багато задоволення, бо ще раз показав, що робота шириться і зростає» (док. № 603). Всього в збірнику опубліковано понад 50 листів-відповідей Секретаріату ЦК РСДРП(б). Важливе місце займають документи про підготовку до об'єднання більшовицьких організацій України і створення КП(б)У. Це — резолюції і постанови партійної організації Полтавщини, Обласної конференції РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну, редакційна стаття Київської більшовицької газети «Пролетарская мысль», листи в ЦК РСДРП(б) Полтавського комітету та Обласного комітету Південно-Західного фронту (док. №№ 78, 358, 359, 436, 437). Так, нарада представників більшовицьких організацій Полтавщини в листопаді 1917 р. прийняла таку постанову: «Політичне становище, яке створилося на Україні, настійно диктує необхідність термінового скликання Всеукраїнського з'їзду партії більшовиків» (док. № 437). Подібні ж рі-

шення є в документах інших партійних організацій. Листи Секретаріату ЦК свідчать про схильне ставлення Центрального Комітету до побажань створити єдину парторганізацію України як складову частину РСДРП(б). У відповіді Полтавському комітету 18 грудня 1917 р. Секретаріат повідомляв про рішення ЦК, в якому було записано, що «Україна, як самостійна одиниця, може мати свою самостійну соціал-демократичну організацію...» і що ця організація повинна бути складовою частиною всієї партії (док. № 441). Такі відповіді були дані й іншим більшовицьким комітетам.

Ряд документів збірника свідчить про поширення впливу більшовиків на маси, про підтримку українським народом більшовицької партії і її політики. В кореспонденції газети «Правда» від 14 грудня 1917 р. з Миколаєва писалося, що «наша пролетарська партія росте й змінюється... партія в робітничих і солдатських кварталах займає перше місце... В Раді наша фракція найчисльніша» (док. № 547). А в резолюції комітетів 48-го Одеського піхотного полку 1 листопада 1917 р. солдати вітали партію більшовиків, як «дійсних борців за волю, землю і негайний мир», і з свого боку обіцяли «подати їй підтримку всіма збройними силами для здійснення намічених цілей» (док. № 566).

Кілька документів показують процес створення сільських парторганізацій та їх діяльність (док. №№ 109, 240, 242, 335, 424), а також ставлення до більшовицької сільської бідноти (док. №№ 414, 439, 442, 526, 552). Це позитивна сторона збірника, оскільки таких документів у інших публікаціях майже немає. Та, на жаль, і цьому збірнику їх мало, що не дає можливості мати більш-менш повну уяву про роботу більшовиків на селі.

Упорядники використали багато матеріалів із крайових і губернських більшовицьких газет («Донецкий пролетарий», «Пролетарская мысль», «Звезда» та ін.), проте майже не використали іншу, місцеву і армійську пресу. Це, а також недостатність архівних фондів, не дало можливості відобразити діяльність деяких класових більшовицьких осередків, зокрема Чернігівської, Подільської та інших губерній. З 33 документів Південно-Західного фронту тільки три (№№ 505, 509, 515) розповідають про роботу парторганізацій військових частин. А з документів партійних організацій Чорноморського флоту немає жодного.

Важливою подією в житті більшовицької партії був VII з'їзд РСДРП(б). На з'їзді були делегати від більшовицьких організацій України, про що свідчать документи №№ 90, 91, 92, 93, 94, 631. Документи показують, як більшовики України разом з усією партією відстоювали ленінську лінію на завойовання мирного перелому. Упорядники правильно зробили помістивши у збірнику документи, що по-

казують, як тверда лєнінська позиція зроби́ла можливим дати рішучу відсіч противникам Брєстського миру і подолати хитання в окремих партійних організаціях (док №№ 89, 90, 94, 96, 249, 339 та ін.). В збірнику є документи, які показують схвалення більшовиками, трудящими України рішень VII з'їзду партії і політики Центрального Комітету. Зокрема, про це свідчить резолюція загальних зборів членів РКП(б) Білорічїнського рудника Донбасу від 20 березня 1918 р., в якій говорилось, що «політика ЦК цілком правильна і зосереджена на захист пролетаріату і біднішого селянства...» (док. № 339).

Збірник завершується документами про організацію боротьби українського народу проти наступу австро-німецьких військ і Центральної ради. Це був небезпечний період для соціалістичної батьківщини і, зокрема, для українського народу. В документах збірника показано, як більшовики України викривали запродавство українських буржуазних націоналістів, що пішли на зговор з іноземними імперіалістами, загарбницькі плани німецьких окупантів, як партійні організації зосереджували свою увагу на мобілізацію сил робітників і трудящих селян України для боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, вживали заходів для організації Червоної Армії, формування партизанських загонів, розгортання підпільної роботи. Катеринославська більшовицька газета «Звезда» 7 березня 1918 р. заклікала трудящих: «До зброї, товариші! Всі на захист ваших прав, усі, як один, проти негідників, які продали вас і вашу землю!» (док. № 252). А ось документ № 173 свідчить про те, як Харківський комітет РКП(б) 27 березня прийняв рішення про вступ до Червоної Армії всіх членів партії.

Такі найважливіші групи документів збірника про життя і діяльність більшовиків України. Крім них, у ньому є ще привітання комуністів і всіх трудящих першим органом Радянської влади в Росії

і на Україні, схвалення їх політики, документи, в яких засуджувалися штрейкбрехери та різні угодови, а також окремі матеріали про створення молодіжних організацій тощо.

Переважає більшість документів подана повністю, без скорочень. Усі документи в основному правильно висвітлюють історію більшовицьких організацій України. Особливу цінність становлять документи, що стосуються періоду з кінця грудня 1917 до квітня 1918 р. У виданих до цього археографічних збірниках цей період відображено особливо слабо. Тому рецензований збірник є необхідним доповненням попередніх матеріалів.

Слід зробити деякі зауваження щодо обробки документів та приміток до них. В деяких листах ЦК РСДРП(б) зроблено заголовки, що вони послані «на Україну». Кому саме адресувалися ці листи—невідомо. Документи Бердичівського повіту чомусь вміщені серед документів Волинської губернії (док. №№ 460, 466). Відомо, що Бердичівський повіт належав до Київської губернії. Тоді не було ще Жмеринського повіту, на який указується в заголовку документа № 485. В документі № 442 приведено резолюцію Петрово-Олександрівського сільського комітету, але у заголовку не вказано, до якого повіту він відноситься. Примітки треба було зробити і про перший мінський революційний загін (док. № 34), про Червоне козацтво, що воно собою являло і чому так називалося (док. № 39) та деякі інші. Варто було б подати короткі довідки про мало відомих окремих партійних працівників, таких як А. Якубов, Н. Суглицький, М. Матусевич та ін., зробити іменний та географічний покажчик.

Наведені зауваження не міняють позитивної оцінки даного збірника, який є цінним посібником для наукових працівників і всіх тих, хто цікавиться історією Комуністичної партії України, її боротьбою за встановлення Радянської влади.

М. К. КОЛІСНИК

ПРАЦЯ ПРО РОЗГРОМ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ

І. К. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні, Вид-во Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького, Харків, 1962, 186 с.

Вивчаючи історію боротьби українських трудящих за перемогу і зміцнення Радянської влади, проти численних внутрішніх і зовнішніх ворогів, наші історики приділяють велику увагу історії розгрому української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Інтерес до такої тематики є цілком законним і виправданим.

У світлі цього актуальним є дослідження І. Рибалки про боротьбу трудящих мас України під керівництвом Комуністичної партії проти української контрреволюційної Директорії і її розгром.

Нова праця І. Рибалки істотно відрізняється від усіх попередніх не тільки тим, що вона позбавлена шкідливого впливу

культу особи Сталіна, а й тим, що в ній використано широке коло архівних джерел, значна частина яких раніш не була доступною дослідникам. Автор використав документи Центральних партійних архівів Москви і Києва, ЦДАЖР СРСР та УРСР, Центрального державного архіву Червоної Армії, майже всі документальні збірники, які були у свій час видані, а також більшовицьку партійну й радянську пресу. Широке використання різних за своїм характером першоджерел дозволило авторові ввести у науковий обіг чимало нових документів, збагатити історичну науку новими цікавими фактами.

І. К. Рибалка дав правильну характеристику Директорії, показавши, що класову її основу становило куркульство та міська буржуазія, а її ідеологами виступали українські дрібнобуржуазні націоналістичні партії — українські соціал-демократи та українські есери. Він охарактеризував владу Директорії як терористичний режим української націоналістичної контрреволюції, вся лють якого була спрямована проти трудящих, проти їхнього вождя — Комуністичної партії. Автор правильно, але надто стисло і схематично, показав контрреволюційну внутрішню і зовнішню політику Директорії, підкресливши, що вона була спрямована на захист інтересів реакційних класів.

Внутрішня політика Директорії була розрахована на те, щоб зберегти на Україні приречений капіталістичний лад, увіковічнити соціальне рабство трудящих. Зовнішня політика Директорії була також підпорядкована цій головній меті. І саме заради цього українські буржуазні націоналісти торгували свободою і незалежністю українського народу, ладні були перетворити Україну на колонію іноземного імперіалізму. Автор правильно зазначає, що Директорія здійснювала глибоко ворожу, антинародну соціальну і національну політику.

В праці добре показано провідну роль Комуністичної партії, яка запалювала і організовувала трудящих на боротьбу за повалення Директорії і відновлення Радянської влади. Комуністи-підпільники виступали як справжні патріоти, безстрашні і героїчні борці за справу трудящих. У праці І. Рибалка наводять багато фактів того, як комуністи приймали мученицьку смерть від рук петлюрівських катів, але не припиняли своєї благородної боротьби за світле майбутнє трудящих.

Цікавими і насиченими великим фактичним матеріалом є другий і третій розділи (в монографії всього три розділи), в яких йдеться про розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції та про відновлення Радянської влади на Україні. Автор дослідив і показав справді масовий характер боротьби трудящих України проти Директорії. У книзі розповідається не тільки про бойові дії українських повстанських дивізій, що становили основу Укра-

їнського фронту, а й про масовий повстанський рух в тилу Директорії. В книзі переконливо доведено, що обмануті селянські маси, переконавшись на власному досвіді в контрреволюційності Директорії, досить швидко не тільки відвернулися від неї, а й піднялись на збройну боротьбу за відновлення Радянської влади. Позбавлені будь-якої підтримки в народі, петлюрівські зграї розклалися і не могли чинити серйозного опору українським радянським військам, що наступали з «нейтральної зони». Це було одною з причин порівняно швидкого наступу українських радянських військ. Цілком закономірним і обґрунтованим є висновок автора про те, що український народ вбачав у владі Рад своєї рідну владу, боровся за її відновлення (стор. 184).

Директорія мала гроші і на початку більші, ніж Український Радянський уряд збройні сили, в її розпорядженні був значний пропагандистський апарат, але вона не мала головного — підтримки народу. Народні маси — робітники і трудящі селяни — справжні творці історії обрали собі Радянську владу і боролися за її відновлення, бо тільки вона могла задовольнити життєві потреби трудящих. Такий кільцевий висновок впливає з монографії І. Рибалки.

Належне місце приділено в монографії і таким важливим питанням, як дружба і великий російським народом, значення його допомоги українським робітникам і трудящим селянам у боротьбі за відновлення Радянської влади. Монографія І. Рибалки має ще й ту позитивну рису, що в її сторінках згадуються історичні діячі не тільки республіканського масштабу — С. Косіор, А. Бубнов та ін., а й працівники місцевих партійних організацій, які безпосередньо організовували і піднімали маси трудящих на боротьбу за відновлення Радянської влади. Йдеться в праці і про військових діячів В. Антонова-Овсієнка, М. Щорса, В. Боженка, М. Кропив'янского та ін., а також про командирів полків і повстанських загонів, що діяли у ворожому тилу.

Такі головні позитивні риси праці І. Рибалки. Та, відзначаючи їх, не можна не сказати і про те, що не все в ній може задовольнити читача, а особливо фахівця-історика. На наш погляд, невдалою є назва монографії, вона говорить про те, ніби з Директорією було покінчено ще навесні 1919 р. Тим часом сам автор на стор. 185 зазначає, що Директорія влітку 1919 р. вела воєнні дії проти радянських військ. Відомо, що її банди у серпні 1919 р. проникли навіть у Київ, що Директорія відіграла в 1920 р. роль політичної ширми, прикриваючи агресію буржуазно-поміщицької Польщі проти Радянської України. Не всі назви розділів вдалі, особливо третього. В ньому об'єднано різні за своїм характером і значенням питання.

У назвах окремих підрозділів та й у

тексті монографії вживається вираз «...боротьба українського народу проти буржуазно-націоналістичної Директорії». Для даного етапу громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції подібні визначення слід вживати дуже обережно. Інакше може зникнути соціально-класовий зміст боротьби. Адже боротьба проти Директорії була класовою боротьбою, що набрала найгострішої форми — громадянської війни, в ході якої середнє селянство (народні маси) хитался між революцією і контрреволюцією. Лише пролетаріат і найбідніше селянство, керовані Комуністичною партією, вели непохитно послідовну лінію на збереження диктатури пролетаріату, як вищої форми демократії на тому етапі розвитку радянського суспільства.

У монографії не дано глибокого наукового аналізу і характеристики стану дрібнобуржуазних націоналістичних партій. І. К. Рибалка обминув той факт, що в дрібнобуржуазному таборі посилювався ідейний та організаційний розкол, що ліві групи цих партій переходили на платформу Радянської влади. Це призвело до того, що навіть на «Трудовому конгресі» створилася досить серйозна опозиція до Директорії. Наявність опозиції, за якою стояли певні селянські маси, не могла не послаблювати позиції Директорії, не могла не підірвати безздатності її частин.

Неповно охарактеризовано становище у таборі єврейських дрібнобуржуазних націоналістичних партій. І. Рибалка лише повторив у цьому питанні А. Лихолата. Але досліджуючи спеціально боротьбу проти Директорії, слід було показати, що і серед єврейських дрібнобуржуазних націоналістичних партій також відбувався інтенсивний процес виділення лівих груп, які переходили на платформу Радянської влади. І перше й друге було відображенням тих об'єктивних змін, які відбувалися у розташуванні класових і політичних сил на Україні, свідченням того, що широкі маси робітників і трудящих селян вимагали відновлення Радянської влади.

Не можна не пошкодувати з приводу того, що автор не дослідив спеціально пи-

тання про договір між Директорією, командуванням антантівських військ в Одесі та білогвардійцями, який у січні 1919 р. був опублікований Київським більшовицьким комітетом. Надзвичайні умови гострої збройної і політичної боротьби робили неможливим досконалу перевірку відомостей, одержаних від Одеського більшовицького комітету. Листівка Київського комітету, видана як договір Директорії з імперіалістами Антанти, відіграла велику позитивну роль. Цей документ за своїм характером і змістом нагадує перелік питань, що були предметом обговорення, та список осіб, які брали участь у переговорах, а не міжнародну угоду. Але повторно, питання це вимагає спеціального дослідження, яке повинен був провести І. К. Рибалка.

В монографії зустрічаються окремі нечіткі формулювання. Так, на стор. 70 читаємо: «Визволення України... проводили дві сили, які доповнювали одна одну і становили разом єдине ціле». Автор має на увазі наступ повстанських дивізій з «нейтральної зони» і дії повстанських загонів у тилу Директорії. Але чому це дві сили — так і лишилось незрозумілим.

Праця переобтяжена даними про чисельність радянських військ і переліком визволених ними населених пунктів. Такий виклад матеріалу утруднює читання і заважає стежити за ходом думок автора. Очевидно, краще було б кількісні показники звести у загальні таблиці, а рух радянських військ показати на карті з позначенням дати визволення населених пунктів.

Взагалі треба відзначити, що великий і цінний фактичний матеріал, який наводиться у монографії, не завжди, на жаль, належним чином аналізується і узагальнюється.

І все ж, незважаючи на окремі огріхи, монографію І. К. Рибалки з інтересом прочитає не тільки фахівець-історик, а й пропагандист і кожний, хто цікавиться історією Радянської України.

М. І. СУПРУНЕНКО

ЛЕНІН І БІЛЬШОВИКИ КАТЕРИНОСЛАВА

П. В а р г а т ю к. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961, 194 с.

Ім'я В. І. Леніна нерозривно зв'язане з героїчною історією КПРС, з історією боротьби народів нашої Батьківщини проти заможності та капіталізму, за побудову соціалізму і комунізму. Ім'я Володимира ліча близьке і рідне українському народу, як і всім народам СРСР. Ось чому южна праця про В. І. Леніна становить великий інтерес для трудящих Радянської

України. Це стосується, зокрема, і книги П. Л. Варгатюка. Автор обрав темою свого дослідження актуальне і важливе питання ленінського керівництва однією з провідних більшовицьких організацій України — Катеринославською (Дніпропетровською). Книга написана на основі праць і листів В. І. Леніна, рішень партії, архівних документів, спогадів старих

більшовиків і більшовицької преси того часу.

У першому розділі «На ленінському шляху будівництва партії» автор підкреслює, що на Катеринославщині, де концентрувалася велика кількість робітників, здебільшого на шахтах Донбасу, Кривого Рога, на металургійних заводах Придніпров'я, проявлялися особливо яскраво суперечності капіталістичного виробництва, що приводило до розгортання класових битв пролетаріату, до розвитку революційного руху. Все це привертало увагу В. І. Леніна. Ще всередині 90-х років XIX ст. Володимир Ілліч був добре обізнаний з діяльністю таких піонерів соціал-демократичного руху на Катеринославщині, як О. М. Винокуров, Г. М. Мандельштам, Г. Д. Ліндов та ін. Він уважно стежив за роботою соціал-демократичного гуртка Брянського заводу (нині завод ім. Г. І. Петровського), допомагав місцевим соціал-демократам практичними порадами і кадрами. З ініціативи Володимира Ілліча в Катеринослав приїхали І. Х. Лалаєв і І. В. Бабушкін, які активно включилися в роботу по створенню і зміцненню соціал-демократичних гуртків і груп. В 1897 р. всі гуртки і групи Катеринослава об'єдналися в єдину організацію, яка за прикладом Петербурга прийняла назву «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Катеринославський «Союз боротьби» вніс значний вклад у підготовку створення марксистської партії в Росії. Він був у числі союзів (Петербург, Москва, Києва), що спільно з групою «Рабочей газеты», яка видавалась у Києві, окликали Перший з'їзд РСДРП, що проголосив створення партії. В книзі підкреслюється велика роль створеного після з'їзду Катеринославського комітету РСДРП. Член комітету І. Х. Лалаєв підтримував листування з В. І. Леніном. Катеринославські робітники Г. Гудимов, М. Єфімов, І. Мазанов на засланні познайомились з Володимиром Іллічем і приєдналися до ленінського протесту 17 російських соціал-демократів проти «Кредо» «економістів».

Автор вперше ввів у науковий обіг ряд важливих партійних документів, що свідчать про глибокий інтерес В. І. Леніна до стаянбища в Катеринославському комітеті РСДРП, про його наполегливе прагнення допомогти іскріцям подолати вплив «економістів». Внаслідок активної підтримки В. І. Леніна і «Искры» в кінці 1902 — на початку 1903 р. в Катеринославському комітеті РСДРП перевагу одержали іскрівці. Обрані на II з'їзд партії делегати від Катеринослава в усіх питаннях виступали разом з В. І. Леніном.

Великий інтерес становить другий розділ «Напередодні і в період першої російської революції», в якому висвітлюється питання про ленінське керівництво діяльністю Катеринославської більшовиць-

кої організації. За завданням Володимира Ілліча в Катеринослав приїжджали і проводили революційну роботу видатні діячі більшовицької партії В. В. Воровський, С. І. Гусев, М. П. Лепешинський, М. М. Лодов, І. І. Шварц, О. М. Ярославський та ін. Прислані В. І. Леніним в Катеринослав професіонали-революціонери разом місцевими більшовиками розповсюджували твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, перевдавали праці Ілліча: «Відкритий лист голові Ради РСДРП тов. Плеханову», «Повідомлення про III з'їзд РСДРП», листівку «Перше травня» та ін. Під могутнім впливом ідей марксизму-ленінізму проходило ідейне й організаційне зміцнення Катеринославської більшовицької організації, зростання її чисельності за рахунок кращих представників робітничого класу. В її рядах зросли і загинували такі видатні діячі більшовицького підпілля, як Г. І. Петровський, І. Ю. Захаренко, В. К. Аверін та ін.

Під керівництвом В. І. Леніна, і справедливо підкреслюється в книзі, Катеринославська організація спрямувала волюційний рух робітників і селян губернії в єдиний потік всеросійської визвольної боротьби проти самодержавства і в капіталізму, за перемогу соціалістичної революції. Не випадково, що в період першої російської революції 1905—1907 рр. основним районом збройної боротьби на Україні проти царизму стала Катеринославська губернія.

Про діяльність Катеринославської партійної організації в тяжкі роки столітньої реакції, в період нового революційного піднесення, в роки першої світової імперіалістичної війни розповідається третьому розділі «Назустріч другій революції в Росії». Під керівництвом Володимира Ілліча більшовики Катеринослава били глибоко і енергійно віддали боротьбі і зміцненню нелегальної партійної організації, проти меншовиків-ліквідаторів, одвістів, троцькістів, примиренців та інших антипартійних елементів. Вони брали активну участь у створенні Російської організаційної комісії, що підготувала скликання в січні 1912 р. VI Всеросійської конференції РСДРП. В. І. Ленін підкреслював: «Ця комісія була справою організації Київської, Катеринославської, Іркутської, Бакінської і Єкатеринбурзької до яких скоро приєдналося ще 20 організацій»¹.

Катеринославська організація брала участь у Празькій конференції РСДРП, також у нарадах, скликаних ЦК РСДРП в Кракові і Пороніно. Для зміцнення зв'язків Катеринославської організації В. І. Леніном багато зробив Г. І. Петровський, який був обраний у 1912 р. депутатом IV Державної думи по робітничим

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 46

хурії від Катеринославської губернії. В кінці 1912 р. Г. І. Петровський був кооптований до складу ЦК РСДРП. Велику роль у згуртуванні більшовицьких організацій навколо В. І. Леніна відіграла щоденна легальна газета «Правда». Завдяки великому впливу В. І. Леніна на діяльність Катеринославської організації в період першої світової війни більшовики Катеринослава зайняли правильну інтернаціональну позицію, активно проводили в життя поставлені В. І. Леніним завдання по підготовці нової революції.

У четвертому розділі «В боях за перемогу Великого Жовтня» автор показує, що зразу ж після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. Катеринославська більшовицька організація вийшла з підпілля і розгорнула активну роботу в масах. 5 березня в Катеринославі відбулася перша легальна партійна конференція, яка обрала комітет. З 4 квітня 1917 р. почав виходити орган Катеринославських більшовиків — газета «Звезда», яка друкувала привітання В. І. Леніну в зв'язку з його поверненням за еміграції, статті і нариси про його діяльність. Всього за 1917 р. «Звезда» опублікувала близько 30 творів В. І. Леніна.

Завдяки активній діяльності катеринославських більшовиків маси все більше переконувалися в правильності політики більшовицької партії, висловлювались за підтримку більшовицької партії і її вождя В. І. Леніна. Про посилення авторитету партії свідчить зростання рядів Катеринославської організації. Якщо після виходу з підпілля вона налічувала 350 членів, то напередодні VI з'їзду партії — 3500 членів (стор. 168). Зміцнили позиції більшовиків у Радах робітничих і солдатських депутатів, профспілках, на селі. Керуючись ленінськими ідеями і настановами, більшовики Катеринослава, як і всі партійні організації країни, розгорнули всебічну підготовку до соціалістичної революції, зміцнювали Червону гвардію, вели велику агітаційно-масову роботу в армії, спрямовували в єдине русло страйкові виступи робітників і аграрні виступи селян, мобілізували трудящих на збройну боротьбу

проти капіталістів, поміщиків і контрреволюції.

Праця закінчується висвітленням перемоги Жовтневої революції на Катеринославщині, коли робітники піднялися на збройне повстання 27—29 грудня 1917 р. і встановили Радянську владу.

В цілому цікава книга не позбавлена деяких недоліків. Автор не використав ряд опублікованих матеріалів, що відображають зв'язки катеринославських робітників з В. І. Леніним. В книзі вплив Володимира Ілліча і створеного ним Петербурзького «Союзу боротьби» показується лише через одного І. В. Бабушкіна, хоча одночасно з ним у Катеринославі працювали й інші петербурзькі робітники — учасники Петербурзького «Союзу боротьби» — П. А. Морозов, К. М. Норинський, О. С. Філімонов, І. І. Яковлев та ін. Не можна погодитися з автором, коли він, перелічуючи місця повстання робітників у 1905 р., називає Луганськ і Кривий Ріг (стор. 99). Насправді ж у Луганську в 1905 р. повстання не було. Не виїжджали з Луганська і бойові дружини на допомогу горлівським товаришам. У Криворізькому залізничному басейні центром революційних виступів було Довгичево. Викликає також заперечення факт про випуск в кінці 1914 р. Задніпровським районом одного номера нелегальної газети «Звезда» (стор. 147). Насправді ж тут у вересні 1915 р. вийшов єдиний номер газети «Южная правда». В книзі П. Варгатюка зустрічаються також редакційні і друкарські неточності.

Проте відзначені недоліки не можуть знизити позитивної оцінки книги. Автор зробив першу спробу висвітлити винятково велику роль В. І. Леніна в історії Катеринославської організації більшовиків і показав його вирішальний вплив на розвиток і зміцнення однієї з провідних партійних організацій України в дожовтневий період. Книга — корисний посібник для пропагандистів, викладачів історії КПРС для всіх, хто вивчає славний шлях Комуністичної партії Радянського Союзу.

П. І. ДЕНИСЕНКО

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ

І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). Видавництво Академії наук Української РСР, К., 1961, 424 с.

Завдяки культурній революції, здійсненій за роки Радянської влади, СРСР став країною найпередовішої культури і прогресу, прикладом культурного розвитку для всіх народів світу. В новій Про-

грамі КПРС говориться, що культурна революція «вивела трудові маси з духовного рабства і темряви, прилучила їх до багатств культури, нагромаджених людством. Країна, більшість населення якої була не-

письменною, здійснила гігантський стрибок до вершин науки і культури»¹.

Радянські історики вже мають значний доробок праць, в яких висвітлюється історія культурного будівництва в нашій країні. Проте досі в історичній літературі було дуже мало досліджень, присвячених революційному перевороту в галузі культури на Україні. Праця І. Д. Золотоверхого є першим ґрунтовним дослідженням розвитку української радянської культури в перші роки існування Радянської держави (1917—1920 рр.).

У першому розділі «Українська демократична та соціалістична культура напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції» автор показав гостру боротьбу між революційно-демократичною та елементами соціалістичної культури українського народу, з одного боку, і реакційною поміщицько-буржуазною культурою, що служила експлуататорським класам, ворогам соціалістичної революції,— з другого. Відомо, що за рівнем культурного розвитку царська Росія була однією з найвідсталіших країн Європи. У 1915 р. в школах Росії навчалась тільки одна п'ята частина всіх дітей і підлітків шкільного віку. Майже 70% чоловіків і близько 90% жінок були неписьменними. Лише 24% всього населення України, за даними перепису 1897 р., мало освіту, а серед трудящих окремих губерній і того менше: в Чернігівській — 16%, в Подільській — 10% і т. д. Українська культура зазнавала сильних і постійних утисків і переслідувань з боку російського самодержавства, буржуазії і поміщиків. Але, незважаючи на це, демократична і соціалістична культура на Україні, що народилась, росла і мужніла в надрах буржуазного поміщицького ладу, була близькою до народних мас. Її розвиток проходив у найтісніших зв'язках з передовою культурою російського та інших народів, у тісному співробітництві і взаємозбагаченні. В книзі про все це є чимало яскраво і правдиво написаних сторінок. Автор особливо пристрасно говорить про керівну роль більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним в розвитку передової культури українського народу. В. І. Ленін, глибоко вивчаючи становище трудящих мас України, в ряді праць виклав марксистську програму боротьби українського народу за розвиток передової національної культури і одночасно завдав нищівного удару буржуазним націоналістам, які намагалися роз'єднати трудящих України з трудящими Росії, посварити їх на догоду царизму і чорносотенній буржуазії.

У другому розділі «Початок культурної революції (листопад 1917 — грудень 1918 рр.)» висвітлюються перші заходи Комуністичної партії і Радянської влади

в галузі культурного будівництва. Це— постанови ЦК РСДРП(б) та уряд РРФСР, присвячені ліквідації того розриву між народом і культурою, що склався протягом вікового панування самодержавства, подолання тих перешкод, що стояли перед трудящими на шляху до освіти, до опанування великими надбаннями культури. Автор говорить про історичне значення таких видатних документів, написаних В. І. Леніним або вироблених під безпосереднім його керівництвом, як декрет Радянського уряду про землю, про мир, Декларація прав народів Росії, декрет про ліквідацію станів і чинів, про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, заходи по усуненню нерівності жінок та інші державні акти. На цей час припадає також створення і розвиток масової революційної преси та книговидавничої справи, революційної перестройки всієї системи освіти і виховання підростаючого покоління, організації політосвітньої роботи в масах, розвиток науки, літератури, мистецтва.

Процес культурної революції, що почався в 1917—1918 рр. в РРФСР, мав велике значення для України. В книзі наводяться численні документи партійних радянських та громадських організацій, матеріали більшовицької преси, листи і коеспонденції робітників, селян, інтелігенції, в яких відображена боротьба трудового народу України під керівництвом більшовицької партії за здійснення декретів уряду РРФСР на Україні, за втілення і життя ленінських ідей соціалістичної культури.

З перемогою Радянської влади і утворенням у грудні 1917 р. першого Радянського уряду України почалося здійснення заходів по революційному перетворенню духовного життя українського народу. В ході культурного будівництва перших днів соціалістичної революції Комуністичній партії і Радянській владі довелось вести уперту боротьбу проти дрібнобуржуазних партій українських буржуазних націоналістів, а також проти великодержавних шовіністів.

Окремий параграф розділу розповідає про політичну боротьбу трудящих України під керівництвом більшовицьких організацій проти іноземних інтервентів і націоналістичної контрреволюції — гетьманщини та петлюрівщини. Навіть вороги українського народу не могли приховати мотухного розмаху народної боротьби. Одна з гетьманських газет Уманьщини 8 червня 1918 р. писала: «Селяни п'яти місцевих сіл, озброєні рушницями, кулеметами, ручними гранатами тощо, підняли повстання під впливом більшовиків та інших агітаторів проти сучасної влади і проти німецьких військ, що перебувають на Україні» (стор. 146). В книзі наводиться багато фактів переслідування гетьманщиною української радянської культури; була введена жорстока цензура, закривалися шко-

¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 12.

ли, бібліотеки, театри, вищі навчальні заклади.

В третьому розділі автор досліджує процес культурної революції, що з новою силою продовжувався після вигнання німецьких окупантів і буржуазно-націоналістичної Директорії з території України і відновлення Радянської влади. Показавши на багатому архівному матеріалі процес розгортання масово-політичної, агітаційної та культурно-освітньої роботи, а також організації преси, книговидавництва, освіти, літератури і мистецтва, автор робить правильні висновки про велику роль цих культурних заходів партії і Радянської влади в суспільному житті про те, яким важливим знаряддям були вони в руках Комуністичної партії і Радянського уряду в боротьбі проти сил контрреволюції.

Водночас у книзі показано, що культура тоді сама була важливим і складним фронтом класової боротьби. Це був період, коли ідеї і практика Пролеткульту набули широкого розповсюдження в РРФСР і на Україні. Ще у вступі автор справедливо застерігає від спрощених оцінок діяльності Пролеткульту тільки як новаторства, або як замаскованих вилазок ворогів. Тут і в подальших оцінках Пролеткульту дослідник керується історично-науковим методом аналізу, розглядаючи кожне явище в розвитку. І це дає йому можливість вірно оцінити ширі шукання таких ентузіастів пролетарської культури, як Ф. Калінін, О. Гастев, незважаючи на їх помилки, відділити їх від закінчених махістів типу Богданова, Плетньова та їм подібних.

На цікавому фактичному матеріалі автор показав, як завдяки постійному піклуванню В. І. Леніна і ЦК РКП(б) про розвиток української радянської культури трудящим України на чолі з КП(б)У вдалося завдати рішучого удару українському буржуазному націоналізму та великодержавному шовінізму, а також подавати велику допомогу трудящим України з боку ЦК РКП(б), уряду РРФСР і російського народу в будівництві соціалістичної культури.

Найбільш докладно в книзі досліджені питання культурного будівництва на Україні в 1920 р. Цьому автор присвятив четвертий розділ, який становить понад третину загального обсягу праці. І це цілком закономірно. Хоч громадянська війна ще продовжувалась, проте сили Радянської країни зростали, наближалася її перемога над інтервентами і білогвардійцями. Автор говорить про ті чудодійні джерела, з яких Радянська держава черпала сили і енергію для переможної боротьби за торжество Радянської влади. Цими джерелами були всепермагаючі ідеї марксизму-ленінізму, що все глибше опановували свідомістю робітників і трудящого селянства.

Важливими завданнями, які стояли тоді перед працівниками освіти, були бороть-

ба з неписьменністю, використання школи для підготовки з молоді будівників соціалістичного суспільства, навчання і виховання кадрів нових спеціалістів з робітників і селян. У світлі цих завдань великого значення набувало питання про перевищення кадрів старої інтелігенції та залучення її до участі в соціалістичному будівництві. На Україні це питання ускладнювалось рядом обставин, які автор детально з'ясовує. Проте уже в 1920 р. основна маса української інтелігенції, зокрема учителів, стала брати активну участь у будівництві радянської школи.

Відмінність в організації системи освіти на Україні і в РРФСР в історичній літературі довгий час пояснювали спрощено, однобоко і тому невірно. Автор дає ґрунтовний аналіз причин цих відмінностей і особливостей і доводить, що як в РРФСР, так і на Україні в системі освіти було чимало недоліків, але в основу тут було покладено вірні принципи.

Кілька сторінок І. Д. Золотверхий присвятив також дослідженню перших заходів держави і народу по розвитку науки, яка активно сприяла зростанню політичних, економічних і духовних сил соціалістичного суспільства. Значну увагу приділено в книзі становленню і першим крокам розвитку українського радянського мистецтва і літератури. Боротьба з буржуазним націоналізмом і національним нігілізмом, аполітичністю і декаденством гартувала сили молодого радянського мистецтва, відгострювала таланти митців і перетворювала їх на могутню силу, що формувала свідомість і почуття мільйонів трудящих.

Загалом книга є цінним і оригінальним дослідженням, що висвітлює з позицій марксизму-ленінізму один з найбільш важливих періодів розвитку української радянської культури. Вона розвінчує брудні наклепи залишків націоналістичної контрреволюції, що вештаються на задвірках у заокеанських дифенбейкерів, які намагаються різними інституціями спалювати оправжню, героїчну історію соціалістичної революції, здійснену українським народом у братній співдружності з великим російським та іншими народами нашої країни.

Проте дослідження не позбавлене окремих недоліків. Так, автор дуже коротко, без достатнього наукового аналізу говорить про перебудову вищої і спеціальної середньої освіти на Україні, а в розділах про загальну середню освіту недостатньо висвітлює таке важливе питання, як запровадження в життя ленінської ідеї про трудове виховання підростаючого покоління. В цьому напрямі дуже багато робилося на місцях з боку партійних, радянських, профспілкових організацій і педагогічної громадськості.

Є в книзі окремі формулювання, висновки, з якими не можна погодитися. На стор. 415 автор пише, що школа «на Україні слідом за Радянською Росією роби-

ла перші кроки *перебудови* (підкреслено нами.— С. Г.).» Слід говорити не просто про перебудову школи на Україні в 1917—1920 рр., а про революційне її перетворення, про створення якісно нової, комуністичної організації виховання і навчання дітей, на новій класовій та ідейній основі. В інших місцях книги про це говориться, але, на жаль, у висновках допущене таке неточне, а тому невірне формулювання.

Недостатньо чітким є висновок про оцінку ролі українських буржуазних націоналістів у «розвитку культури українського народу». Автор пише: «Творити українську радянську культуру, використовуючи національну форму для розвитку інтернаціонального змісту, не *бажанні ні націоналісти, ні пролеткультівці* (підкреслено нами.— С. Г.).» (стор. 417). Хіба справа в бажанні чи небажанні націоналістів? Українські буржуазні націоналісти були і залишаються запеклими ворогами радянського народу, комунізму. В їх розрахунок і не могло входити «бажання творити українську радянську культуру», як ніколи не входило в розрахунок трудящих Радянської України сподіватись на якийсь вклад націоналістів у розвиток соціалістичної культури українського народу. До того ж, не можна огульно звалювати до одної купи українських буржуазних націоналістів і пролеткультівців. Можна і потрібно

говорити про те, в яких моментах діяльність пролеткультівців об'єктивно служила ворогам трудящих, але не можна ототожнювати політичного лиця буржуазних націоналістів і пролеткультівців. В інших місцях книги автор дає вірну оцінку і буржуазним націоналістам і пролеткультівцям.

Він правильно підкреслює велику роль громадської ініціативи в проведенні культурних заходів у ті роки. Але, на наш погляд, у висновках не можна так категорично заявляти, що «культурні заходи здійснювалися силами робітників, селян і червоноармійців шляхом *самодіяльності* (підкреслено нами.— С. Г.), і тільки (стор. 412). Автору потрібно було підкреслити керовану роль Комуністичної партії в культурному будівництві та відзначити велику організаторську роль радянського державного апарату, в складі якого вже тоді були створені органи культури, через які партія керувала культурним процесом, у тому числі самодіяльністю народних мас.

Є в книзі й інші неточні формулювання, повторення і т. п. Але, незважаючи на це, праця І. Д. Золотоверхого є значним науковим дослідженням, що заповнює собою певну прогалину в марксистсько-ленінському дослідженні історії культурної революції в нашій країні.

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ

ПОСІБНИК ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ З КРАЄЗНАВСТВА

М. М. Лисенко, Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР, Вид-во «Радянська школа», К., 1961, 202 с.

Радянська школа перебудовує свою роботу в дусі завдань розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні. Керуючись рішеннями XXII з'їзду КПРС і новою Програмою партії, вчителі зміцнюють зв'язок шкільного викладання з життям, виховують підростаюче покоління в дусі комуністичної ідейності і моралі, непримирності до буржуазної ідеології, в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, глибокої поваги до праці. В цьому зв'язку виняткового значення набирає широке вивчення на уроках найважливіших подій історичного розвитку нашої Вітчизни, сучасного етапу комуністичного будівництва. Комуністична партія закликає вчителів добиватися, щоб учні вчилися розуміти політику партії і боротися за її перетворення в життя¹. У виконанні цих відповідальних завдань значну допомогу учителям подасть книга М. М. Лисенка, присвячена методиці ви-

користання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР в старших класах середньої школи.

Це — перша праця не лише на Україні, а й в СРСР, в якій узагальнено багаторічний досвід вчителів історії з краєзнавства, теоретично обгрунтовано принципи та методику використання місцевого матеріалу на уроках. Посібник корисний для вчителя-історика і студента історичного факультету, бо ще не в усіх вузах приділяється достатня увага краєзнавчому.

У першому розділі чітко визначено основні завдання, принципи і методи використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії. Теоретичні положення автор підкріплює переконливими прикладами з досвіду роботи вчителів, підводить читача до закономірного висновку про те, що використання краєзнавчого матеріалу є одним з найкращих засобів різнобічного виховання учнів, допомагає добитись значної ефективності в навчально-виховній роботі. Однак автор нечітко визначав один з принципів застосування місцевого матеріалу на

¹ «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», К., 1960, стор. 30.

уроках історії. На стор. 24 автор пише про принцип плановості, а на стор. 28 про принцип плановості використання краєзнавчого матеріалу. Друге визначення ширше і передбачає систематичність даної роботи. У посібнику добре висвітлено і обгрунтовано застосування переважної більшості методів подання краєзнавчого матеріалу на уроках історії. Особливо різноманітно і переконливо розкривається автором метод уроку-екскурсії у музеї. Шкода, що у посібнику не обгрунтовується повно застосування уроку, на якому заслуховуються та обговорюються короткі повідомлення учнів.

У другому розділі глибоко аналізується передовий досвід учителів, докладно розповідається про добір і підготовку краєзнавчого матеріалу для використання на уроці історії, рекомендуються вчителям необхідні в цьому праці істориків, художня література. Проте іноді автор називає книги, здебільшого недоступні вчителям (наприклад, И. Аксакова «Исследование о торговле на украинских ярмарках», видане в Санкт-Петербурзі в 1858 р.). Досить переконливо у посібнику пропагуються мало поширена форма роботи в школі — комплектування краєзнавчої картопки. Наскільки дозволяє обсяг посібника, автор характеризує фонди і експонати найбільших музеїв України, зокрема Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, Київського державного історичного музею. Він досконало володіє методом добору необхідного для вчителя історика матеріалу. В цілому непогано показано в посібнику роль і значення шкільних історико-краєзнавчих музеїв, однак автор в основному посилається на досвід учителів, які видали окремі праці з цього питання, і слабо використовує відомості про кращі шкільні музеї з педагогічної преси. У посібнику наводяться корисні для вчителя зразки планів використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії. Проте вони «перевантажують» розділ, займаючи 15 з 42 сторінок. Ці плани доцільніше було подати у вигляді додатку.

Третій розділ присвячено використанню місцевого матеріалу на уроках історії СРСР з найдавніших часів до кінця XVII ст., четвертий — висвітленню минулого рідного краю на уроках історії СРСР XVIII—XIX ст. В них змістовно розкриваються різні методичні прийоми введення у розповідь вчителя місцевих історичних фактів, розроблено рекомендації по патріотичному вихованню учнів на краєзнавчому матеріалі і т. д. Особливо цінні по-

ради даються вчителям у зв'язку з вивченням Полтавської битви 1709 р., повстання декабристів 1825 р., тем «Культура Росії в першій половині XIX ст.», «Зростання робітничого руху і поширення марксизму в Росії» та ін. Автор правильно зазначає, що для широкого використання на уроках історії краєзнавчого матеріалу учитель має володіти навиками дослідницької роботи з етнографії та допоміжних історичних дисциплін — нумізматки, дипломатки, сфрагістики, геральдики та ін.

П'ятий розділ присвячується вивченню революційних, бойових і трудових патріотичних традицій рідного краю на уроках історії СРСР періоду імперіалізму та радянського періоду. Особливо зацікавлять учителів сторінки про перебування в Києві сім'ї Ульянових, досвід висвітлення історичних подій на місяця під час першої народної революції в Росії, встановлення Радянської влади на Україні. Однак незаперечним недоліком посібника є те, що автор зовсім мало місця (зсього 34 стор.) приділяє використанню краєзнавчого матеріалу на уроках з історії СРСР радянського періоду, а післявоєнним рокам присвячує лише 8 сторінок. Героїка наших днів розкривається на дуже обмеженому конкретному матеріалі. Правда, і тут автор подає корисні для вчителів поради про використання на уроках історії досвіду новаторів праці в промисловості і сільському господарстві передовиків науки, матеріалу про зростання добробуту і культурного рівня трудящих Радянської України.

Істотним недоліком книги є те, що автор мало уваги приділяє конкретному розкриттю зв'язку краєзнавчої роботи на уроках з відповідною позакласною роботою, не завжди глибоко аналізує досвід учителів. Зокрема, в посібнику майже зовсім не показано, як поліпшувались знання учнів з історії внаслідок застосування на уроках краєзнавчого матеріалу. На стор. 180—181 автор без будь-якої потреби цитує твори Сталіна.

Виклад матеріалу в посібнику супроводжується чіткими висновками, необхідними узагальненнями. Закінчується праця списком (хоч і не зовсім повним) літератури з питань методики краєзнавства в школі. Посібник — корисний і потрібний. Його читають і почерпнуть багато корисного для себе вчителі історії. Великою заслугою автора є те, що він уміло узагальнив передовий досвід з краєзнавства, творчо опрацював важливі для шкільної практики рекомендації в цьому питанні.

В. С. ПЕТРЕНКО

РОКИ ГЕРОІЧНОЇ ПРАЦІ

«Годы героического труда». Збірник статей за загальною редакцією доцента Донецького державного педагогічного інституту Є. А. Курдюмової. Донбас, 1961, 148 с.

Великий і славний шлях розвитку пройшов Донбас за роки Радянської влади. Здійснюючи генеральну ленінську лінію на переважуючий розвиток важкої індустрії—основи основ усього соціалістичного народного господарства,—партійні організації Донбасу очолили творчу ініціативу трудових мас, виховали чудові кадри майстрів і командирів гірничої справи, передовиків виробництва і, спираючись на їх багатий досвід, досягнення радянської науки і техніки, забезпечили небачений прогрес у вугільній промисловості. Про технічне і промислове зростання Донецького басейну, героїчні трудові подвиги шахтарів у період довоєнних п'ятирічок і післявоєнної відбудови та завершення соціалістичного будівництва в перші роки семирічки розповідає збірник статей «Годы героического труда». У семи статтях зроблено спробу відобразити по періодах пройденій шахтарями Донбасу шлях боротьби за створення соціалістичної вугільної промисловості.

Відкривається збірник статтею Т. П. Киданової «Вугільний Донбас у першій п'ятирічці (1929—1932 рр.)». На конкретних фактах і прикладах автор показує, що на початку першої п'ятирічки Донбас був єдиною вугільно-металургійною базою країни і відігравав вирішальну роль у створенні економічного фундаменту соціалізму. До 1929 р. питома вага Донбасу в паливному балансі країни становила 65,5%. Тільки для Центрального і Ленінградського промислових районів Донбас давав близько 60% палива. За п'ять з лишком років донецькі шахтарі майже вдвоє збільшили видобуток вугілля проти 1913 р. У статті показано, що керований Комуністичною партією робітничий клас Донбасу в стислі строки реконструював старі і збудував ряд нових шахт, наполегливо розв'язував проблему механізації праці, успішно здійснював завдання створення постійних кадрів. Повсякденно дбав про розвиток вугільного Донбасу Центральный Комітет партії. За рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з метою дальшого поліпшення системи управління вугільною промисловістю в 1929—1930 рр. було проведено її реорганізацію: створено окружні вугільні трести. Організаційно-господарські заходи партії і уряду сприяли піднесенню вугільної промисловості.

Дальший розвиток вугільного Донбасу і творчої ініціативи його трудівників знайшов відображення в статтях Д. В. Міха «Реконструкція «Всесоюзної кочегарки» (1933—1937 рр.)» і М. С. Коратеева «До нового піднесення (1938—1941 рр.)». Автори показують, що Комуністична партія і Радянський уряд і в роки другої та третьої п'ятирічок надавали великого значен-

ня розвитку Донбасу. У статті Д. Міха розповідається про величезне будівництво шахт, а також про перебудову партійної роботи в Донбасі в період другої п'ятирічки. Завдяки здійсненню ряду важливих організаційно-господарських заходів донецькі шахтарі успішно виконали підвищену виробничу програму.

Значне місце в збірнику відведено висвітленню відбудови і дальшого розвитку Донбасу в післявоєнний період. Про це докладно розповідається в статтях В. А. Єжова «Всенародна допомога у відбудові Донбасу (1943—1945 рр.)» та П. А. Сидоренко «Відбудова і дальший розвиток вугільної промисловості Донбасу в післявоєнний період (1946—1950 рр.)». Автори наводять багато цікавих прикладів і даних, які переконливо розкривають трудове піднесення і героїзм трудящих нашої країни в боротьбі за відбудову зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками Донбасу. Всенародна допомога трудящих СРСР українському народу у відбудові народного господарства, в тому числі Донбасу, здійснювалась у різних формах.

У відповідь на невтомне піклування Комуністичної партії і народів СРСР про відбудову Донбасу серед шахтарів і металургів розгорнулось небачене за своїм розмахом і активністю соціалістичне змагання. Досить сказати, що лише в Донецькій області понад 64 тис. шахтарів взяли зобов'язання виконати першу післявоєнну п'ятирічку за чотири роки, 1700 гірників дали слово виконати по дві п'ятирічні норми. Ініціаторами, які підняли прапор соціалістичного змагання за швидку відбудову вугільної промисловості Донбасу, були вибієнник шахти № 10-біс тресту «Куйбишеввугілля» М. Лукичов і кріпильник О. Денисенко. Їх почин підхопили на багатьох шахтах Донбасу. За роки четвертої п'ятирічки на шахтах Донбасу видобуток вугілля зріс на 250%, а продуктивність праці — на 45%.

Слід зауважити, що в перших статтях і особливо в тих, де висвітлюється період другої та третьої п'ятирічки, автори не розкривають, якої саме шкоди заподіяли розвитку вугільного Донбасу культ особи Сталіна і зв'язані з ним необгрунтовані репресії, знищення відданих Комуністичній партії і народу кадрів. Адже не випадково, що саме в 1937 р., коли репресії набрали масового характеру, відчутно знизився видобуток вугілля. А проте автори обмежуються в цьому питанні повторенням документів періоду 1937 р., які вимагають критичного підходу. Не розглядаються в статтях факти порушення партійної і радянської демократії, ленінських принципів

норм партійного життя. Описуючи героїчні традиції гірників Донбасу, автори називають ряд знатних людей шахтарського краю, ініціаторів і зачинателів багатьох цінних починань. Однак їх можна було б назвати більше. Зокрема, нічого нема в збірнику про таких знатних шахтарів-новаторів, як Д. Концедалов, Н. Карташов, М. Дюканов та інші, пам'ять про подвиг яких живе в серцях людей гірників. У висвітленні ж діяльності партійних організацій Донбасу статті явно хибують на безособовість. Автори не назвали жодного імені партійного, радянського працівника, які організовували маси на виконання завдань, поставлених перед шахтарями Донбасу в роки довоєнних п'ятирічок. Тим більше, що тут тоді працювали відомі активні діячі Комуністичної партії Р. Я. Терехов, М. Є. Чувирін, О. С. Шербаков, П. М. Любавін та ін. Варто також було б показати ту величезну роль, яку відіграли у розвитку Донбасу видатні діячі Комуністичної партії С. В. Косіор, В. Я. Чубар, П. П. Постишев, М. О. Вознесенський та ін.

Багато і плідотворно працював для розвитку Донбасу М. С. Хрушов — один з найстаріших донецьких шахтарів, ініціатор багатьох цінних пропозицій по дальшому розвитку вугільного басейну. У січні 1938 р. М. С. Хрушов був обрашений Першим секретарем ЦК КП(б)У і вже через кілька місяців побував у Донбасі, виступав у Донецькому індустріальному інституті і відтоді систематично приїздив туди, відвідував цехи підприємств, шахти, зустрічався з багатьма й багатьма робітниками та інженерами, приділяв величезну увагу розвитку Донбасу. В перших статтях про все це й не згадується. Піднесення Донбасу було великою заслугою Комуністичної партії України, її Центрального Комітету, а в статтях це не розкривається.

Розвитку Донбасу в період завершення соціалістичного будівництва і поступового переходу до комуністичного присвячено статті І. А. Савостенка «По шляху технічного прогресу» та В. Я. Сіробаби «Донбас у семиріччі». В них читач знайде чимало цікавого фактичного матеріалу, який розкриває велич звершень, здійснених у той період у Донбасі. У статті І. А. Савостенка відзначається, що історичні рішення XX з'їзду КПРС покладали новий етап у розвитку всього народного господарства і, зокрема, вугільної промисловості. З'їзд визначив видобути вугілля в 1960 р. — 593 млн. т. з яких Донбас мав дати 212 млн. т, перевищивши рівень 1955 р. на 77 млн. т. У боротьбі за вугілля виникають нові, передові прийоми й методи праці. Тоді ж народжується ініціатива колективу першої дільниці шахти № 12 тресту «Шахтарськкантракт» про запровадження планування на наступні дні. Така система праці вимагала старанного продумування всіх деталей виробничого процесу, усунення «вузъ-

ких місць». На ряді шахт було здійснено перехід на безперервний робочий тиждень, запроваджено змінний бригадний графік, госпрозрахунок тощо. Автор докладно розповідає про передові методи й цінні починання майстрів вуглевидобутку — начальника дільниці шахти № 5—6 ім. Дмитрова двічі Героя Соціалістичної Праці І. Бридька, бригадира красnodонської шахти № 2 «Північна» Героя Соціалістичної Праці М. Мамає, бригадира чистяківської шахти ім. Лутугіна Героя Соціалістичної Праці О. Кольчика та багатьох інших.

Проте викликає подив періодизація статті. Відомо, що не 1951 р., а 1953 р. — і це має принципове значення — поклав початок новому знаменному етапові в історії КПРС і народів СРСР. Об'єднання в один період років, коли ще панував культ особи Сталіна, і років, коли розгорнулася робота Комуністичної партії по ліквідації проявів культу особи в усіх сферах суспільного життя, є серйозною помилкою, суперечить духові і змістові рішень XX і XXII з'їздів КПРС. Неправильна періодизація позначилась і на змісті статті. Більше половини в ній відведено 1950—1952 рр., передічуються видані в той період постанови Ради Міністрів СРСР щодо Донбасу, хоч далеко не все в них витримало перевірку часом, а події 1953—1958 рр. висвітлюються дуже загально, без глибокого і всебічного аналізу. Лише мимохідь сказано в статті і про найважливіший крок у дальшому розвитку народного господарства — перебудову управління промисловістю і будівництвом. Перехід до нових форм управління, на думку автора, був зумовлений наявністю міцної виробничо-технічної бази і висококваліфікованих кадрів (стор. 121). У статті жодного слова немає і про ті старі форми, які зжили себе, не відповідали назрілим потребам економічного розвитку СРСР.

Змістовною і цікавою є стаття «Донбас у семиріччі». В ній автор наводить численні факти і дані, що переконливо свідчать про небувале трудове піднесення донецьких шахтарів у боротьбі за вугілля.

Величезну допомогу партійним організаціям Донбасу в комуністичному вихованні трудящих подав Центральний Комітет КПРС, який відразу ж після XXI з'їзду глибоко і всебічно вивчив практику масово-політичної роботи в Донецькій області, узагальнив її позитивний досвід, виявив недоліки і намітив шляхи їх усунення. Це рішення стало програмою діяльності партійних організацій Донбасу.

У цілому збірник заслуговує позитивної оцінки. У ньому, хоча й стисло, досить переконливо показано той героїчний і славний шлях розвитку, що його пройшов Донбас у період соціалістичного і комуністичного будівництва.

МОНОГРАФІЯ ПРО КЛАСОВУ БОРТЬБУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

И. Н. Мельникова. Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг., Издательство АН СССР, М., 1962, 442 с.

Важливу роль у розкритті закономірного процесу руху людства до комунізму відіграє дослідження історії класової боротьби в капіталістичному суспільстві на всіх етапах його розвитку. Особливого значення в цьому відношенні набувають дослідження історії класових битв у тих країнах, де трудящі назавжди покінали з капіталістичним гнітом і нині успішно будують соціалізм. Саме цій, надзвичайно важливій з точки зору теорії і практики міжнародного комуністичного і робітничого руху проблемі присвячена праця І. М. Мельникової.

Політична актуальність даної проблеми визначається й тим, що реакційна буржуазна пропаганда та історіографія вихваляли і продовжують вихваляти домюнхенську Чехословачину як «острівець спокою і порядку» в довоєнній Європі, як взірць «зракового демократизму» і «класового миру». У книзі І. М. Мельникової викрито ці брехливі твердження.

Рецензована монографія — перше і вдале дослідження даної проблеми в радянській історіографії. В чехословацькій історичній літературі спеціальних монографічних досліджень з цього періоду немає. Окремі оглядові праці і наукові статті чехословацьких вчених не вичерпали цілого ряду важливих питань соціально-економічної і політичної історії Чехословащини в другій половині 20-х років. До речі, І. М. Мельникова у вступі до своєї праці дає широкий історіографічний огляд даної проблеми і докладну характеристику численних опублікованих і архівних джерел, на основі яких написано рецензовану монографію.

Період, обраний автором, — один з найскладніших у довоєнній історії Чехословащини. А вже в 1924—1929 рр. капіталістична економіка країни досягла найвищого рівня розвитку, панування буржуазії зміцнилося, відбувався процес тимчасової, часткової стабілізації капіталізму. Буржуазна пропаганда проголосила початок «ери оздоровлення і процвітання» капіталізму.

Дослідивши величезну кількість фактичного матеріалу, І. М. Мельникова всебічно аналізує економічне становище Чехословащини в 1924—1929 рр., шляхи і джерела стабілізації капіталізму в країні і переконливо доводить, що засоби, використовувані чехословацькою буржуазією з цією метою (посилення капіталістичної експлуатації трудящих, національне гноблення і пограбування нечеських областей, милітаризація економіки, кабальні іноземні позики і т. п.), вели до послаблення капіталістичного ладу, загострення класових суперечностей і класової боротьби. «Не-

примиренні антагоністичні суперечності між пролетаріатом і буржуазією і породженими класова боротьба, — пише автор, — були віссю політичної історії буржуазної Чехословацької республіки» (стор. 96).

Розглянувши загальні закономірності і особливості економічного розвитку Чехословащини в період часткової стабілізації капіталізму, автор дає докладну характеристику соціальної структури чехословацького суспільства того часу, співвідношення і розстановки класових сил в країні, висвітлює діяльність основних політичних партій і яскравими фарбами малює широку картину класової боротьби. Мовою фактів у книзі показано, що вождем і організатором революційної боротьби трудящих мас за визволення від капіталістичного гніту виступала Комуністична партія Чехословащини — єдина партія, яка виражала і захищала інтереси робітничого класу і всіх трудящих.

Класова боротьба розглядається автором в усіх її формах і проявах. Найбільше уваги приділено економічній боротьбі трудящих — висвітленню страйкового руху пролетаріату, масових демонстрацій проти державної, відкритих проявів незадоволення трудящих селян методами проведення аграрної реформи і т. п. При цьому автор не йде по шляху нагримання фактів, а досліджує складний процес визрівання страйкової боротьби, визначає її характерні ознаки і особливості на певних етапах, причини її піднесення чи спаду.

Економічну боротьбу трудящих І. М. Мельникова нерозривно пов'язує з політичною боротьбою. Виступи трудящих за задоволення економічних потреб, за підвищення життєвого рівня тісно перепліталися з боротьбою на захист політичних прав, проти реакційних заходів уряду у суспільному житті та імперіалістичних планів буржуазії. Показано у книзі і боротьбу передової частини робітничого класу із соціал-реформістськими лідерами, які стали на шлях відкритого штрейкбрехерства.

Автор наводить багато прикладів політичної активності чехословацького пролетаріату, його віданості справі пролетарського інтернаціоналізму: масові виступи проти страти Сакко і Ванцетті, проти білого терору в Болгарії, Польщі і Румунії, прояви солідарності із страйкуючими гірниками Англії, з антифашистською боротьбою австрійських робітників, антивоєнні демонстрації і т. п.

Знайде читач у праці І. М. Мельникової і цікавий матеріал про рішучі виступи народних мас проти антирадянської політики чехословацької буржуазії, за дружбу з Радянським Союзом (стор. 237—241, 270,

334—336 та ін.). В книзі підкреслюється значення того величезного революціонізаторського впливу, який справили успіхи радянського народу в будівництві соціалізму на трудящих, насамперед, на робітничий клас Чехословацької республіки.

Особливе місце відводить автор ідеологічній боротьбі. В умовах буржуазної Чехословацької республіки, де буржуазія з допомогою цілого арсеналу ідеологічних засобів намагалася, і часом небезуспішно, завуалювати класовий характер держави, обдурити трудящих демократичними лозунгами і послабити революційний рух в країні, ідеологічна боротьба набувала особливо важливого значення. Автор розвинув поширювані офіційною пропагандою різні націоналістичні, космополітичні псевдосоціалістичні теорії, реформізм, ревізіонізм, клерикалізм і т. п.

В монографії широко висвітлюється на-полеглива боротьба носія соціалістичної ідеології — Комуністичної партії Чехословацької республіки — проти буржуазної ідеології та її впливу на маси, за поширення революційних ідей.

1924—1929 рр. були важливим і відповідальним етапом у розвитку компартії Чехословацької республіки. В той період у партії йшла вперта ідейна боротьба між опортуністичним і революційним напрямками. Автор докладно спиняється на складному процесі більшовізації партії, викриває помилки партії і слабкі сторони її діяльності, аналізує причини, характер і наслідки гострих внутріпартійних криз 1924—1925 рр. Добре показана і копітка робота Комуністичної партії по звільненню від вантажу соціал-демократичних традицій, по організаційному та ідеологічному зміцненню своїх рядів. Цікавими є сторінки, присвячені великій допомозі, яку подавав Комуністичний Інтернаціонал Комуністичній партії Чехословацької республіки в боротьбі з усялякими опортуністичними відступами від марксизму-ленінізму.

Заслуга автора полягає не лише в тому, що в книзі зібрані і систематизовані численні, значною мірою ще не відомі радянському читачеві факти і матеріали. В рецензованій праці міститься ряд нових висновків і узагальнень щодо особливостей та економічних, соціальних і політичних результатів стабілізації капіталізму в Чехословацькій республіці, особливостей розвитку класової боротьби і т. ін.

Дуже добре, що у праці є сторінки, присвячені успіхам трудящих Чехословацької Соціалістичної Республіки в побудові соціалізму. Адже класова боротьба пролетаріату в буржуазній Чехословацькій республіці була важливою передумовою цих успіхів.

Грунтовне дослідження І. М. Мельникової цілком заслуговує позитивної оцінки. Однак варто висловити кілька зауважень і побажань. На жаль, автор не зга-

дує про наукову конференцію 1960 р. в ЧССР, присвячену питанням економічного і політичного розвитку Словаччини в складі капіталістичної Чехословацької республіки, обмежуючись лише посиланням на виступ Я. Млінарника. Тим часом, ряд інших виступів на дискусії, що розгорнулася на конференції, був присвячений саме питанням, безпосередньо зв'язаним з темою дослідження І. М. Мельникової.

Автору слід було хоч коротко спинитися і на дискусії, що точиться на сторінках історичних журналів ЧССР з приводу критики буржуазної статистики страйків. Доцільно було б також згадати і використати змістовну статтю чехословацького історика Е. Полака «До питання про розпад загальнонаціональної коаліції і встановлення влади міжнародної буржуазної коаліції в Чехословацькій республіці в 1925—1926 роках», вміщену в «Чехословацькому історичному журналі» (1961 р., № 1). Деякі фактичні дані, наведені Е. Полаком, не збігаються з даними рецензованої праці. Так, Е. Полак зазначає, що на виборах до національних зборів у 1925 р. Комуністична партія Чехословацької республіки одержала 934 223 голоси, а в праці І. М. Мельникової названа цифра 933 711 голосів (стор. 221).

Майже нічого не говорить автор про відгуки за межами Чехословацької республіки за межами Чехословацької республіки на факти класової боротьби трудящих країни. Бажано було б докладніше довідатись з книги про практичні уроки цієї класової боротьби для пролетаріату інших держав.

Говорячи про ставлення трудящих Чехословацької республіки до СРСР, автор не згадує про діяльність чехословацького робітничого кооперативу «Інтергелпо» в радянській Киргизії, який склався з словацьких, угорських і чеських робітників і діяльність якого розгорнулася саме в 20—30-х роках. Важливо було б зазначити, як чехословацька громадськість ставилася до цього кооперативу. Адже причини виїзду робітників до СРСР мали політичний характер, а у прагненні уряду не допустити від'їзду чехословацьких трудящих до Радянського Союзу, у переслідуваннях членів кооперативу, які поверталися в Чехословацьку республіку, ще раз виявилася антинародна і антинаціональна політика чехословацької буржуазії.

Рецензована праця виграла б, якби в ній були вміщені зведені таблиці про динаміку страйкової боротьби у згадуваний період.

В цілому ж дослідження І. М. Мельникової є цінним вкладом у розвиток радянського слов'язознавства. Монографія, безперечно, принесе користь кожному, хто цікавиться піднятими в ній питаннями, вивчає і досліджує історію братніх народів Чехословацької Соціалістичної Республіки.

А. Ф. КІЗЧЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ БАЛКАНСЬКИХ КРАЇН

«Балканската война 1912—1913», Държавно военно издательство, София, 1961, 502 с.

Антитурецька війна Болгарії, Сербії, Чорногорії та Греції в 1912—1913 рр. об'єктивно відіграла прогресивну роль в історії балканських народів. Проте буржуазні історики і публіцисти різних країн в своїх численних працях не давали правильної, належної оцінки цим подіям¹, часом фальсифікуючи і тенденційно висвітлюючи їх. Подібні хиби характерні і для мемуарної літератури. Заявляючи на словах про «об'єктивність» своїх досліджень з історії Балканських війн, буржуазні історики в кращому випадку описували факти, висвітлювали історичні події в повному відриві від суспільно-економічних умов, в яких вони відбувались, ігнорували основного творця історії — народні маси. Антитурецьку війну 1912—1913 рр. буржуазна історіографія зображувала як вираз прагнень народних мас подати допомогу населенню Македонії, Фракії, Криту, яке перебувало під тяжким турецьким ярмом. Буржуазні історіографи твердили, що війна, мовляв, велась під впливом народних мас, в їх інтересах, що її метою було здійснення якихось «національних ідеалів». Це робилося для того, щоб приховати класовий характер війни, мотиви дій буржуазних урядів, загарбницькі цілі правлячих кіл воюючих країн, реакційну політику великих імперіалістичних держав.

Буржуазні історики замовчували ганебну роль у цій війні колишнього болгарського царя Фердинанда Саксен-Кобургського, який керував не інтересами Болгарії, а політикою австро-німецького імперіалістичного блоку. Антинародна діяльність царя Фердинанда була однією з причин, що привели Болгарію до тяжкої національної катастрофи в 1913 р. Висвітлюючи воєнні події, буржуазні автори основну увагу приділяють верхівці держави і армії — монархам, головнокомандуючим, генералітету на шкоду показу бойових дій солдатських мас.

В радянській і болгарській історіографії після другої світової війни чимало місця приділялось висвітленню окремих

питань політичної історії Балканських війн. Проте докладної воєнної історії не було написано протягом довгого часу. Лише в кінці 1961 р. в Болгарії вийшла колективна монографія з історії Балканської війни 1912—1913 рр. в такому аспекті.

Рецензована монографія є значним кроком вперед у порівнянні з попередніми воєнно-історичними працями з даної тематики. У передмові автори дають короткий критико-бібліографічний огляд літератури, викриваючи фальсифікації і шовіністичні нашіарування у висвітленні даної проблеми. Причини Балканської війни вони пов'язують з суспільно-економічним розвитком балканських країн. Коротка характеристика розвитку капіталізму і політики буржуазії, монархії дає читачеві повну уяву про ті фактори, які привели балканські країни до антитурецької війни. В праці відводиться відповідне місце висвітленню національного питання, показана його питома вага у загальному комплексі суспільно-економічних і політичних суперечностей, що з такою силою загострювались на Балканах на початку ХХ ст.

Характеризуючи внутрішню і міжнародну становище Туреччини напередодні Балканської війни, аналізуючи причини відсталості економічного розвитку, автори пишуть, що на початку ХХ ст. Абдулгамідовське царство роздиравось гострими і нездоланими соціальними і національними протиріччями. «Магометани, незалежно від походження і становища, яке вони займали, почували себе господарями життя, майна і честі рай», а всяка спроба християн захиститись, боротись проти насильства і беззаконня переслідувались з найдикишим фанатизмом (стор. 25). Під цим кутом зору в книзі висвітлюється становище населення Македонії, Фракії та інших територій Балканського півострова, які перебували під турецьким пануванням, національно-визвольний і революційний рух (особливо в Македонії) і т. ін.

Розповідаючи про політичну, економічну й ідеологічну підготовку та цілі війни, автори характеризують ставлення політичних буржуазних і дрібнобуржуазних партій в Болгарії, Сербії, Греції, Чорногорії і Туреччині до війни, на конкретних фактах показують шовіністичну, націоналістичну політику правлячих кіл і роздмухування шовінізму урядовою пресою.

В монографії переконливо розкривається економічний потенціал воюючих країн. Щоправда тут зустрічаються деякі декларативні визначення, які не підтверджуються фактичними даними. Так, на стор. 64 говориться, що за винятком княрства сільське господарство Болгарії бу-

¹ Balkanicus (St. Protić), *Le Serbes et les Bulgares dans la qerre balkanique*, Paris, 1913; G. Hapotaux, *La qerre de Balkan et l'Europe 1912—1913...* Paris, 1914; С. Карпов, *Болгария и последние Балканские войны*, 1914; А. Тошев, *Балканските войни*, т. I, София, 1929, т. II, Пловдив, 1931; К. Соларов, *Балканския союз и освободителните войни през 1912—1913 гг.*, София, 1926; E. Chr. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan wars 1912—1913*, Cambridge, 1938, і ін.

ло спроможне задовольнити не тільки потреби населення, а й зростаючі запити армії у воєнний час. Про залізничну сітку Болгарії сказано, що вона була недостатньо підготовленою і не відповідала вимогам воєнної обстановки (стор. 65). Щоб ці твердження не звучали декларативно, варто було б показати, якими ж були вимоги й потреби армії і населення під час війни.

У праці висвітлюється діяльність і політика Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісні соціалісти) в зв'язку з наростанням політичної кризи і підготовкою Балканської війни. Це була єдина в країні політична партія, яка вела сміливу і невтомну боротьбу проти підготовки війни. Тісняки вважали, що вирішити актуальні питання на Балканах, насамперед національне питання, можна шляхом мирного братерського зближення і єднання балканських народів в одну балканську федеративну республіку. Викриваючи завойовницькі прагнення буржуазії балканських країн і реакційну імперіалістичну політику великих європейських держав, тісняки вказували, що боротьба македонського народу за свободу і національну незалежність може бути успішною тільки в тому разі, коли вона базуватиметься на інтернаціональному ґрунті, коли ця боротьба об'єднуватиме всі незадоволені елементи Туреччини, незалежно від віри і народності, і буде ворожа будь-яким націоналістичним і шовіністичним домаганням. Його успіх залежатиме від єдності і згуртованості балканських народів, від їхньої готовності протистояти імперіалістичному впливові великих капіталістичних держав (стор. 80—81). Партія тісняків вважала, що македонський народ повинен бути автономною і рівноправною нацією в межах балканської федеративної республіки (стор. 83). Про таку позицію БРСДП свідчать рішення конгресів партії і неодноразові виступи її керівників Д. Благоева, Г. Кіркова, В. Коларова, Г. Димитрова, Хр. Кабакчиева та ін. У монографії говориться й про позицію соціалістичних партій інших балканських країн, які теж виступали проти війни, брали участь у першій міжбалканській конференції в Белграді 1910 р., що спрямувала робітничий клас на боротьбу за федерацію демократичних республік на Балканах. Слід, проте, відзначити, що діяльність соціалістичних партій Сербії, Македонії, Греції та інших країн у книжці приділено мало уваги. Автори обмежились загальними визначеннями позицій соціалістичних партій цих країн щодо війни.

Майже три чверті монографії присвячено детальному розгляду і глибокому аналізу безпосередньої підготовки і ведення війни. Значне місце в ній відведено авторами характеристиці оперативних напрямів сухопутних театрів воєнних дій. Під час Балканських війн і після них це питання неодноразово піднімалось. Деякі сербські буржуазні історики намагалися

доводити, що успіх антитурецької війни 1912—1913 рр. залежав від рішучих дій сербської армії в напрямку Салонік. Але це не відповідає дійсності. Автори монографії з усією послідовністю, об'єктивністю підтвердили, що саме фракійський театр воєнних дій був головним.

У праці досить уважно розглядається питання про плани воюючих сторін, мобілізацію і зосереджування та розгортання армій, про формування добровольців та ін. Головну увагу у праці приділено аналізу і характеристиці воєнних дій. З скрупульозністю вони показані: на південно-східному напрямі (фракійський театр воєнних дій), зокрема Лозенгородська і Чаталджинська операції, операції при Люлебургасі і Бунархісарі; воєнні дії болгарської армії на другорядних напрямках та союзницьких армій на македонському театрі воєнних дій.

Найбільш цікавим є розділ, присвячений Адріанопольській операції. У ньому показано високу боездатність, мужність і хоробрість болгарських солдатів. Взяття 2-ю болгарською армією адріанопольської фортеці мало велике стратегічне і політичне значення — воно обумовило капітуляцію Туреччини. Під час ведення мирних переговорів у Лондоні Адріанополь був найсильнішим козирем турок, на якому базувалась їхня неподатливість. Після падіння фортеці турецький уряд і воєнні керівники бачили, що даліше продовження війни безглузде і домагались укладення нового перемир'я, яке й привело до підписання Лондонського мирного договору» (стор. 440). Детальний розгляд Адріанопольської операції показує всю необрунтованість тверджень деяких сербських істориків, нібито тільки завдяки сербам було взято місто-фортецю. Книжка закінчується оцінкою військових дій і визначенням їх наслідків.

У 1962 р. минає 50 років відтоді, як почалась війна союзників Балканського півострова проти Туреччини. Об'єктивні наслідки цієї війни для балканських народів мали прогресивне значення. Це тим більше необхідно підкреслити, бо деякі македонські історики, ревізуючи ленінську оцінку історичного значення Балканської війни проти Туреччини, називають її реакційною. В. І. Ленін, викриваючи реакційну суть політики великих імперіалістичних держав на Балканах, писав, що в східній Європі були великі залишки середньовіччя, які затримували суспільний розвиток і зростання пролетаріату. Отже, перемога Балканського союзу над Туреччиною мала величезне значення. «Перемоги сербів і болгар означають підвиг панування феодалізму в Македонії, означають утворення більш або менш вільного класу селян-землевласників, означають забезпечення всього суспільного розвитку балканських країн, затриманого абсолютизмом і кріпосницькими відносинами»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 352.

Визволення Македонії могло відбутись і шляхом революції, але «слабкість, роздробленість, нерозвиненість, темнота селянських мас в усіх балканських країнах, а також нечисленність робітників, які добре розуміли стан справ і вимагали балканської федеративної (союзної) республіки» були причиною того, що питання вирішувалось війною, а не революцією².

Отже, незалежно від класової політики буржуазії балканських монархій в антитурецькій війні остання об'єктивно відіграла для Македонії роль буржуазно-демократичної революції. Саме на основі марксистсько-ленінської методології в монографії дається аналіз історичних процесів на Балканах і оцінюються наслідки війни.

У кінці книжки вміщені тексти договорів між Болгарією і Сербією про дружбу і

союз між Болгарією і Грецією та Леонський мирний договір. У зв'язку з цим доцільним було б вмістити в додаток тексти відповідних воєнних конвенцій. Книжка є показником імені і список архівів документів, публікацій та літератури, я в ній використані. Слід підкреслити, що автори використали болгарські воєнноторичні архіви, фонди Центрального державного історичного і Центрального патійного архівів, іноземні публікації документів, монографічну і мемуарну літературу та пресу.

В цілому колективна монографія «Балканська війна 1912—1913 рр.» — оригінальне, солідне дослідження болгарських істориків, яке становить значний вклад марксистську історіографію Балканської війни.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 353.

В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИ

ПІДСТУПНІ ДІЇ ВАТИКАНУ ПРОТИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

E d. Winter. *Rusland und das Papstum. Teil I*, Berlin, 1960, 375 с. *Teil II*, 1961, 645 с.

Е. В и н т е р. *Росія і папство, ч. I*, Берлін, 1960, 375 с.; *ч. II*, Берлін, 1961, 645 с.

Висвітлення історії відносин між Росією і Україною, з одного боку, і Ватиканом — цим центром світової католицької реакції, — з другого, — дуже актуальне наукове і політичне завдання. За останні роки інтерес до цієї проблеми в СРСР і братніх соціалістичних країнах помітно виріс¹. І це не випадково. Ватикан, що з самого початку свого існування прагнув до встановлення гегемонії над світом і завдав незчислених страждань народам, тепер зростаючою люттю проводить підривною діяльністю проти країн соціалістичного табору. Серед виданих за останні роки праць значної уваги заслуговує дослідження відомого німецького славіста історика академіка Едуарда Вінтера «Росія і папство». Відносини між Росією і Ватиканом протягом IX—XVII ст. чи не вперше в історичній літературі висвітлені так всебічно і розглядаються автором в органічному зв'язку з найважливішими подіями світової історії.

Відкривається книжка докладним оглядом літератури і джерел з досліджуваного питання. Увага до проблеми, як відзначає автор, помітно зростає вже в першій половині XIX ст., у зв'язку з кризою феодалізму

в багатьох країнах і прагненням Ватикану очолити похід реакційних європейських урядів проти революційно-визвольного руху народів. Тоді папство шукало собі спільника і опору в особі російського царизму. Такі клерикальні історики, як Ж. де Местр, Ф. Шлегель, І. Шлюсер та ін., у своїй писанині прагнули «довести» собі прямих клас Росії завжди був схильний до союзу з Ватиканом і навіть готовий був визнати його зверхність над собою. Ця хибна у своїй основі думка проводилась і пізніше, зокрема дворянськими та буржуазними істориками Д. Толстим, П. Пірлінгом, Є. Шмурло та ін. Але особливою енергією ідеологи Ватикану «висвітлювали» взаємовідносини між папством і Росією після Жовтневої революції. Відомо, що відразу ж після перемоги Жовтневої революції при Ватикані було створено спеціальний центр по «вивченню» Сходу, насамперед Росії. Офіційними органами його стали журнали «*Orientalia christiana periodica*» (досі вийшло 153 номери) та записки «*Orientalia christiana analecta*». Крім того, величезними тиражами за кордоном, особливо в США, видається писанина сучасних апологетів Ватикану, таких як О. Халецький, Ф. Дворник, черниця Марія Юст та ін. У їх книжках, як показує Е. Вінтер, вихваляється Ватикан і разом з тим старанно замовчується його агресивна політика, союз його з експлуататорською державою та багатовікова героїчна боротьба

¹ Див., наприклад, праці Б. Я. Рамч. *Папство и Русь в X—XV вв.*, М.—Л., 1959; М. М. Шейнман. *Ватикан и католицизм в конце XIX—начале XX вв.*, М., 1958; Л. Кизя і М. Коваленко. *Вікова боротьба українського народу проти Ватикану*, К., 1959, та ін.

східнослов'янських народів проти католицької агресії, очолюваної Ватиканом.

Значне місце відводить автор розгляду виданої в СРСР літератури з цього питання, зауважує, що тільки радянські історики, які керуються марксистсько-ленінською методологією, зуміли розв'язати проблему з правильних, наукових позицій. Праця Е. Вінтера ґрунтується на надзвичайно широкому колі джерел російських та іноземних, значна частина з яких вперше вводиться в науковий оборот.

Далі автор розглядає відносини між Ватиканом і Стародавньою Руссю. Вже тоді робилися перші спроби «святого престолу» поширити сферу свого впливу на Русь, яка приваблювала церковних феодалів своїми казковими багатствами, неосяжними просторами і багатолюдністю. Проте на шляху стремління встановити світове панування Ватикан зіткнувся з інтересами так званої східно-римської, візантійської церкви. Папи сподівалися, що їм вдасться використати в своїх інтересах побоювання перших древньоруських князів, які, схильючись до прийняття християнства від Візантії, разом з тим не хотіли допустити її зверхності над Руссю. Окремі правителі Русі, як, наприклад, княгиня Ольга, навіть зверталися до німецького імператора Оттона I з проханням послати на Русь місіонерів. Та згодом древньоруські князі переконалися, що папи у своєму ненаситному прагненні до світового панування становлять значно більшу небезпеку, ніж Візантія.

Звичайно, руські князі уміло використовували суперечності між папою і Візантією і тим самим забезпечили руській церкві значну самостійність. Е. Вінтер твердить, що це мало велике політичне значення і відіграло важливу роль у розвитку мови і культури Русі, сприяло появі видатних пам'яток староруської літератури і мистецтва, що було б цілком неможливо при заміні староруської мови латинською, а православного церковного ритуалу римським. Та папи ніколи не відмовлялися від думки про підкорення Русі. Новий стимул їх прагненню до встановлення світового панування дала епоха феодальної роздрібності, яка настала в Європі. Папи сподівалися скористатися розколом раніше єдиних держав на багато самостійних феодальних князівств і добитися визнання зверхності церковної влади над овітською. З цією метою, починаючи з XI ст., вони почали створювати централізовану церковну організацію, а тим, хто ставив під сумнів зверхність папи, було оголошено нещадну війну. Поглиблення суперечностей між Римом і Візантією привело в 1054 р. до остаточного поділу церков на західну — католицьку і східну — православну.

Хрестові походи, які тоді організовувало панство, служили, насамперед, їх корисним інтересам. Вони становили значну небезпеку не тільки для Візантії, а й для Русі. За понтифікату Григорія VII (1073—

1085 рр.), посилілись утиски старослов'янської мови в Чехії і Богемії. Багато передових церковних діячів, рятуючись від переслідувань з боку Ватикану, стали шукати притулку на Русі. Все це сприяло вихованню ненависті до «латинників». Тому, невідно, що навіть у період феодальної роздрібності і князівських міжусобиць на Русі тривала боротьба за збереження церковної самостійності. Спроби Ватикану використати чвари князів і нав'язати свою гегемонію Русі ні до чого не привели.

Небезпека з боку Ватикану значно зростає для Русі в наступні століття. В кінці XII ст. папи здобули зверхність над імператорською владою на Заході. Тепер черга, здавалося, прийшла і до Руссю і Візантією. Останній було завдано сильного удару під час четвертого хрестового походу, який супроводжувався варварським пограбуванням Константинополя хрестоносцями. На території Візантії під егідою пап було організовано Латинське царство, яке мало стати згодом плацдармом для окатоличення Балкан, а потім і Русі. Майже одночасно папи створили опорний пункт католицизму на Півночі, в Прибалтиці, де були поселені рицарські чернечі ордени, що вчинили жахливу розправу з місцевим населенням і насильно обернули його в католицизм. З цих двох плацдармів папи розраховували розгорнути наступ проти Русі з метою її повного підкорення.

До боротьби проти Русі папи прагнули залучити поряд з німецькими феодалами шведських рицарів. Та поразка, завдана руськими військами шведам у битві на Неві 15 липня 1240 р., значно порушила ці плани. Згодом і німецькі рицарські ордени опинилися перед перспективою бути остаточно розгромленими і викинутими з Прибалтики. Правда, поряд з відкритою агресією Ватикан застосовував і більш замасковані прийоми. В 1228 р., наприклад, за розпорядженням папи, в Києві було відкрито монастир щойно утвореного «жебрущего» ордену домініканців. Але скоро кияни вигнали домініканців з міста. Саме тоді на нашу країну обрушилась монголо-татарська навала. Русь була змушена спрямувати всі сили на боротьбу проти нових завойовників. І в цей критичний момент папа знову розгорнув наступ проти Русі на Півночі і умовив візантійського імператора завдати їй удару з Півдня. Хоча й ця спроба Ватикану завершилась невдачею, вона, проте, значно полегшила монголам їх вторгнення на Русь. Більш того, під час навали Ватикан навіть дав згоду офіційно визнати владу монгольських ханів над Руссю, аби ті прийняли католицизм. Інша справа, що з цього нічого не вийшло.

Дуже докладно висвітлюється в книжці також підступна політика Ватикану проти Галицької Русі. Скориставшись з ослаблення Русі в зв'язку з татаро-монгольською навалою, Литва, а потім і Польща захопили цілий ряд українських,

білоруських і російських земель. Литовські князі стали навіть претендувати на роль «збирачів усіх руських земель». Коли ж, особливо після перемоги росіян на Куликовому полі (1380 р.), виявилась вся безгрунтовність подібних ілюзій, Литва все настійливіше почала прагнути до об'єднання з Польщею для протидії Русі. Папи повністю підтримували ці плани і вже в 1386 р., при активному сприянні Ватикану, була укладена перша династична унія між двома державами. Щоб повернути Польщу і Литву проти Русі, папи прагнули примирити їх з лицарськими орденами.

Особливо великі надії папи покладали на Польщу і Литву в XVI—XVII ст., в період Реформації в Європі, яка значно підірвала позиції католицької церкви. Від Ватикану відпадали одна країна за одною (Швейцарія, Нідерланди, Англія, Німеччина). Реформаційний рух, обумовлений боротьбою народних мас проти панування феодально-кріпосницьких порядків, освячуваних Ватиканом, охоплював Швецію, Угорщину і навіть Польщу. Устої католицькому захиталися. У такій обстановці сталося оформлення союзу між Ватиканом і головними силами феодальної реакції в Європі — іспанськими і австрійськими Габсбургами. До цього союзу папи прагнули будь-що залучити й Польщу, сприяли здійсненню Люблінської унії (1569 р.) між Польщею і Литвою, що мало надзвичайно тяжкі наслідки для українського народу. Бажаючи перетворити Польсько-Литовську державу в плацдарм для виступу проти Росії, Ватикан надавав великого значення насамперед консолідації позицій католицької церкви. З цим була зв'язана політика насильного окатоличення українців і білорусів, а також встановлення унії між православною і католицькою церквою, тобто, по суті, підкорення першої останній.

Питанню про Брестську унію 1596 р., як одному з головних, автор відводить спеціальний розділ (стор. 253—274). Приєднання Росії до Ватикану у будь-якій формі означало б величезну перемогу пап і католицької контрреформації над протестантизмом.

На початку XVII ст., не досягнувши своєї мети мирним шляхом, Ватикан виступив одним з організаторів і натхненників польсько-шведської інтервенції проти Російської держави. Це положення автор обґрунтовує рядом нових беззаперечних доказів. Героїчний російський народ відстояв і на цей раз свою незалежність і вигнав інтервентів за межі батьківщини.

Однак Ватикан не облишив своїх намірів підкорити Росію і після розгрому інтервенції. Свої надії папи, як і раніше, покладали на шляхетську Річ Посполиту, що справді перетворилася на твердиню католицького в Східній Європі. Було вжито термінових заходів для того, щоб довести до кінця справу насильного окатоличення українців і білорусів, завершити проведен-

ня унії. У зв'язку з цим Е. Вінтер докладно розглядає багаторічну боротьбу українського народу проти католицтва і унії, діяльність видатного публіциста Івана Вишенського, роль братств на Україні тощо. Одночасно автор показує, які згубні наслідки мало засилля католицької церкви для самого польського народу.

В другій половині XVII ст., після возз'єднання України з Росією і значного посилення Російської держави, надії пап жодного підкорення Русі з допомогою воєнної сили стали ще менш реальними. Ватикан був змушений знову змінити свою тактику.

Римський престол знову висував ідею про унію російської православної церкви з католицькою, що насправді означало підкорення Росії Ватикану. З цією місією і було направлено на початку 60-х років XVII ст. в Росію Юрія Крижанича.

Дослідження Е. Вінтера охоплює надзвичайно широке коло питань і, природно, в короткій рецензії не можна торкнутися навіть основної частини їх. В усякому разі вже сказаного досить для того, щоб уявити, який інтерес має ця книга для всіх хто вивчає історію Росії, України та Білорусії. Звичайно, у ній є і деякі спірні іноді навіть неправильні положення, а також інші недоліки. Автор, наприклад, розглядає переважно політичну роль Ватикану і майже не торкається ролі його як найбільшого феодального землевласника як експлуататора народних мас у середні віки. Не випадково Ф. Енгельс зазначає, що «феодальна організація церкви освячувала релігією світський феодальний лад»¹. Дуже мало уваги приділив автор також діяльності ордену єзуїтів, хоч цього Ватикан, як відомо, покладав великі надії. Було б дуже важливо розкрити діяльність цього ордену саме в шляхетській Речі Посполитій. Шкода також, що при висвітленні питання про боротьбу українського і білоруського народів проти унії католицького автор не використав численні яскраві документи, опубліковані в три томнику документів «Воссоединение Украины с Россией» (1954 р.). Майже нічого не сказано і про боротьбу населення Закарпаття проти католицької агресії. Автор нам здається, дещо перебільшує, називаючи митрополита Ісидора «високоосвіченим гуманістом» (стор. 134) і т. д. Всі ці недоліки, звичайно, не можуть вплинути на загальну високу оцінку праці. Написана жваво і захоплююче, з знанням справи, книжка — цікава не тільки для спеціалістів істориків, викладачів, студентів і пропагандистів, для всіх, хто займається атеїстичною пропагандою, викриттям ролі церкви, а й для найширшого кола читачів. Варто подумати про переклад її російською і українською мовами.

О. К. КАСИМЕНКО

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XVI, ч. 1, М., 1937, стор. 295.

* * *

Другий том твору присвячується політиці Ватикану щодо Росії, починаючи з часів епохи Просвіщення до початку Великої Жовтневої соціалістичної революції. Незважаючи на поразки на Сході, Ватикан та його папи і не думали відступати, залишити в спокої Україну та Росію. Як свідчать матеріали книги, Україна займала винятково велике місце в агресивних планах римських пап. Не випадково ще папа Урбан VIII (1623—1644) саме через русинів сподівався обернути в католицизм і весь Схід (стор. 296).

Автор підкреслює наполегливість, яку виявляв Ватикан, добиваючись ключових позицій в російській православній церкві. Російські царі по-різному реагували на це, але більшість з них (Катерина II, Павло I, Олександр I, Микола I) використовували послуги католицької церкви у боротьбі за зміцнення своєї влади. Так, цариця Катерина II не протидіяла політиці папства в Росії. Будучи католичкою, вона не співчувала єзуїтам і дозволила їм після їх остаточного розгрому в Європі поселитись в Росії. «Те, що не вдалось папству з 1596 р., вдалося зробити Катерині II», — пише автор (стор. 67). Особливо тісними стали взаємовідносини між папою римським і російською царцею в період французької буржуазної революції кінця XVIII ст.

Папи були запеклими ворогами соціальних реформ, і російські монархи повністю солідаризувалися з ними у цьому. Павло I визнавав папу римського своїм найближчим союзником, і, будучи членом католицького мальтійського ордену, мав намір перетворити його на авангард європейської реакції, готувався навіть видати декрет про остаточне підкорення російської православної церкви римсько-католицькій. І лише вбивство Павла I перешкодило здійсненню його намірів.

За царя Олександра I єзуїтам, як свідчить автор, вдалося під маскою просвітительних ідей здійснювати свій вплив на дворянські кола Росії. Використовуючи захоплення Олександра I освітніми проблемами, єзуїти перед Вітчизняною війною 1812 р. добились від нього дозволу на відкриття свого університету в м. Подоцьку, за допомогою цього навчального закладу єзуїти згодом на деякий час монополізували в Білорусії шкільне навчання. Але Вітчизняна війна 1812 р. активізувала широкі народні маси в Росії, що привело до зриву підступних планів Ватикану. В 1816 р.

єзуїти були вигнані з російських міст, а в 1820 р. — і з усієї Росії. Та, незважаючи на це, царський уряд продовжував підтримувати папство як головний центр міжнародної реакції в Європі. В 1845 р. російський цар Микола I навіть відвідав папу в Римі і мав з ним таємні переговори, в результаті яких у 1847 р. був підписаний так званий російсько-римський конкордат, за яким устанавлювалися дружні відносини між царським урядом та Ватиканом. У 1848 р. це зближення ще більше посилювалось, і папа римський благословив жандармську місію царизму в Європі. Але народні маси Росії знову стали на шляху агресії римської церкви. Саме їх опір був причиною того, що відносини між Росією і Ватиканом з кінця XIX ст. різко зсузилися, а з перемогою Великої Жовтневої революції і зовсім припинилися. Остаточну ж поразку підступні плани папства щодо нашої країни зазнали в результаті розгрому фашистських орд Гітлера та Муссоліні.

Якщо в недалекому минулому римські папи вважали, що можуть досягти світового панування за допомогою фашизму, то зараз вони роблять свою ставку на американський імперіалізм. У наш час імперіалізм і Ватикан — нерозривні у своїх прагненнях. Вони проводять ворожу політику щодо СРСР і всього соціалістичного табору. Американський кардинал Спелман, президент Кеннеді і папа Іоанн XXIII активно закликають до всесвітнього «хрестового» походу проти комунізму.

Проте ця боротьба безперспективна, засуджена історією на повний провал. Можна не сумніватися, що карти мракобісів будуть биті. Ніякі підступи не зможуть врятувати імперіалізм, а з ним і католицизм від погибелі. Запорукою цього є свідома боротьба народів світу за мир, щасливе й радісне життя на землі, а не на «тому світі».

Грунтовне дослідження професора Ед. Вінтера «Росія й папство» — цінний посібник з історії майже тисячолітньої героїчної боротьби слов'янських народів проти смертельної загрози поневолення їх католицькою церквою — цією наймогутнішою релігійною організацією. Рецензована праця розвінчує войовничу політику сучасного релігійного клерикалізму, оплотом якого є Ватикан. Переклад праці німецького історика російською мовою, безсумнівно, буде з інтересом зустрінутий радянським читачем.

М. Ф. П'ЯВКО

НАШ КАЛЕНДАР

ЗДІЙСНЕНА МРІЯ

(ДО 30-РІЧЧЯ ПУСКУ ДНІПРОГЕСУ)

Старожили Великої Хортиці і колишньої колонії Кічкас пам'ятають, як ще при царизмі інженери мріяли здійснити споконвічну мрію — приборкати Дніпро. В різні часи більше двадцяти разів приїздили і приходили до порогів землеміри, геологи, інженери, проте все залишалося по-старому. Проекти підкорення Дніпра, влаштування зрошувальних каналів для подолання суховіїв і чорних бур залишались без відповіді в царських канцеляріях. Приборкати Дніпро, примусити його служити людині — здавалося нездійсненною мрією. Тільки після перемоги Жовтневої революції, яка відкрила безмежний простір для розвитку продуктивних сил, з'явилась можливість поставити і практично розв'язати завдання підкорення людині стихійної сили Дніпра.

В лютому 1920 р. сесія ВЦВК'у прийняла рішення про електрифікацію країни. Була створена Державна Комісія по електрифікації Росії (ГОЕЛПРО), яка працювала під керівництвом В. І. Леніна. 22 грудня 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд Рад затвердив геніальний ленінський план електрифікації країни. Цим планом намічалось будівництво Дніпрогесу.

За завданням В. І. Леніна у Головний комітет Державних споруд надійшло 16 проектів спорудження Дніпрогесу. Їх склали різні автори ще в дореволюційний час. Радянські вчені ретельно вивчили їх. Створення нового проекту було доручено професору (потім академіку) І. Г. Александрову — видатному спеціалісту-гідротехніку, який тривалий період займався проблемою Дніпра. Проект І. Г. Александрова був схвалений ГОЕЛПРО. 31 січня 1921 р. колегія Головного комітету Державних споруд прийняла рішення розробити проект І. Г. Александрова і утворити проектно-розвідувальну організацію «Дніпробуд». Внаслідок великої підготовчої роботи, яка зайняла майже шість років, було створено остаточний проект будівництва Дніпрогесу.

25 листопада 1926 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення, в якому будівництво Дніпровської гідроелектростанції було визнано першочерговим. Наступного дня постановою ЦК КП(б)У був створений комітет сприяння Дніпробуду. Керівниками будівництва Дніпрогесу було призначено видатних вчених Радянського Союзу О. А. Вінтера та Б. Є. Веденєєва. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У направили на будівництво партійних, господарських та інженерно-технічних працівників. На будівництво було залучено десятки тисяч робітників різних спеціальностей.

Підготовчі роботи почались у березні 1927 р., а 8 листопада відбулася урочиста закладка Дніпрогесу. Там, де були пустельні береги, вдень і вночі кипіла робота. Душею колективу була партійна організація. Комуністи, які прибули на Дніпробуд, вплились в осередок с. Кічкас. З кожним днем кількість комуністів зростала. З'явилась потреба створити самостійну організацію. 7 травня відбулись організаційні партійні збори, на яких були присутніми 40 членів партії і 15 кандидатів. На цих зборах було оформлено самостійну партійну організацію Дніпробуду.

П'ять з половиною років на берегах Дніпра, біля Запоріжжя, вдень і вночі не-вгасимим вогнем горів трудовий ентузіазм будівників. 9 листопада 1929 р. на урочистому засіданні виізної сесії ВЦВК УРСР, яка проходила на Дніпробуді, будівельники зобов'язались дати 1 травня 1932 р. перший промисловий струм. 1 травня 1932 р. стало символом боротьби за темпи, за своєчасний пуск Дніпрогесу. Величезну увагу будівництву Дніпрогесу приділяли Центральний Комітет партії і Радянський уряд, видатні діячі партії і Радянського уряду М. І. Калінін, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, В. С. Косіор, С. М. Кіров, О. В. Вінтер, Г. М. Кржижанівський. Будівельники Дніпрогесу показували зразки трудового героїзму. Світовим рекордом, який був досягнутий на будівництві Вільсонівської греблі в США, вважалось укладення 380 тис. кубометрів бетону за сезон. На Дніпрогесі запланували укласти 427 тис.

кубометрів за сезон 1930 р., а уклали 518 тис. кубометрів бетону. 29 березня 1932 р. дніпробудівці рапортували країні про закінчення спорудження греблі. В цей день їх вітали С. В. Косіор, Г. І. Петровський і В. Я. Чубар. А 1 Травня 1932 р. о 6 г. 30 хв. вечора перший генератор Дніпрогесу дав промисловий струм. Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили творчу працю дніпробудівців, нагородивши орденами 67 будівельників. Орденом Леніна було нагороджено комсомольську організацію Дніпробуду.

В день пуску Дніпровської гідроелектростанції 10 жовтня 1932 р. її творці звернулися з відкритим листом до трудящих країни. В ньому говорилося: «Ми побудували станцію і дали електричний струм на два роки раніше передбачень американських спеціалістів і на шість місяців раніше наших планових передбачень. Минуть роки, велика Радянська країна побудує ще грандіозніші станції на Волзі, а потім на Ангарі, але назавжди в пам'яті трудового народу залишиться велика і прекрасна поема будівництва найбільшої поки в світі гідроелектростанції на Дніпрі».

Якими пророчими виявилися ці слова приборкувачів стихійної сили Дніпра. До 1958 р. закінчилось введення в дію великих будов комунізму: Куйбишевської, Волгоградської, Каховської гідроелектростанцій, Головного Туркменського, Південно-Українського, Північно-Кримського і Волго-Донського каналів. Недалеко той час, коли стануть до ладу Іркутська і Новосибірська гідроелектростанції, Братська ГЕС на Ангарі і Красноярська ГЕС на Єнісеї. Радянський народ втілює в життя ленінську формулу «Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни».

Т. М. МУНЬКО

В БОРОТЬБІ ЗА НАРОДНЕ ЩАСТЯ

(30-РІЧЧЯ ЛІСЬКОГО ПОВСТАННЯ)

В липні 1962 р. минуло 30 років з часу повстання селян Ліського повіту, Львівського воєводства, в якому взяли участь близько 15 тис. селян. Це повстання було наслідком соціального і національного гніту в умовах панування польської буржуазії. Особливо безвихідним було становище селян Ліського повіту. Орна земля тут становила лише 41,7% загальної земельної площі, решта — ліси, пасовиська та земля, непридатна для обробітки. З усієї орної землі 143 поміщицькі господарства володіли близько 11 тис. га, а 15 тис. селянським господарствам належало лише 66 тис. га. В повіті налічувалося 70% безземельних і малоземельних господарств. Про гірку долю селян Прикарпаття повідомляв у 1932 р. орган ЦК КПЗУ — журнал «Наша правда»: «Життя селян в горах можна порівняти з життям невільників в Азії або Африці... Лемківська верхovina, мабуть, скоро дійде до того, що люди харчуватимуться корінцями, а освітить її і огріє хіба сонце». Польський буржуазний уряд, крім інших повинностей, примушував селян безплатно будувати шляхи, організовуючи так звані «свята праці». Селяни рішуче виступили проти такої форми нової панщини.

Увечері 21 червня 1932 р. біля сільської школи у Берегах Долішніх, Ліського повіту, зібралось понад 300 селян, озброєних палицями, мотиками, вилами. З натовпу лунали вигуки: «Геть панщину!», «Геть панів!». Селяни обеззброїли та побили агента старости Зембу. Бурхливого характеру набрали події також в Устриках та в інших селах повіту.

Вранці 23 червня у Берегах Долішніх зібралось близько 3 тис. чоловік з навколишніх сіл. Група селян в 500 чоловік вирушила до війта і змусила його добитися звільнення 39 селян, заарештованих за участь у виступі проти проведення «свята праці».

Значну роботу по організації селянських виступів провели місцеві комуністи. Уже 23 червня в селах повіту були розповсюджені листівки з закликом до організованої боротьби. 28 червня повстали селяни вирушили до Телесниці Сянної, де зірвали проведення «свята праці». Наступного дня тут зібралось понад 3 тис. селян з 19 навколишніх сіл. 30 червня відбувся масовий мітинг у с. Лобізві, після чого почалася підготовка до збройного виступу.

Селяни сміливо вступили в боротьбу з поліцейським загonom, який прибув для придушення повстання, і той у безладді відступив. Повстанці роззброїли трьох поліцаїв, захопили поміщицький двір і знищили значну частину майна поміщика. Понад тисячу селян зібралось біля плеваниї ксьондза Ігнацю Чебера. Побивши ксьондза, повстали селяни забрали велику кількість гранат, що були ним заховані.

І липня нові каральні загоны почали наступ на повстанців. Запеклі збройні сутички між селянами і поліцією відбулися в с. Телесниці Сянній та між селами Лобізовою і Устяноюво. Було поранено кілька поліцейських. Селяни побили також поміщиків Рудольфа Добрицького та Рудольфа Якубовського.

Радянський народ з захопленням слідкував за героїчною боротьбою трудяшого селянства. Газета «Правда» від 6 липня 1932 р. писала, що «в Телесьницькій волості виступ селян набрав характеру справжньої партизанської війни». Про бої, які відбулися 1 липня, згадували також газети «Известия», «Комуніст» та ін.

На допомогу повстанцям піднялися селяни сіл Кальниці, Завої, Смереки та ін. 3 липня відбулася збройна сутичка селян з поліцією в районі Синчак. Одним з повстанських загонів керувала селянка Катерина Гочовська. В той же день було організовано збройний виступ селян південної частини повіту в районі с. Смереки. Революційне піднесення спостерігалося і в західній частині повіту (Березниця Вижня, Жерниця Нижня, Воля Матяшова та ін.). 4 липня виступили селяни південних сіл повіту і вирушили в напрямку с. Зубрчого.

На захист ліських повстанців виступили трудящі Закарпатської України. На заклик Комуністичної партії Чехословаччини загопи селян вирушили в Польщу на допомогу повстанцям. На польсько-чехословацькому кордоні відбулася сутичка між загонами закарпатських селян і польськими прикордонниками.

Уряд Пілсудського, наляканий розмахом повстання, яке охопило весь Ліський повіт і частину Сяницького, вжив рішучих заходів до його придушення. Проти повстанців було кинуте понад 4 тис. солдатів, офіцерів і поліції. Крім того, на боротьбу з повсталими були направлені літаки Львівського авіаполку. Українські буржуазні націоналісти з УНДО вступили в переговори з буржуазним польським урядом з метою швидкого придушення повстання.

Відсутність єдиного керівництва повстанням, розпорошеність сил повстанців, погане озброєння, відсутність єдиного плану боротьби призвели до поразки повстання селян Ліського повіту. Після придушення повстання було віддано до суду 278 селян, у тому числі 9 жінок. 20 липня у Сяноці відбувся процес над керівниками повстання В. Дуником, М. Малецьким, П. Мадеем та А. Паславським. Перші три були засуджені до страти, а Паславський на довічне ув'язнення. У відповідь на апеляцію адвокатів президент замінив смертні вироки на довічне ув'язнення. Згодом було проведено ряд судових розправ над іншими учасниками повстання.

Хоч повстання ліських селян закінчилось поразкою, його відгук прокотився далеко за межі Польщі. Буржуазний уряд був змушений відмовитись від проведення «свята праці» в багатьох повітах і відстрочив насильне стягнення боргів і податків з селян.

У ліському повстанні яскраво проявилася класова та інтернаціональна солідарність селян у боротьбі проти соціального гніту. В повстанні пліч-о-пліч виступали проти спільного ворога українські й польські трудящі. Ліське повстання свідчило, що селянство від поодиноких виступів перейшло до масових збройних повстань. Цим пояснюється його особливе місце в революційному русі Польщі і Західної України.

*І. Д. КРАСОВСЬКИЙ,
О. І. САВИЧ*

БОРЕЦЬ ЗА ЩАСТЯ ТРУДЯЩИХ ЗАКАРПАТТЯ

(ДО 20-РІЧЧЯ З ДНЯ ЗАГИБЕЛІ ОЛЕКСИ БОРКАНЮКА)

3-го жовтня минає 20 років з дня трагічної загибелі полум'яного борця за щастя трудящих Закарпаття — Олексі Борканюка, який все своє свідоме життя віддав служінню народу, Комуністичній партії.

Народився Олекса Борканюк в січні 1901 р. в трудовій сім'ї в с. Ясіня. Тут, серед сільських трударів, Олекса прожив свої дитячі та юнацькі роки. Коли на Карпати дійшла звістка про перемогу Великого Жовтня і трудящі одностайно піднялися на боротьбу проти іноземного гніту, за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, Олекса Борканюк в цих могутніх класових боях пройшов першу школу політичного гартування. Працюючи на лісових розробках, Олекса екстерном склав екзамен за курс школи в с. Ясіня, а в 1923—1926 рр. вступив до торговельної школи, спочатку до мукачевської, а потім до ужгородської. Навчання він поєднував з громадсько-політичною діяльністю. Він був комсомольцем, а в 1925 р. вступив до лав Комуністичної партії Чехословаччини. В 1926 р. крайком Комуністичної партії Закарпаття рекомендував Олексу Борканюка для навчання в Харківській Академії ім. Артема. Тут він пробув до 1929 р. Вивчення марксистсько-ленінської науки в СРСР, знайомство з життям радянських людей — це ті великі фактори, що впливали на формування світогляду О. Борканюка.

Активна громадсько-політична діяльність Олексі Борканюка розпочалась у 1929 р. Спочатку він працював першим секретарем Закарпатського райкому комсомолу, а в 1931 р. — редактором газети «Карпатська правда», яка була покликана вести пропаганду і агітацію серед мас, захищати і мобілізувати робітників і селян на боротьбу проти капіталістичного ладу. Газета була бойовим другом робітників і селян, вказу-

вала їм шлях до соціального й національного визволення. В суворі роки економічної кризи (1929—1933 рр.) разом з іншими членами крайкому Олекса Борканюк брав активну участь у безпосередньому керівництві революційною боротьбою трудящих. На всіх ділянках роботи він проявляв себе як умілий організатор, вірний послідовник марксистсько-ленінського вчення і безстрашний борець за торжество політики Комуністичної партії.

Найважливішим періодом в діяльності Олекси Борканюка були 1934—1938 рр., коли він працював першим секретарем Закарпатського райкому партії (з 1935 р.) і був депутатом Чехословацького парламенту. На цей період припадає і найбільша кількість праць, промов, статей О. Борканюка¹, в яких він пропагував політику Комуністичної партії, ідеї марксизму-ленінізму, розкривав експлуаторську суть капіталізму і цим самим мобілізував трудящих на боротьбу. О. Борканюк був у числі тих політичних діячів, які до кінця правильно розуміли висунуті Компартією чергові завдання боротьби та її кінцеву мету. Редактор газети «Карпатська правда», а потім секретар крайкому і депутат, він завжди був з масами і разом з ними боровся за їх щоденні вимоги: 8-годинний робочий день, підвищення зарплати, за допомогою безробітних і поліпшення квартирних умов, за списання боргів, зменшення податків і наділення трудячого селянства землею. Виступаючи неодноразово у парламенті, О. Борканюк ставив в інтересах трудящих конкретні вимоги перед правлячими колами, добре розумів, що боротьбою за щоденні вимоги, хоч вони і не вирішують основного питання, Комуністична партія широко активізує народні маси, що в ході боїв за щоденні вимоги зростає класова свідомість трудящих, і це готуватиме армію народних бійців для вирішальної сутички з буржуазією.

Рішуче виступив О. Борканюк проти насильницької чехізації, метою якої було денационалізувати українське населення Закарпаття, вбити в ньому свідомість єдності з російським та українським народами. Він вимагав виділяти кошти для розвитку шкіль, надавати повних прав українській мові на Закарпатті, сприяти розвитку української культури. О. Борканюк завжди закликав робітників і селян Закарпаття бути гордими тим, що вони є частиною славного вільнолюбивого і талановитого українського народу, який вніс величезний вклад у скарбницю світової культури. В квітні 1936 р. він говорив: «Ми горді тим, що належимо до українського народу, якого 30 мільйонів трудящих при допомозі російського пролетаріату скинули ярмо царизму і своєї власної буржуазії та поміщиків і нині у своїй країні, на Радянській Україні, будують соціалістичну промисловість, соціалістичне колективне сільське господарство, українську соціалістичну культуру».

Керуючись вченням марксизму-ленінізму, рішеннями Комінтерну та КПЧ, О. Борканюк вчив трудящих Закарпаття, що єдиний вихід з нинішнього голоду і рабства, єдиний шлях до визволення з-під яра чеської окупації і буржуазії — це шлях більшовиків, шлях пролетарської революції. О. Борканюк завжди був послідовним борцем за всеперемагаючі ідеї Великої Жовтня, пропагандистом всесвітньо-історичних досягнень радянських людей на фронті соціалістичного будівництва. Питання про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною О. Борканюк, як і інші комуністи, ставив завжди в тісний взаємозв'язок з революційно-визвольною боротьбою в Чехословаччині в цілому. Він прекрасно розумів, що добитись повного соціального і національного визволення трудящі зможуть тільки шляхом спільної боротьби з чеським, словацьким, угорським та іншими народами проти буржуазного ладу, і був великим поборником дружби між трудящими Закарпаття та всіма народами Чехословаччини. Крім того, О. Борканюк завжди вказував на те, що у боротьбі проти іноземного гніту трудящі Закарпаття одержать найактивнішу допомогу з боку народів Радянського Союзу. Він вірив в силу і міць Радянської соціалістичної держави, бачив великий революціонізуючий вплив успіхів у соціалістичному будівництві і знав, що час остаточної розправи трудящих Закарпаття з гнобителями — не за горами.

В останні роки життя О. Борканюк був активним бійцем проти фашистської неволі на Закарпатті. Ще на початку своєї діяльності з глибокого підпілля він керував народною боротьбою проти фашистів, які поневолили Закарпаття. А потім, емігрувавши в СРСР, він вступив добровільно в ряди Радянської Армії. За завданням ЦК КПЧ у січні 1942 р. О. Борканюк з групою десантників виїхав у Закарпаття для організації і розгортання партизанського руху. Однак, угорським окупантам вдалося заарештувати О. Борканюка. З жовтня 1942 р. фашисти замучили невтомного Олексу. Ідучи на шибеницю, він ще і ще раз заявляв про неминучість перемоги СРСР і всіх трудящих над фашистами, він був гордий тим, що гине у боротьбі за справу рідного народу. Трудящі Закарпаття посмертно присвоїли йому звання Народного героя Закарпаття.

О. Борканюк загинув, але справа, за яку віддав він життя, восторжествувала на Закарпатті. В жовтневі дні 1944 р. героїчні радянські воїни, громлячи відступаючих

¹ Значну кількість праць О. Борканюка уже опубліковано в збірниках: «Шляхом Жовтня», Ужгород, 1959; «Полум'яне слово», Ужгород, 1957.

фашистів, допомогли трудящим Закарпаття скинути гніт іноземних поневолювачів. Трудовий народ, очолений Комуністичною партією, взяв владу у свої руки і волею народу в червні 1945 р. Закарпаття було возз'єднано з рідною матір'ю — Радянською Україною. Так здійснилась найзавітніша мрія народу, за яку боровся О. Борканюк.

Минає 17 років з дня возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. За цей порівняно невеликий період часу, Закарпаття зробило гігантський крок вперед, із відсталого краю, яким воно було при капіталізмі, перетворилось в передову область Радянської України. Натхненні історичними рішеннями XXII з'їзду КПРС, трудящі Закарпаття ще наполегливіше борються за дальший розвиток економіки і культури нашої країни, вносять гідний вклад у справу комуністичного будівництва. В їх серцях живе і вічно житиме ім'я невтомого борця за щастя народу — Олексі Борканюка.

І. М. ГРАНЧАК

ВИДАТНИЙ ДИПЛОМАТ ЛЕНІНСЬКОЇ ШКОЛИ

(ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. В. ЧИЧЕРІНА)

У грудні 1962 р. минає 90 років з дня народження Георгія Васильовича Чичеріна — одного з перших найвидатніших радянських дипломатів, талановитого державного діяча, чудового публіциста і оратора.

Народився Г. В. Чичерін у с. Караулі, Кірсановського повіту, Тамбовської губернії, в родині дипломата у відставці. Ще в дитинстві він захоплювався історією, літературою, мовами, чому значною мірою сприяв його дядько — відомий російський історик і правознавець Б. М. Чичерін.

Вступивши після закінчення гімназії у 1891 р. на історико-філологічний факультет петербурзького університету, Г. В. Чичерін наполегливо вивчав історію і філософію, право і природознавство, східну літературу та іноземні мови. Знайомство з марксистською літературою мало вирішальний вплив на формування світогляду Георгія Васильовича. Після закінчення університету він працював в Архіві міністерства закордонних справ. У той період Г. В. Чичерін брав участь у революційному русі. Під загрозою арешту у 1904 р. він емігрував за кордон, у Німеччину. Тут Георгій Васильович зблизився з Карлом Лібкнехтом і в 1905 р. вступив у РСДРП.

Після поразки революції 1905 р. Г. В. Чичерін на деякий час потрапив у табір меншовиків. Проте досвід революційної роботи, глибоке вивчення творів В. І. Леніна примусили Чичеріна переконатись у помилковості поглядів меншовиків, і він перейшов на позиції більшовизму. Перебуваючи в еміграції, спочатку в Німеччині, а потім у Франції, Бельгії, Англії, Г. В. Чичерін брав діяльну участь у робітничому і соціалістичному русі цих країн, неодноразово зазнавав переслідувань і репресій з боку поліції. З початку першої світової війни Г. В. Чичерін, перебуваючи в Англії, рішуче виступив проти загарбницької політики імперіалістичних держав, нещадно викривав оборонство і лже-патріотизм угодовських партій. Як секретар організації російських політемігрантів, він енергійно протестував проти намірів англійського уряду примусити останніх вступити в армію, за що був заарештований і ув'язнений у Брікстонську тюрму. Тільки після перемоги Жовтневої революції Радянський уряд у січні 1918 р. добився визволення і повернення Г. В. Чичеріна на батьківщину.

Відразу ж після свого повернення Георгій Васильович вступив у члени РКП(б) і був призначений заступником народного комісара закордонних справ РРФСР. З березня 1918 р. Г. В. Чичерін за вказівкою В. І. Леніна і від імені Радянського уряду підписав Брестський мирний договір з Німеччиною.

30 травня 1918 р. Комуністична партія і Радянський уряд висунули Георгія Васильовича на відповідальний пост Народного Комісара закордонних справ. На цьому посту протягом понад 12 років у складних умовах іноземної інтервенції та післявоєнного часу Г. В. Чичерін показав себе талановитим дипломатом, рішучим провідником ленінської політики миру і мирного співіснування. «Ленін проклав нам шлях, по якому ми йдемо і будемо йти... Основою всієї нашої політики є мир і економічне співробітництво з усіма країнами, незалежно від їх політичного і соціального ладу»¹, — неодноразово підкреслював Г. В. Чичерін.

З найактивнішою участю Георгія Васильовича Радянська країна досягла великих успіхів у мирному врегулюванні своїх відносин з капіталістичним світом, примусивши його зрештою перейти до політики дипломатичного визнання першої в світі держави робітників і селян. На Генуезькій конференції 1922 р., яка ознаменувалась тріумфом ленінської політики мирного співіснування, Г. В. Чичерін за дорученням Радянського

¹ Г. В. Чичерін. Статті і речи по вопросам международной политики, М., 1961, стор. 185, 285.

уряду і особисто В. І. Леніна виклав безпрецедентну в історії програму загального і повного роззброєння всіх без винятку держав. Значну роль зіграв Г. В. Чичерін також у встановленні дружніх і рівноправних відносин з пригнобленими народами Сходу, в поданні їм безкорисливої допомоги і підтримки. В 1921 р. він від імені Радянського уряду підписав договори про дружбу і братерство з Афганістаном, Іраном і Туреччиною. Очолювана ним об'єднана делегація РРФСР, Української РСР та Грузинської РСР на Лозаннській конференції 1922—1923 рр. послідовно захищала національні інтереси народів Близького і Середнього Сходу. Діяльність Г. В. Чичеріна невід'ємна і від інших скільки-небудь важливих дипломатичних акцій нашої держави тих років.

Велику роботу провів Г. В. Чичерін і в справі об'єднання зусиль Радянських республік на міжнародній арені. Як нарком РРФСР, а потім СРСР, він подав істотну допомогу у створенні і діяльності Народного Комісаріату закордонних справ Української РСР.

Георгій Васильович був не тільки видатним дипломатом, а й брав активну участь у громадській діяльності. Він був членом ВЦВК і ЦВК СРСР, а на XV та XVI з'їздах партії обирався у склад ЦК ВКП(б). Г. В. Чичерін залишив значну літературно-публіцистичну спадщину. Його праці з історії міжнародних відносин, революційного руху, літератури, музики (до речі, він сам був здібним піаністом) не втратили свого значення і в наш час.

В. І. Ленін високо цинив Г. В. Чичеріна і завжди з ним радився у найважливіших зовнішньо-політичних питаннях. «Чичерін,— писав він,— працівник чудовий, найсумлінніший, розумний, знаючий. Таких людей треба цинити»¹.

Помер Г. В. Чичерін 7 липня 1936 р. внаслідок тривалої хвороби. Його добре ім'я, яке було забуте в період культу особи Сталіна, свято шанують трудящі нашої країни.

І. Ф. ЧЕРНІКОВ

ПОЕТ-РОБІТНИК ЕЖЕН ПОТЬЄ — ТВОРЕЦЬ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ГІМНУ

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ)

8 листопада 1887 р., коли паризький пролетаріат проводжав в останню путь на кладовище П'єр Лашез прах Ежена Пот'є, поліція влаштувала побійще, намагаючись вирвати з рук робітників червоний прапор. Величезна маса робітників Парижа брала участь у громадянському похороні. З усіх кінців лунали вигуки «Хай живе Пот'є!».

Що ж це була за людина, яка користувалася такою любов'ю у французького пролетаріату, і над труною якої майорили червоні прапори Паризької комуні і останній спочинок якої знаходиться поряд з могилами паризьких комунарів?

Ежен Пот'є — автор знаменитого пролетарського гімну «Інтернаціонал», який тепер співають сотні мільйонів трудящих в усіх куточках земної кулі. «В яку б країну не попав свідомий робітник,— писав В. І. Ленін у 1913 р. з нагоди 25-річчя з дня смерті Е. Пот'є,— куди б не кинула його доля, яким би чужинцем не почував він себе, без знання мови, без знайомих, далеко від батьківщини,— він може знайти собі товаришів і друзів по знайомій мелодії «Інтернаціоналу»².

Ежен Пот'є народився у Парижі 4 жовтня 1816 р. в бідній робітничій сім'ї і все життя залишався бідняком, пролетарем, заробляючи хліб упакуванням ящиків, а пізніше розмальовуванням матерії.

Свою першу пісню «Хай живе свобода!» Ежен Пот'є написав у 14 років. Починаючи з 1840 р., він відгукується на всі визначні події в житті Франції своєю бойовою піснею, закликаючи робітників до єдності, викриваючи буржуазію і буржуазні уряди Франції. У великій битві робітників з буржуазією під час революції 1848 р. Ежен Пот'є боровся в рядах французького пролетаріату на барикадах.

Під час Паризької комуні 1871 р. Ежена Пот'є вибрали її членом. З 3600 голосів за нього було подано 3352. Він брав участь у всіх заходах Комуні — цього першого пролетарського уряду. Після поразки Комуні Пот'є змушений був емігрувати спочатку в Англію, а потім в Америку. Пролетарський гімн «Інтернаціонал» він написав у червні 1871 р., так би мовити, на другий день після кривавого травневого тижня. «Комуна придушена,— писав В. І. Ленін,— а «Інтернаціонал» Пот'є розніс її ідеї по всьому світу і вона жива тепер більше, ніж будь-коли»³.

¹ «Ленинський збірник XXXVI», М., 1959, стор. 54.

² В. І. Ленін. Євген Пот'є (До 25-річчя його смерті), Журн. «Комуніст України», 1954, № 5, стор. 23.

³ В. І. Ленін. Євген Пот'є, стор. 23.

Тільки після дев'яти років вигнання повернувся Потье у Францію і зразу ж вступив до «Робітничої партії». У 1884 р. був виданий перший том його віршів, у 1887 р.— другий, під назвою «Революційні пісні». Цілий ряд інших пісень поета-робітника було опубліковано уже після смерті.

«Потье помер у злиднях,— писав В. І. Ленін.— Але він залишив по собі справді нерукотворний пам'ятник. Він був одним з найвидатніших пропагандистів пісню. Коли він писав свою першу пісню, число соціалістів робітників вимірювалось, що найбільше, десятками. Історичну пісню Євгена Потье знають тепер десятки мільйонів пролетарів...»¹. Ці слова були сказані Іллічем п'ятдесят років тому. Тепер, коли третина людства буде нове життя під прапором наукового комунізму, коли «комунізм виконує історичну місію визволення всіх людей від соціальної нерівності, від усіх форм гноблення і експлуатації, від страхіть війни, утверджує на землі Мир, Працю, Свободу. Рівність, Братерство і Щастя всіх народів». «Інтернаціонал» Ежена Потье підхопили сотні мільйонів трудящих земної кулі.

І. М. КУЛІНИЧ

Д. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

(ДО 85-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Видатний український мистецтвознавець, знавець українського побуту, етнології, мови, української літератури, відданий музейній справі працівець Данило Михайлович Щербаківський народився 17 грудня 1877 р. в с. Шличинях, Сквирського повіту. В 1897 р. він закінчив 3-ю Київську гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету.

В 1901 р. після закінчення університету його залишили при кафедрі російської історії для підготовки до наукової діяльності. Данило Михайлович відзначався особливою працьовитістю, творчою енергією та любов'ю до науки і громадської діяльності. Навчаючись в університеті, він успішно провів археологічні розкопки на Херсонщині. Одночасно він збирав пам'ятки народного мистецтва й фольклору, обійшовши і об'їздивши багато міст, містечок і сіл України.

З 1910 р. і до самої смерті (1927 р.) Д. М. Щербаківський працював завідуючим історико-побутовим відділом та відділом народного мистецтва Київського історичного музею. Тут він серйозно займався питанням удосконалення музейної справи, завдяки чому, починаючи з 1911 р., колекції музею значно зросли й поповнилися, особливо збірка народного українського мистецтва. Музей став визначною культурною установою України. Жовтнева соціалістична революція відкрила широкі можливості для розвитку музейної справи. Фонди музеїв невпинно зростали за рахунок національних цінностей. З особливою енергією працював Данило Михайлович після революції по систематизації і збереженню нових матеріалів. У період націоналізації церковних цінностей він добився передачі в музей пам'яток старовинного українського золотарства.

Данило Михайлович був ініціатором та організатором багатьох наукових видань, виставок, товариств, установ, музейних, археологічних та мистецьких експедицій. Як заступник голови Всеукраїнського Археологічного комітету, він багато займався питаннями охорони пам'яток культури минулого, був одним з найактивніших організаторів Київського Археологічного інституту, в якому керував відділом мистецтва.

Крім цього, Д. М. Щербаківський як до революції, так і після неї, багато працював як педагог, викладаючи різні дисципліни в галузі мистецтвознавства і археології у вищих навчальних закладах Києва (Архітектурний інститут, Художній інститут та ін.), а також керував підготовкою аспірантів по кафедрі мистецтвознавства АН УРСР.

Невтомний збирач та колекціонер пам'яток українського мистецтва, Данило Михайлович був визначним дослідником. Його науково-дослідницька діяльність розпочалась ще в 1902 р., коли на сторінках журналу «Киевская старина» була опублікована його стаття «Бібліотека Вишневецького замку». Пізніше він друкував свої праці в збірниках «Чтения в обществе Нестора Летописца». З 1913 р. по 1927 р. Щербаківський надрукував кілька публікацій та окремих розвідок з українського мистецтва («Козак Мамай», «Символіка в українському мистецтві» та ряд рецензій). Особливо плідними були 1925—1926 рр., коли Данило Михайлович опублікував праці «Реліквії старого Київського самоврядування», «Перший театральний будинок у Києві та його садиба», «Український портрет до кінця XVIII ст.», «Українське мистецтво» та ін.

Деяка застарілість праць Д. М. Щербаківського вимагає критичного ставлення до них. Проте, цінні своїм фактичним матеріалом, вони широко використовуються радянськими дослідниками в галузі історії українського мистецтва, археології та етнології.

В. О. СИДОРЕНКО

¹ В. І. Ленін. Євген Потье, стор. 24.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УРСР

У цьому році минуло десять років з дня відновлення роботи Державної історичної бібліотеки УРСР, яка була створена в Києві ще в 1939 р. на базі книжкових фондів Київського історичного і антирелігійного музеїв. Разом з книгами, що були одержані від багатьох бібліотек країни, фонди Державної історичної бібліотеки УРСР вже на початку 1941 р. становили близько 500 тис. одиниць. Під час тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками Києва приміщення її було зруйновано, а цінні книжкові фонди вивезені в Німеччину.

У червні 1952 р. Державна історична бібліотека Української РСР відновила свою роботу, одержавши багато тисяч примірників книг від Державного літфонду та великих наукових бібліотек Радянського Союзу, країн народної демократії, від окремих осіб та в порядку книгообміну. На кінець 1961 р. книжкові фонди історичної бібліотеки становили майже 400 тис. примірників книг російською і українською мовами, мовами народів СРСР та іноземними мовами. До бібліотеки надходять російський обов'язковий екземпляр історичної книги, дореволюційні видання творів В. І. Леніна, перші книги з серії «Бібліотека наукового соціалізму», що її видавала створена Г. В. Плехановим група «Визволення праці», та ін. Особливу цінність для науковців становлять видання праць К. Маркса і Ф. Енгельса, що вийшли під редакцією В. І. Леніна і відзначаються повнотою і точністю перекладу.

Бібліотека має повні комплекти і таких журналів, як «Современник», який у свій час видавав Пушкін, «Отечественные записки», «Русский архив» і «Русская ста-

рина», де друкувалися першоджерела з історії Росії а також багато зразків давньої діяльності Києво-Печерської Лаври, деякі російські та іноземні стародруки. Широко представлені українські суспільно-політичні журнали, видання наукових установ у галузі історії та літератури дореволюційного і радянського періодів. У бібліотечі зібрано праці з історії СРСР, Української РСР, всесвітньої історії, історії культури, літератури, мистецтва, найважливіші публікації документів та повні комплекти історичних журналів. Великими є книжкові фонди з історії Комуністичної партії Радянського Союзу, партійної преси, з досвіду керівництва партійними організаціями промисловістю, сільським господарством, розвитком науки та культури.

Працівники бібліотеки проводять велику і цікаву роботу з читачами з тим, щоб усі багатства книгозбирання не лежали мертвим капіталом, а стали надбанням найширших мас трудового народу. На кінець 1961 р. фондами бібліотеки користувалося понад 5 тис. читачів, яким було видано протягом року 122 тис. книг, брошур та журналів. Тут запроваджено вільний доступ читачів до стендів книжкових виставок і довідкової літератури, якої налічується близько 14 тис. примірників. Бібліотека має систематичний та алфавітний каталог, картотеку журнально-газетних статей, каталог поточних видань та ряд тематичних картотек, зокрема на тему «Програма КПРС — програма будівництва комуністичного суспільства». В ній проводяться бібліографічні огляди нової літератури, консультації досвідчених бібліографів-істориків, бесіди про окремі книги.

В центрі уваги колективу бібліотеки — робота по пропаганді матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС, нової Програми партії та великої літератури про вступ СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму. Організовано постійно діючі виставки «Комунізм, — світле майбутнє всього людства», «Моральний кодекс будівника комунізму», «Міжнародний комуністичний і робітничий рух» та «Боротьба проти буржуазної і реформістської ідеології», які систематично

повповнюються новою літературою. Після виходу в світ нової Програми КПРС працівниками бібліотеки було підготовлено і видано масовими тиражами бібліографічні покажчики літератури «Програма КПРС — програма будівництва комуністичного суспільства» і «Матеріально-технічна база комунізму».

Особливо тісні зв'язки бібліотеки з Інститутом історії Академії наук УРСР. Працівники бібліотеки разом з науковцями організують читачькі конференції, спільно працюють над складанням фундаментального бібліографічного покажчика «Історія Української РСР» тощо. Бібліотека приступила до підготовки бібліографічних праць з історії Комуністичної партії України та історії Києва, систематично бере участь у виданні ряду загальносоюзних бібліографічних праць. Вона подає практичну допомогу бібліотекам України довід-

ками на історико-краєзнавчі теми, обслуговує читачів через міжбібліотечний абонемент. Її працівники беруть участь у проведеному семінарі бібліотечних працівників виїжджаючи на місця, подають практичні методичні допомоги обласним, районним та сільським бібліотекам по організації краєзнавчої роботи та ін.

З 1961 р. бібліотека приступила до видання «Науково-методичного збірника», в сторінках якого висвітлюється її наукова діяльність.

За десять років колектив Державної історичної бібліотеки УРСР провів велику роботу по збиранню і організації книжкових фондів, набув досвіду у систематичному обслуговуванні читачів, подав значну методичну допомогу бібліотекарям республіки.

Л. Л. МАКАРЕНКО, П. І. ЖЕВАХОВ

ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. М. ДИМИТРОВА

Все прогресивне людство широко відзначає 80-річчя з дня народження великого сина болгарського народу, видатного борця за мир і комунізм Георгія Михайловича Димитрова. У червні 1962 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося поширене засідання Вченої ради, присвячене його пам'яті. У вступному слові директор Інституту доктор історичних наук професор О. К. К а с и м е н к о відзначив, що Г. Димитров був видатним революціонером, талановитим організатором народних мас, безстрашним борцем за справу робітничого класу.

З доповіддю про життя і діяльність Г. Димитрова виступив аспірант Інституту історії П. С. Сохань. Він охарактеризував Г. Димитрова як одного з вірних учнів і послідовників В. І. Леніна, безмеж-

на відданість якого справі робітничого класу, непохитна воля й мудрість у боротьбі формувалися під безпосереднім впливом революційних традицій болгарського і російського визвольного руху.

Багатогранною і плідною була діяльність Г. Димитрова в органах міжнародного робітничого руху — Комінтерні і Префінтерні, де він приділяв велику увагу зміцненню єдності робітничих і комуністичних партій, ленінській чистоті їх рядів. Г. Димитров увійшов в історію комуністичного руху як послідовний і мужній борець проти фашизму.

На закінчення П. С. Сохань підкреслив, що ідеї, які обстоював Г. Димитров, знайшли найбільш повне втілення в успіхах досягнутих болгарським народом за роки народної влади у будівництві соціалізму

М. К.

КООРДИНАЦІЙНА НАРАДА З ПИТАНЬ ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У травні 1962 р. в Інституті історії АН УРСР відбулось поширене засідання Наукової ради по проблемі «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)». У нараді взяли участь 58 істориків Києва та інших міст України. Вони заслухали й обговорили доповіді С. І. Іовлева «Дії радянських військ на Україні в початковий період Великої Вітчизняної війни», І. І. Слинька «Підготовка і початок діяльності партійного підпілля і партизанських загонів на Україні».

В доповіді С. І. Іовлева було наведено багато переконливих фактів відкритої під-

готовки фашистською Німеччиною нападу на СРСР, про що неодноразово доповідали Сталіну секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов і командуючий Київським військовим округом М. П. Кирпонос. Однак Сталін не зважав на них і навіть заборонив будь-які заходи по підготовці до відсічі ворожого нападу. Доповідач коротко висвітлив бойові дії Південно-Західного фронту під командуванням генерала М. П. Кирпоноса та Південного — під командуванням генерала І. В. Тюленева. Особливу увагу С. І. Іовлев приділив бойовим діям 5, 6, 12, 26 та 17 радянських армій, зробив уза-

гальнюючі висновки оперативного і тактичного характеру.

І. І. Слинько розповів про великі труднощі, пов'язані з організацією партійного підпілля і партизанського руху на Україні в початковий період Вітчизняної війни. Незважаючи на те, що з перших днів проходила організація партійного підпілля і партизанського руху, ця робота мала багато недоліків, бо радянські люди не припускали, що їм доведеться воювати на своїй рідній землі. Тому поспішна підготовка підпілля в багатьох місцях привела до провалів і загибелі значної кількості підпільників. Доповідач висвітлює дії перших партизанських загонів України.

Товариші, які взяли участь в обговоренні доповідей, зробили ряд цінних зауважень і доповнень. Полковник Д. Ф. Григорович вважає, що початковий період Великої Вітчизняної війни продовжувався не до серпня 1941 р., як це твердить С. І. Іовлев, а до кінця листопада 1941 р.; на його думку, доповідач слабо показав значення танкових боїв у районі Луцька і Дубно у червні 1941 р., а також не розкрив значення Коростенського укріпленого району на хід бойових дій у період ворожого наступу на Київ.

Генерал-лейтенант у відставці Т. А. Строкач вказав, що слід повніше висвітлювати партизанський рух. Він зазначив, що ще й досі немає дослідження, в якому глибо-

ко і всебічно була б показана велика діяльність парторганізацій, роль М. С. Хрушова та інших відповідальних працівників по створенню партійного підпілля, розгортанню партизанського руху на Україні, особливо в його початковий період. Він навів багато конкретного матеріалу про те, як гітлерівці вели підготовку до нападу на СРСР.

Учасники наради познайомились з тематикою науково-дослідних праць, які виконуються по темі «Українська РСР у Вітчизняній війні» як окремими авторами, так і колективами працівників вузів та науково-дослідних закладів Української РСР. Учасники наради рекомендували розгорнути роботу по збору спогадів про підпільну партійну і партизанську боротьбу на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

Враховуючи те, що в грудні 1962 р. Українська РСР відзначатиме своє 45-річчя, а також 20-річчя початку визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників, Наукова рада ухвалила провести чергове засідання у грудні 1962 р. з таким порядком денним: 1. Початок визволення Радянської України (грудень 1942 р.—літо 1943 р.). 2. Допомога партизанів і підпільників радянським військам. 3. Братня допомога народів СРСР українському народу у відбудові народного господарства. 4. Про план роботи на 1963 р.

К. А. ПРИЛИПКО

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

3—5 липня в Києві проходила об'єднана сесія союзної і республіканської наукових рад з проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція». На сесії обговорювалось найактуальніше питання періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції — історія робітничого класу Росії у березні — жовтні 1917 р. Історики Москви, Ленінграда, України, Білорусії та інших братніх союзних республік підготували до сесії змістовні доповіді з цього питання.

Сесію відкрив академік-секретар Відділу історичних наук АН СРСР академік Є. М. Жуков. Він підкреслив, що завдання істориків — дати не тільки достовірно точну, а й яскраву, образну картину всевітньо-історичного подвигу, здійсненого пролетаріатом Росії у 1917 р. Є. М. Жуков повідомив присутніх, що у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК КПРС про координацію в союзному масштабі дослідження найважливіших науково-дослідницьких проблем на Академію наук СРСР покладено, зокрема, завдання координувати вивчення найважливіших проблем з успішних наук, у тому числі з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. До 50-річчя Великого

Жовтня радянські історики повинні створити важливі узагальнюючі праці, що покладає великі обов'язки на відповідні наукові ради.

Академік І. І. Мінц говорив про завдання дальшого вивчення історії робітничого класу Росії в світлі нової Програми КПРС та рішень XXII з'їзду партії. Він зазначив, що на одній сесії не можна вичерпати всю сукупність питань героїчної історії пролетаріату, навіть якщо взяти обмежений відрізок часу — період переростання революції буржуазно-демократичної в соціалістичну. Наячений подямає виняткового значення, цей період давно привертає увагу істориків. Академік І. І. Мінц висловив надію, що виступи на сесії допоможуть у дальшій розробці історії робітничого класу. Змістовні доповіді «Робітничий клас Росії, його чисельність, склад та територіальне розміщення напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції» та «Робітничий клас України, його чисельність, склад і концентрація» зробили заступник директора Інституту історії АН СРСР кандидат історичних наук Л. С. Гапоненко та доктор історичних наук професор М. А. Рубач. З повідомленням про чисельність і професійний

склад робітників Петрограда виступив кандидат історичних наук З. В. Степанов. Огляд найважливіших джерел і літератури з історії робітничого класу і робітничого руху на Україні зробив Ю. М. Гамрецький.

На сесії розглядалось питання про робітничий рух в Росії в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції: з доповіддю виступив кандидат історичних наук В. Є. Полетаєв, з повідомленнями — академік АН Казахської РСР С. М. Покровський, доктори історичних наук Ф. П. Бистрих, І. І. Саладков, член-кореспондент АН Азербайджанської РСР З. І. Ібрагімов, кандидати історичних наук П. В. Волобуєв, Г. А. Трукан, В. Я. Борщевський, І. М. Пушкарьова.

Кандидати наук В. І. Селицький (Ленінград), М. Л. Іткін (Москва) присвятили свої доповіді питанням боротьби за встановлення робітничого контролю, а І. Ш. Чорномаз (Харківський державний університет) зробив повідомлення про встановлення робітничого контролю на Україні в 1917 р.

Деякі проблеми профспілкового руху періоду підготовки і перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції висвітлила доктор історичних наук Г. Г. Єгорова (Москва). Кандидат історичних наук Д. А. Коваленко (Москва) зробив доповідь на тему: «Фабрично-заводські комітети в період підготовки Жовтня». З повідомленнями виступили кандидати

історичних наук А. П. Гриценко («Фабрично-заводські комітети на Україні»), В. Г. Гневко («Профспілки і фабзавкоми Білорусії в період підготовки Жовтня») та доктор історичних наук Х. Ш. Іноятів («Фабзавкоми Середньої Азії»).

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь кандидати історичних наук Ю. Н. Городецький (Москва), М. Д. Свічаревська (Одеса), М. І. Лебедик (Армавір), академік АН Узбецької РСР К. Є. Житов, член-кореспондент АН Білоруської РСР Н. В. Каменська, доктор історичних наук А. Фрайман (Ленінград).

Підсумки триденної роботи сесії підбив голова наукової ради АН СРСР по комплексній проблемі «Велика Жовтнева соціалістична революція» академік І. І. Мінц. Спинившись на заслуханих доповідях і повідомленнях, він дав їм загальну високу оцінку, але не погодився, зокрема, з деякими положеннями доповідачів про боротьбу у 1917 р. за робітничий контроль, підкресливши, що його не можна здійснити без завоювання диктатури пролетаріату.

Учасники сесії ознайомилися з історичними пам'ятками та музеями Києва, відвідали могилу Т. Г. Шевченка в Каневі, детально обговорили програму наступної сесії союзної Наукової ради, яка присвячується 45-річчю збройного повстання і відбудеться у жовтні ц. р. в Ленінграді.

Є. М. СКЛЯРЕНКО

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

7 червня 1962 р. в Москві на засіданні Вченої ради Інституту слов'янознавства Академії наук СРСР відбувся прилюдний захист дисертації на вчений ступінь доктора історичних наук доцентом Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка В. А. Жебокрицьким на тему «Болгарія напередодні й під час балканських війн (1912—1913 рр.)». Офіційними опонентами виступили відомий слов'янознавець доктор історичних наук професор С. О. Нікітін, завідуючий кафедрою Московського університету доктор історичних наук І. С. Галкін, доктор історичних наук професор А. З. Манфред. На захисті взяв слово також доктор історичних наук професор В. М. Турок.

Опоненти дали загальну високу оцінку

праці В. А. Жебокрицького, яка є цінним вкладом у дослідження нової історії балканських країн, насамперед братерського болгарського народу. Автор дисертації широко використав радянські та болгарські архівні джерела і багату історичну літературу, що дало йому можливість підняти й творчо розв'язати ряд важливих питань. На докторську дисертацію В. А. Жебокрицького надійшли позитивні відзиви від провідних радянських і болгарських істориків. Опоненти відзначали заслуги дисертанта у підготовці на Україні молодих кваліфікованих спеціалістів з історії Болгарії та інших слов'янських країн. Вчена рада Інституту слов'янознавств АН УРСР присудила В. А. Жебокрицькому вчений ступінь доктора історичних наук.

І. А. ПЕТЕРО

З М І С Т

СТАТТІ

ДО 45-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

- Т. М. Колішер — Більшовики України в боротьбі проти Каледіна (листопад 1917—лютий 1918 рр.) 3
- Ю. М. Гамрецький — Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р. 15
- Г. Ю. Гербільський (*Львів*) — Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. 24
- І. О. Гуржій — Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60—90-і роки ХІХ ст.) 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. П. Кожукало — Зміцнення районної ланки партійного апарату на Україні (1953—1958 рр.) 48
- С. М. Сирцова — Розвиток творчої ініціативи робітничого класу Української РСР в роки третьої п'ятирічки 58

З ІСТОРІЇ ДРУЖНИХ ЗВ'ЯЗКІВ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

- П. С. Сохань — Революційні болгарсько-російські зв'язки (1907—1914 рр.) 68
- Ф. П. Шевченко — Більшовик Георгій Семенов — син болгарського народу 79
- Г. Д. Десніца (*Москва*) — Сербсько-турецька війна (1876 р.) і українська громадськість 79

НА ДОПОМОГУ ВІКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. К. Демиденко (*Миколаїв*) — Активізація мислення учнів на уроках історії в старших класах 83
- Ф. Я. Іваненко (*с. Блиставиця, Бородянського району, Київської області*) — Вивчення учнями історії рідного краю 85

СТОРІНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

- Ф. Є. Лось, О. С. Кудлай — Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України 87
- С. М. Злупко (*Львів*) — Дослідження з історії економічної думки 95
- Б. С. Абаліхін (*Волгоград*) — Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. 99

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

- П. М. Денисовець (*Полтава*) — Сторінка колгоспного будівництва 104
- О. П. Власов (*Харків*), І. Ю. Іванов (*Харків*) — З історії вузів на Україні 107
- Е. Ю. Спаська (*Алма-Ата*) — Господарство королевських скупників Риндіних 109
- В. М. Бейдіс (*Чорнобиль, Київської області*) — Нові відомості про слов'ян у Північній Африці в Х ст. 111
- М. А. Ласло (*Румунія*) — До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині ХІХ ст. 114

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. К. Колісник (*Харків*) — Більшовицькі організації України в період боротьби за владу Рад 118
- М. І. Супруненко — Праця про розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції 121
- П. І. Денисенко — Ленін і більшовики Катеринослава 123
- С. К. Гутянський — З історії культурної революції на Україні 125
- В. С. Петренко — Посібник для вчителів з краєзнавства 128
- М. І. Миколаєнко — Роки героїчної праці 130
- А. Ф. Кізченко — Монографія про класову боротьбу в Чехословаччині 132
- В. А. Жебокрицький — Дослідження з історії балканських країн 134
- О. К. Касименко, М. Ф. П'явко (*Горлівка*) — Підступні дії Ватикану проти східних слов'ян 136

НАШ КАЛЕНДАР

- Т. М. Мунько (*Запоріжжя*) — Здійснена мрія (До 30-річчя пуску Дніпрогесу) 140
- І. Д. Красовський (*Львів*), О. І. Савич (*Львів*) — В боротьбі за народне щастя (30-річчя Лиського повстання) 141
- І. М. Гранчак (*Ужгород*) — Борець за щастя трудящих Закарпаття (До 20-річчя з дня загибелі Олекси Борканюка) 142

І. Ф. Черніков — Видатний дипломат лєнінської школи (До 90-річчя з дня народження Г. В. Чичеріна)	144
І. М. Кулінич — Поет-робітник Ежен Потье — творець пролетарського гімну (До 75-річчя з дня смерті)	145
В. О. Сидоренко — Д. М. Щербаківський (До 85-річчя з дня народження)	146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Л. Л. Макаренко, П. І. Жевахов — Діяльність Державної історичної бібліотеки УРСР	147
М. К. — До 80-річчя з дня народження Г. М. Димитрова	148
К. А. Прилипко — Координаційна нарада з питань історії Вітчизняної війни	148
Є. М. Склярєнко — Наукова сесія, присвячена історії робітничого класу	149
І. А. Петерс — Захист докторської дисертації	150

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 45-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Т. М. Колишер — Большевики Украины в борьбе против Каледина (ноябрь 1917 — февраль 1918 гг.)	3
Ю. М. Гамрецкий — О количественном составе большевиков на Украине в 1917 г.	15
Г. Ю. Гербильский (<i>Львов</i>) — Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 г.	24
И. А. Гуржий — Место Украины во внешней торговле России (60—90-ые годы XIX ст.)	35

СООБЩЕНИЯ

И. П. Кожукало — Укрепление районного звена партийного аппарата на Украине (1953—1958 гг.)	48
С. М. Сырцова — Развитие творческой инициативы рабочего класса Украинской ССР в годы третьей пятилетки	58

ИЗ ИСТОРИИ ДРУЖЕСТВЕННЫХ СВЯЗЕЙ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

П. С. Сохань — Революционные болгарско-русские связи (1907—1914 гг.)	68
Ф. П. Шевченко — Большевик Георгий Семенов — сын болгарского народа	73
Г. Д. Десница (<i>Москва</i>) — Сербско-турецкая война (1876 г.) и украинская общественность	79

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

В. К. Демиденко (<i>Николаев</i>) — Активизация мышления учеников на уроках истории в старших классах	83
Ф. Я. Иваненко (<i>с. Блиставица, Бородянского района, Киевской области</i>) — Изучение учениками истории родного края	85

СТРАНИЦЫ ИСТОРИОГРАФИИ

Ф. Е. Лось, А. С. Кудлай — Состояние и задачи изучения истории рабочего класса Украины	87
С. Н. Злупко (<i>Львов</i>) — Исследования по истории экономической мысли	95
Б. С. Абаляхин (<i>Волгоград</i>) — Историография украинского ополчения Отечественной войны 1812 г.	99

ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

П. М. Денисовец (<i>Полтава</i>) — Страница колхозного строительства	104
О. П. Власов (<i>Харьков</i>), И. Ю. Иванов (<i>Харьков</i>) — Из истории вузов на Украине	107
Е. Ю. Спасская (<i>Алма-Ата</i>) — Хозяйство королевских скупщиков Рындлиных	109
В. М. Бейлис (<i>Чернобыль, Киевской области</i>) — Новые сведения о славянах в Северной Африке в X в.	111
М. А. Ласло (<i>Румыния</i>) — К вопросу об украинско-румынских связях во второй половине XIX ст.	114

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

П. К. Колесник (<i>Харьков</i>) — Большевицские организации Украины в период борьбы за власть Советов	118
Н. И. Супруненко — Работа о разгроме буржуазно-националистической контрреволюции	121
П. И. Денисенко — Ленин и большевики Екатеринослава	123
С. К. Гутянский — Из истории культурной революции на Украине	125
В. С. Петренко — Пособие для учителей по краеведению	128
Н. И. Миколадеико — Годы героического труда	130
А. Ф. Кизченко — Монография о классовой борьбе в Чехословакии	132
В. А. Жебокрицкий — Исследование по истории балканских стран	134
А. К. Касименко, Н. Ф. Пьявко (<i>Горловка</i>) — Коварные действия Ватикана против восточных славян	136

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Т. М. Мунько (<i>Запорожье</i>) — Осуществленная мечта (К 30-летию пуска Днепродзеса)	140
И. Д. Красовский (<i>Львов</i>), А. И. Савич (<i>Львов</i>) — В борьбе за народное счастье (30-летие Лесского восстания)	141
И. М. Гранчак (<i>Ужгород</i>) — Борец за счастье трудящихся Закарпатья (К 20-летию со дня смерти Олексы Борканюка)	142
И. Ф. Черников — Выдающийся дипломат ленинской школы (К 90-летию со дня рождения Г. В. Чичерина)	144
И. М. Кулинич — Поэт-рабочий Эжен Потье — творец пролетарского гимна (К 75-летию со дня смерти)	145
В. О. Сидоренко — Д. М. Щербаковский (К 85-летию со дня рождения)	146

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Л. Л. Макаренко, П. И. Жевахов — Деятельность Государственной исторической библиотекы СССР	147
М. К. — 80-летие со дня рождения Г. М. Димитрова	148
К. А. Придипко — Координационное совещание по вопросам истории Отечественной войны	148
Е. М. Склярченко — Научная сессия, посвященная истории рабочего класса	149
И. А. Петерс — Защита докторской диссертации	150

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ В № 4

Стор.	Рядок	Слід читати
130	друга колонка 14—15 знизу	(замість 1904 — вересень 1905 рр., вказано 1904 — березень 1905 рр.)
2 (обкладинки)	в розділі «Нові книги»	Лейбров І.— Пламенный солдат революции (Н. И. Подвойский), Госполитиздат М., 1962, 119 с.